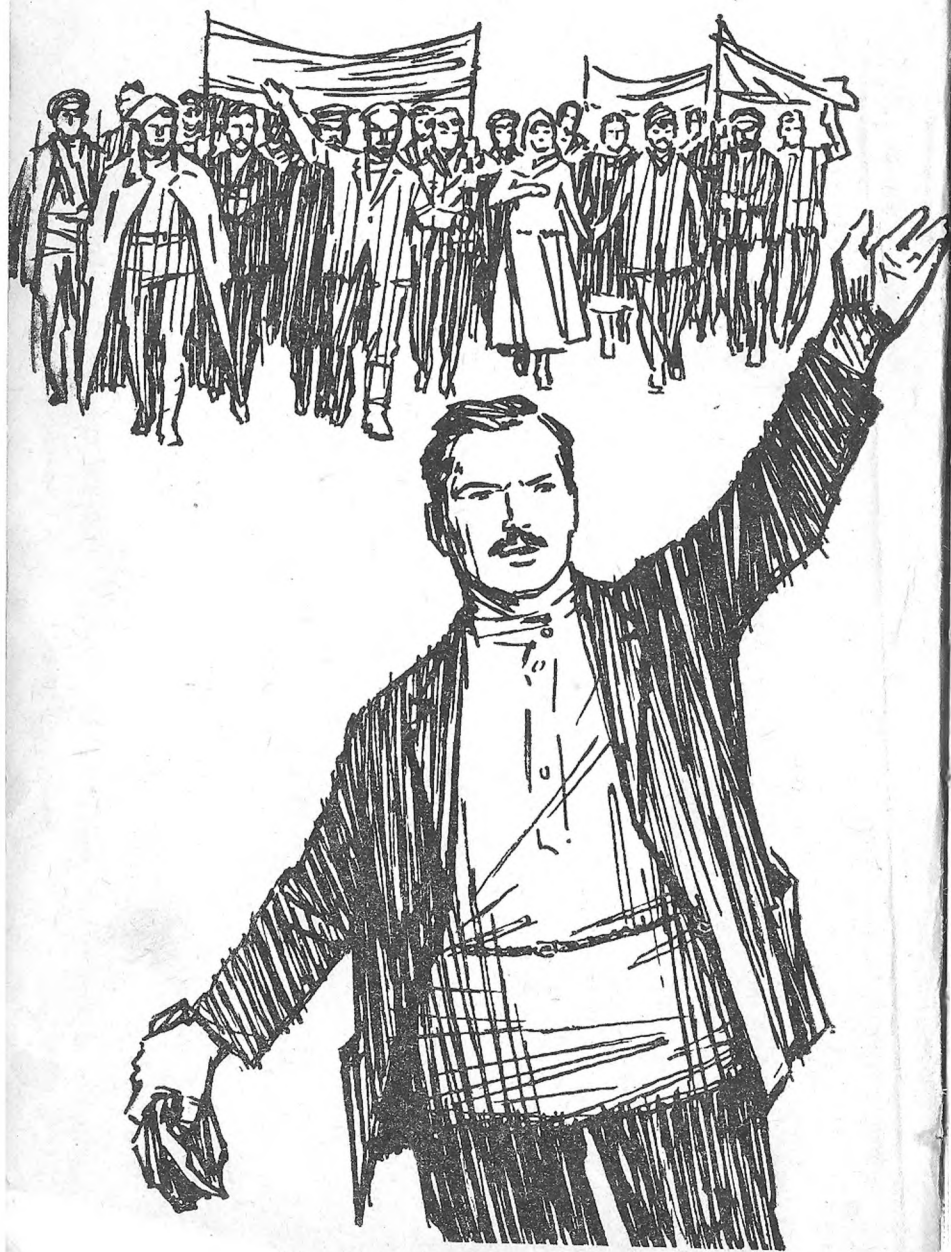

96
K 95

ВАСИЛЬ
КУЧЕР

**МИ
НЕ СПИМО
НА ТРОЯНДАХ**

ВАСИЛЬ КУЧЕР

МИ
НЕ СПИМО
НА ТРОЯНДАХ

Р О М А Н

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
Київ — 1967

ВІН СНИВ МОРЕМ

Спогад про старшого товариша

Особливо жорстокою видається та смерть, яка не чатує тижні чи місяці біля ліжка хворого, а підкрадається підступно, вдаряє нагло, як грім серед січня. Серце перестає битися, але на обличчі німіє не мука, а проступає вираз задумливості, й губи живуть останньою усмішкою, і наче ще чуєш голос людини... Навіть не віриш у те, що сталося.

Того дня Василь Степанович заходив до видавництва, розмовляв із нами про свою нову книгу. Як завжди, був у настрої, жартував, карі очі викресували іскри. Та часом, серед розмови, він несподівано заглиблювався у себе, хмурнів, хоч лагідної усмішки не проганяв з уст. Не чув, з чим зверталися до нього, не бачив нікого. Ми розуміли: Василь Степанович із розмови про буденні видавничі справи виривався у світ героїв нового твору, щось він там цієї миті хотів побачити, почути, в чомусь переконатися. Ніхто йому не перешкоджав дивитися внутрішнім зором на тих людей, яких хотів він зобразити, яким намірявся дати живе життя... Це тривало лічені хвилини, а потім Василь Степанович знову був із нами, бадьоро дзвенів його голос, кожному він знаходив слово, усмішку. Однак десь глибоко в очах, у виразі губ, у тоні голосу відчувалися і задума, і неспокій, і шукання.

Василь Степанович мав щасливу здатність отак відразу, раптово, рішуче відсторонюватись од буденних клопотів, від, як кажуть, суети сует, і всього себе, до

останку, віддавати творчості. Він був людиною великої працелюбності. Всі ми це знали, і дехто заздрих йому незлобною заздрістю.

Йому часто снилося море. У сні він бачив хвилі з білими бурунами, які безперестану билися об берег. Його вабила неозора далечінь відкритого моря, де гойдалися, ніби марилися в імлі, голубі крейсери й есмінци. І хто зна, може, на тих кораблях, що ледь-ледь різьбилися на обрії, для нього раптом розпукувалися, як маківки серед літа, червоні полотнища парусів, туго нап'яті вітрами мандрівок.

Шум морського прибою несподівано будив його серед ночі. Він довго прислухався, наче хотів пересвідчитися, що це справді шумить море. А за вікном, по київських вулицях, гуркотіли машини та часом рипіла незачинена квартира, зачеплена північним вітром. Обережно, щоб не розбудити близьких, він вставав і йшов у свій кабінет, схожий на капітанську рубку, сідав за письмовий стіл. Йому хотілося записати на білих картках паперу і шум прибою, завжди сповнений таємничої музики, і одвічне кигикання чайок, і глоси моряків, завсіди бадьорі й дзвінки. І це Василю Степановичу вдавалося, бо у нього була велика любов до моря, бо сам він був мореплавцем і шукачем.

Читаючи його романи «Чорноморці», «Прощай, море», «Голод» та й «Намисто», ми відчуваємо, як солоно й терпко пахне морська просторінь, як вона синіє, чаруючи зір.

Коли не ставало сил бути далеко від моря, він сідав у поїзд і їхав до свого улюбленого білого, як чайка, Севастополя, до давніх друзів і побратимів, з якими зріднився у роки війни. Він сходив на корабель, віддавав честь прапорові й потрапляв в обійми друзів. Згодом корабель відходив од причалу, бурунючи хвилі, мчав назустріч бурі. А на командирському містку стояв задумливий, незвично суворий і водночас лагідний капітан третього рангу і пильно вдивлявся в морську далечінь. Може, йому видівся серед хвиль човен лікаря Ярьєска, який гнало вітром до чужих берегів... Солоні краплі сягали до містка й осідали сивою памороззю на скронях. З часом він повертався до Києва, а скроні, забілені морем, вже не відтавали.

Василя Степановича добре знали у містах і селах республіки. Він був частим гостем у своїх читачів і героїв. На Дарницькому шовковому комбінаті його вважали за свого, може, за інженера чи начальника цеху. Спершу було написано нариси «Шовкові струни», «Чарівна ткаля», а потім народився роман «Намисто».

Що найдужче приваблює й хвилює у творах Василя Степановича? В основу кожного його роману покладена життєва історія, в якій ідеться не про звичайні буденні події, а про людські долі в часи найрішучіших зламів і найбільших піднесень. А це вже саме по собі зачіпає серце. Додайте до цього цікаву розповідь, увійдіть у світ образів, барв і звуків, і ви відчуєте, що кожний рядок пройнятий жарінню авторового серця.

Над романом «Ми не спимо на трояндах», своєю останньою книгою, Василь Степанович працював не один рік. Довго тривала підготовча робота: поїздки на місця подій, зустрічі з людьми, які знали товариша Артема по спільній революційній боротьбі.

Писалися романи «Намисто», «Орли воду п'ють», і в той же час перегорталися архівні сторінки і сторінки спогадів очевидців тих незабутніх подій. Роман було написано, сказати б, єдиним подихом. У видавництві його прочитали редактори й рецензенти. Почалася підготовка книги до випуску в світ. Якраз у цей час Василь Степанович раптово вмер. Він пішов із життя, наче воїн, що гине на бойовому посту,— зі зброєю в руках, скошений, але не зломлений.

В шухлядах письмового столу Василя Кучера знайдено начерки чотирьох нових книг, десятки записників з ще не використаними матеріалами. Він жив працею, снів нею, працею була заповнена кожна хвилина його напруженого життя.

Василь Степанович народився 20 липня 1911 року в селі Вербовій на Житомирщині в учительській родині. П'ятнадцятирічним юнаком він вступає до комсомолу, друкує свої дописи на сторінках білоцерківської окружної газети.

1932 року виходять перші збірки оповідань Василя Кучера. А перед тим він пройшов велику школу в газетах і журналах, багато їздив, багато бачив, зустрічався з цікавими людьми.

У дні Великої Вітчизняної війни Василь Степанович брав участь у обороні міст-героїв Одеси, Севастополя, Сталінграда. Згодом ці події лягли в основу його романів «Чорноморці» та «Голод».

Він уважно ставився до молодих письменників, писав рецензії на їхні твори, хвилювався, радив, підказував, а потім ревниво стежив, як вони долали круті щаблі на шляху до майстерності, і завжди був готовий прийти їм на допомогу.

Були у нього свої учні і було багато-багато друзів, а ще більше читачів, що знали і знатимуть Василя Кучера по його добрих і мудрих книгах, яким судилося довге життя.

Петро Гуріненко

„У полоні, в бараку, П'єр збагнув не розумом, а всім єством своїм, життям, що людина створена для щастя... Він зрозумів, що є межа страждань і межа волі і що ця межа дуже близька; що та людина, в трояндовій постелі якої загнулася одна нелюсточка, так само страждала, як страждав він тепер, засинаючи на голій сирій землі, остуджуючи один бік і зігріваючи другий...“

Л. Толстой „Війна і мир“

„Дуже мені хотілося написати вам, але щоразу складалися обставини, які заважали зробити це. Ми сидимо не на трояндах. Пробратися в Європу мені досі не щастить. Я застряв у Шанхаї... Вимучений відсутністю кисню в отруєній газом лікарні. Тепер я вже не силю тут, але все ж силю не на трояндах“.

Ф. Сергєєв /З листа до
К. Ф. Мечникової/

ЧАСТИНА ПЕРША

Н

І

есучи в кошиках варений церковний мед, прихожани розходилися після утрени по домівках. Тульський міщанин Павло Петрович Кречетов зиркнув спідлоба на Кремль, на собор Василя Блаженного і неприємно зморщився, піймавши себе на тому, що знову поспішає, обганяючи по-святковому повільний натовп москвичів. Він був кремезний, широкоплечий, в потертому суконному піджаку й таких же чорних штанях, які з напуском заправлено в стоптані юхтові чоботи. Сатинова косоворотка волошкового кольору скрадала обвітрена, не по літах зосереджене лице. Злинялу кепку майстровий насунув на лоба, щоби приховати очі. У лівій руці Кречетов тримав білий вузлик, з котрого, як і в усіх москвичів на цей день, виднілась пляшка меду, а кишеню напихали яблука. На правій, зігнутий у лікті, руці тримав бувале в бувальцях пальто.

Обминувши краєм тротуару розбурханий натовп, що парував терпким духом яблук, хмільної браги, махорки, Кречетов непомітно виїняв кишенькового годинника фірми «Павел Буре», котрого носять усі машиністи,— на довгому й міцному ланцюжку, в металевому футлярі. «Як ще рано,— подумав з досадою, швидко ховаючи годинника.— На інший поїзд сів, щоб дешевше обійшлася

дорога. От і заявився раніше. Що ж тепер? Не бігти ж ні світ ні зоря, якщо тобі веліли прийти в означений час... Погуляй. Правила конспірації ти ж знаєш чудово...»

Над Москвою співають дзвони. Вирують вулиці, майдани. Захлинаються в передчутті гульбища. Після церковної служби люд котив у Мар'їну Рощу, на далекі Сокольники.

Видзвонюють гранчасті чарки, клубочиться смаковита пара.

— Філіпівські пиріжки! Ану, навались, в кого гроші завелись! Філіпівські!

— Наливка для дам і не дам! Рябинова! Малинова! Сім раз наливає!

— Портер! Пиво портер! Німці п'ють, а ми що,— в бога теля з'їли?

— Бражка, медова бражка! Хто не пивав, той у Москві не бував!

— Бублики, гарячі бублики!

— Не жалій, кума! Покрова раз на рік буває! Сам бог велить на покрову...

З виском зупиняється карета, і натовп — урозтіч. На дверях — золочений вензель дому Романових.

Хропуть гарячі сірі в яблуках рисаки, б'ють копитами об камінь. Свистять поліцейські, розганяють людей. Пристав конем гарцює, наказує лотошникам до карети бігти. А вони й самі те знають, що духу кидаються навперей, простягаючи його величності печене й варене. Чие візьме величність, тому й слава буде!

Вдарились лотки з тріском, задзвеніли кришталеві карафки, чарки. Звідкіля й узявся раптом цей кришталь! Напевно, ждали гостей, бо поліція, як і той кришталь, мов з-під землі вироста.

Гойднулась шовкова фіраночка в кареті, висунулась з віконця воскова рука, блиснувши діамантами на тендітних тонких пальцях. Кінчиками нігтів гидливо взяла два рум'яних пиріжки і, передавши їх у карету, звисока жбурнула на лоток золотого червінця.

— Слава августійшому дому! Ура! — закричав щасливий торговець, висипаючи останній товар на бруківку.

Коні рвонулись, обдавши гарячим диханням Кречетова. Карета помчала. А натовп глухо гув, старці підби-

рали розсипані на бруківці пиріжки, боязко ховаючи їх у свої бездонні торби, зграйка горобців одразу накинулася і дружно почала клювати пиріжка, що відкотився далеко осторонь.

«Заграють!» — подумав тульський міщанин і стиснув кулаки, одразу згадавши, що зранку в роті не мав і рісочки. Намацав шматок чорного хліба, який, за давньою звичкою, завжди брав у кишеню. Але виїняти не зважився, і яблук не міг зачепити: хусточка б тоді одразу втратила свою святкову незайманість. І він би не зміг принести вузлика людям, до яких так довго пробирався. Та й незручно якось жувати серед вулиці йому, міщанинові з благонадійною репутацією і чистим, незаплямованим паспортом. Якщо вже з'явився під виглядом міщанина в Москві, тримайся, щоб навіть жестом не виказав себе, товаришу Артем.

Сміється сонце з ясного неба. В церковний передзвін то там, то тут уже влітається до болю рідний щем тульської трирядки. Вона то сміється: «Ах вы сени, мои сени!», то стопне: «Догори, сгорай, моя лучина, догорю с тобой и я».

Похмура і мовчазна робітничка Пресня. Осиротіло височать погаслі димарі заводів. На стінах будинків де-не-де зяють холодні сліди шрапнелі й саморобних бомб.

Ось-ось рік, як гриміли на Пресні бої, а сліди й досі живі, хоча й поставлено вже нові телеграфні стовпи замість повалених під час барикадних боїв і замощено свіжим камінням бруківку.

Плаче рідним фатезьким наспівом гармонія. А Кречетову вчуваються інші слова:

«Зреет в народе могучая сила, край наш стоит на широком пути. То, что страдалица-мать выносила, сын-богатырь не захочет снести. Мысли живой не задушит в нем голод, сил молодых не надломит борьба. Смело возьмет он тяжелый свой молот и разобьет им оковы врага».

Син не захоче знести. Син... П'ять років тому він був улюбленим сином вільного селянина села Глебова — Андрія Арефійовича Сергеева, котрий перейняв од свого батька неабияке ремесло будівельника. Прокладав залізницю в Донбасі, будував мости і церкви за найвищим зразком старовинного народного зодчества. Був

двожильний, упертий. Завів у Катеринославі цегельню. Все хотів дітей у люди вивести. І вивів. Відлюдний та вайлуватий Григорій он яку церкву в селі Федорівці, біля Катеринослава, за батька добудовує. Даринка вийшла заміж і живе тепер у Михайлівці, на Сурі. Молодшу старі повезли з собою в Оренбург... Одного його, Федора, не хоче батько визнавати, зрікся. Ось уже котрий рік минає, а серце батькове, мов камінь. І головне, пояснити ж нічого не хоче. І матері заборонив хоча б листа, хоча б привіт синові послати. Невже не болить старому серце? А може, батько гадає, що син шахрай, коли попав у тюрму? Про батька й матір думається часто. Іноді, коли вже надто тяжко стає, хотілося б з ними побути, посидіти при самоварі, помовчати, чи що...

Ішов швидко, не озираючись, навіть не кидав оком на дзеркальні вітрини галантереї, гастрономії та колоніальних товарів. Мов жив тут здавна і знав кожен куточок. Знову своє взяла звичка зливатися з натовпом, містом чи заводом і ставати одразу таким, як усі, що тебе оточують. А ноги вели туди, де почалося його нове життя. І все ж оторопів та зупинився, побачивши двох поліцейських, що прогулювалися біля входу, філерів, що визирали з сусідніх під'їздів. Добре, хоч ішов з протилежного боку вулиці і поруч виявилися лотошники зі смаженим насінням, пиріжками та холодним квасом.

— Вам пляшечку, пане?

— Що ти, милий! Скляночку...

Пив квас поволі та все вихваляв. А очима пильнував: жовті колони, такі ж стіни, двоє крайніх вікон на горішньому поверсі. Вище імператорське технічне училище. Гамір, сміх, безсонні ночі, палкі дискусії. Як давно те було!

Та ось допито останню краплю. І він знову рушає в далеку дорогу. І бачить цей жовтий дім, навіть не озираючись. Дім пливе за ним у вітрині студентської циркульні, туманіє, розпливається, поки щезає за рогом вулиці, як і ті п'ять літ, що пролетіли, промайнули, мов один день.

Шелестить жовтим листям осінь 1906 року.

II

Дирекції Вищого імператорського
технічного училища.

В ніч на 17 лютого 1902 року Сергеев, на підставі положення про державну охорону, заарештований і, як звинувачений в участі у політичній демонстрації, підлягає тюремному ув'язненню.

Вулична демонстрація, в якій брав участь Сергеев, йшла по Тверському бульвару з ворожими імперії прапорами.

Московський обер-поліцмейстер генерал-лейтенант
Д. Т р е п о в.

III

Повернувся з тюрми Федір ніби такий, яким до Москви поїхав, але й не такий. Щось із ним сталося, а що саме,— одразу не добереш. У Катеринославі, кому слід було знати, знали, що Сергеев на початку 1902 року вступив у підпільній організації Імператорського вищого технічного училища в Москві до лав РСДРП.

Поліція взяла підписку: Федір зобов'язувався точно й неухильно виконувати всі пункти (а їх було понад тридцять) інструкції міністерства внутрішніх справ для політичних засланців. Адже він висланий за місцем мешкання батьків під гласний нагляд. Інструкція все забороняла. Не могла вона лише серцю повеліти, щоб мовчало. Батька й матері в місті не було, тому Федора одвезли на хутір до Даринки — її чоловік працював у економії поміщика Заржевського. Даринка теж щоденно ходила на поденну. Перед від'їздом на хутір Федір встиг побувати на батьківській садибі, де минуло дитинство. Вона заросла бур'янами. Дім розвалився. Батькову цегельню купив за безцінь німець і приєднав до свого заводу. Сусіди боязко визирали й одразу ховалися, наглухо замикаючи двері: вернувся з тюрми, де конокради й вбивці...

Вимила братові голову Даринка, чоловікову білизну дала, чисту постіль послала, та все не нарадується, що вернувся. Дітей йому подає, щоб звикали і не боялися. Це ж дядько рідний. А тільки гляне, який він у зеленій формі технічного,— з погонами і позолотою на петли-

цях, то аж у долоні сплесне: «Ну й гарний же — хоч царівну сватай». А веселий і балакучий! Інший би залив з горя, пустився берега, що з училища вигнали і в тюрмі побував. А він хоч би що! До старости ходить (під наглядом же!), допомагає йому там списки всякі складати: здебільш податки. Для старости податки, а Федорові — цінний матеріал, як він каже, з аграрного питання. І до пана, в економію, найнявся репетитором — розледачілих сина й дочку вчити, бо на осінь можуть з гімназії виключити. І на вулицю ходить. Співає разом з усіма. Та ще і як співає! Погляньте на нього, сусідоньки милі! Хіба ж він — політичний? Та спокійнішого, працюючішого й розумнішого парубка, як Федір, у всьому повіті вдень з вогнем не знайдеш. Вони, міські, завжди плутають... І не обтяжився тим, що по інструкції живе. Як до брата Григорія в село Федорівку має йти, питає в старости. Повернеться звідти на хутір — знову на очі до старости або стражника. Весь мов на долоні. Часом і до міста їздить, панським дітям книжки вибирає. Пан посилає. Що скажеш супроти пана? Мовчи, старосто, і не дихни, знай своє діло.

Але скоро сестра помітила: пригнічує щось Федора. Не крився, коли спитала, одразу й пояснив: «Ну як мені інших учити, коли сам не довчився? Наука ж, як блискавка. Поспішай, бо відстанеш». Пішов знову до старости, треба, мовляв, у город їхати.

— Їдь! — зрадів староста. — І одвезеш списки землемірові у волость. — Пильно глянув на Федора примруженими очима, розгладив чорну як смола бороду й хитрувато спитав: — А нащо мундира скинув та селянське одягнув?

— А для чого очі зривати? Який з мене студент в отій уніформі?

— І то правда! — кахикнув староста. — Їдь, миленький, їдь! — Все ж не відпустив без запитання: — А чого землемір тебе шукав?

— Йому потрібна була логарифмічна лінійка, щоб скоріше десятини і сотки ваші виміряти, — якомога спокійніше пояснив Федір, але в душі затривожився: хитра бестія, щось примітив. — Ви ж бачили в мене ту лінійку? Біленька, з цифрами...

— Бачив, хлопче, бачив! — хмикнув староста, помовчав і знову пропик Федора очима: — І Шевченка ба-

чив. Називається — «Кобзар». Він пише, а ти повторяєш. Нащо воно тобі?

— Що?

— Та про пастуха, який вівці пасе. Хай пасе собі на здоров'я. Так ні ж, голубе, він ще й озирається кругом себе. На ягнят! На хату! «Подивився на ягнята — не мої ягнята. Подивився я на хату — нема в мене хати».

— Хіба це неправда?

— Правда, — зітхнув староста. — Але ж і то правда, що своїм горбом воно в мене зароблене. І корівка. І земляка. І вівці! За отак нікому не відам. Ну, гаразд, що з тобою про це. Іди з богом. Іди...

— Остале Митрофановичу, але ж бачу, іще щось лежить на душі? Говорили б зразу.

— Бісова ти душа, клопче, таки вгледів, — задоволено усміхнувся староста. — Присядьмо коло віконця, чогось жарко, а сонце ж ще й над хатами не викотилося.

Він вийняв з кишені люльку. Повагом набиваючи її тютюном, задумливо дивився у вікно, мовчав.

— Про що думи, Остапе Митрофановичу?

— Та про тебе, про кого ж іще? Усе збагнути хочу — чого тобі наука більше дала: розуму чи дурості? Коли б самого розуму — вже б ученим став, а ти досі в неуках ходиш, в тюрмі сидів, проти царя йдеш...

— Остапе Митрофановичу, самі бачите: далі Катеринослава нікуди не ходжу, та й то під розписку, а ви — про царя завели.

— А нащо стільки книжок удома держиш? Людям очі зриваєш. Одна за іншу товстіша. Вимовити важко: фізика, алгебра!

— Тригонометрія! — додав Федір, зареготав.

— Іржати нема чого, не кінь, там у тебе лежить ще й астрономія.

— Що ж страшного в цих книгах? Готуюся, поступити хочу...

— Готуйся, готуйся. Та гляди, голубе, бо я родич твоєму дівєру Черниці, Одарчиному чоловікові. Дядьком йому доводжуся. Значить, і з тобою породичалися нібито. Так що дивись мені.

— Я поважаю вас, Остапе Митрофановичу.

— Потрібно воно мені, твоє уваженіє, якраз! Остерігайся краще, скоро почнемо рекрутів брати. Плачу́ буде. Бунт піде. Наїдуть ваші й наші. Щезай мені з села

на той тиждень. Куди хочеш! Але щоб я знав, де будеш, коли спитають.

— Добре.

— Куди ж дінешся?

— В Москву поїду. Знову поступати буду. А вас, Остапе Митрофановичу, прошу — не роздивляйтеся моїх книжок, коли мене дома нема. Приходьте якось ввечером, і я все покажу...

— Що ти мені покажеш? Я вже надивився. Наш Кобзар — з вусами, а ваш отой Маркс — з бородою. Гріх великий на душу берете. Вище бога хочете поставити їх? Але ж, голубе, все від бога йде: бог дав, бог і взяв. Хіба можна проти нього йти?

— Можна!

Старий подумав.

— Знаєш, Федоре, тікай ти від нас. Куди хочеш тікай. Бо втопиш і сестру, і небожа мого, і дітей їхніх. Та й мені бубнового туза на спину пришиєш. Я все тобі дам. На яку завгодно бамагу печать приб'ю. Поступай! Хоч до чорта на роги, але кидай наше село. Зі своїми ми й самі якось упораємося, коли почнуть. Швидко роги скрутимо.

— Кому, Остапе Митрофановичу?

— Хіба мало таких розвелосся? Спали всі, мов і жакки зимою, поки ти не приїхав. Побудив-таки. Кривий швець з Федорівки, Одинець, чоботи латав і малював людям образи. А ти приїхав — Шевченка намалював. І молодшим голови туманить: усе про царицю... Як воно там, уже й забувся...

— «А цариця-небога, — підказав Федір, — мов опеньок засушений, тонка, довгонога!»

— Отож, отож, — тупнув ногою староста. — І про сокиру було!

— Було! — таємниче шепнув Федір і, не зводячи очей зі старости, продекламував: — «Громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру, та й заходиться вже будить хиренну волю, бо заснула!». Так-то, Остапе Митрофановичу!

— Воїстину так! — Староста вхопив Федора за руку і потягнув геть од вікна. — А що ж тоді буде, синку?

— Все буде! У Шевченка про це теж есть! «І буде син, і буде мати, і будуть люди на землі!»

— А про таких, як ти, Шевченко часом не писав?

— Ні. Нас тоді ще й на світі не було.

— Ідь скоріше, Федоре, лихая твоя голівонько! Далі від гріха ідь. Я тобі й грошей на дорогу позичу. Колись розбагатієш — віддаси. Тільки ідь. А тепер наברי в рот води і держи, поки з села не виїдеш...

— Бувайте здорові, Остапе Митрофановичу...

— Хай тебе бог боронить, голубе...

Сонце, здається, викотилося із-за обрію. Повітря аж дзвеніло від спеки. Раніше Федір любив неосяжність степу у будь-яку пору року. А зараз ледве ноги волочив, змирючи про холодок. Тюрма виснажила? Таж молодий ще, зовсім хлопча, двадцяти нема. В Москві, в технічному, йому давали більше. Та й сам собі видавався досвідченою людиною. В тюрмі ж прийшло зовсім інше почуття: як мало знав людей і життя, як мало зробив! Те, що в училищі мав за геройство, в ув'язненні здалося жалюгідною крихіткою: упала з очей полуда, і почуття таємничості, що лоскотало його відтоді, коли почав читати заборонену літературу, пині викликало роздратування.

Оглянувся — село розтануло в жахткому мареві, лише високі журавлині шні біля криниць двоїлися й тремтіли на видноколі.

З голови не йшов староста. Хитрий дідуган. Знає й бачить більше, ніж Даринка, а вона ж поруч, вона багато знає з оповідань Федора. Хто йому понапихав у вуха? Хто, хто! Коли брат рідний у Федорівці говорить те саме, чому б і старості не здогадатися? Адже що Григорій, що староста — однаковісінькі. В душі, можливо, й цуратимешся таких родичів, а на людях — не можна. Терпи, як терплять старосту селяни. А робітники на будівництві терпіли колись твого батька, тепер — брата. Остерігається староста. А брат що? Коли Федір повернувся з тюрми, довго крєктав, чухався, доки видушив:

— Знаєш, Федю, не плутай мене в свою кумпанію. Не плутай, прошу. У тебе — своя кумпанія, у мене — своя. Бог бачить мою роботу...

До хати не запросив. Сиділи на вкопаній під старою яблунею лавочці. Сперечатися з братом Федір не хотів, на докори вирішив не відповідати. З його гарячим характером стриматись було нелегко. А Григорій мов не помічав, в'їдливо докоряв:

— Через тебе, Федоре, тато з мамою безвісти пропали. Через тебе, голубчику! Начитаний!.. Думаєш, легко

їм було кидати насиджене місце й тікати в той далекий Оренбурзький край? Думаєш, батько не плакав, прощаючись з нами? Думаєш, йому було весело віддавати мені свій підряд на оцю-о церкву в Федорівці? Помиляєшся, брате!

— Але ж батько з-за проклятої цегельні виїхав,— пробував розраяти брата Федір.— Ти ж знаєш, що поряд батькової німецький інженер збудував свою цегельню. На концесіях. Конвейера поставив. Електричні мотори. А в батька що? Каторжна ручна праця. Гей, ухнем! Ганьба, а не цегельня. От і прогорів. Не витримав конкуренції. Такий, Грицько, закон капіталізму. По собі знаєш...

— Нічого я не знаю. Тебе проводжали в Москву, як пана. Вся вулиця святкувала. І ми, і робітники з цегельні. Всі раділи. Велика гордість у нас була. Що не кажіть, а перший син з роду Сергеевих інженером стане. Та ти б, Федю, німця з його конвейерами сім разів за пояс заткнув. Чого тобі бракувало? Батько справив зелену тужурку з погонами і золоченими молоточками в петлицях. І картуза. І шинелю формену. Як же! Вище імператорське технічне училище в Москві! Правда, грошей багато не дав, бо й сам не мав. Звелів, щоб ти в Москві, як і в Катеринославі, підробляв собі сам, репетирував відсталих гімназистів.

— Я старався, брате. Учив їх і там, у Москві,— іронічно сказав Федір.

— Ні, мабуть, вони тебе вчили, а не ти їх. Скажи, чого тобі ще не доставало? А може, образився на наше реальне. Заслужив золоту медаль, а тобі дали лише книжку з золотим обрізом.

— «Подоріж цесаревича!» — не витримав, реготнув Федір.

— А що! Хіба це погано? Всі ж бачили твоє свідочтво в золоті. Скрізь, зверху донизу, стояло п'ять, п'ять, п'ять! І лише дві четвірочки. Адже знаєш: піп велів батькові на церкву принести сто карбованців, тоді б п'ятірки мав. Але ж ти заборонив. І добре зробив. А потім на бога руку підняв. На батька й матір руку підняв...

— Неправда,— зблід Федір.— Та я за всіх вас душею болю. І за батька, і за тебе, і за Одарочку. І за всіх тих, хто голодний жив у бараках, місив ногами

глину на батьковій цегельні. І за тих, що поруч з нашим домом на Брянському заводі день і ніч гнули спину. Щоб не стало того на землі. Чуеш? Щоб не стало...

— Щоб не стало? — понуро спитав Григорій.— Коли б ти бачив, як поліцейські вели батька до станowego. А що йому становой говорив, один бог знає, та мовчить. Там усе про тебе записано. І як «ластівки» проти царя розкидав на базарі. І в кого ті прокляті книги брав читати. І газети. І як до зброї взявся, прострелив собі ногу, а нам нічого не сказав. Батько з мамою тоді он як налякалися.

— Хай пишуть. За те їм цар гроші платить,— спокійно відповів Федір.

— Гроші? Ні, брате. Там чисту правду записано. Якийсь Бабушкін із Санкт-Петербурга. Якийсь Лалаянц, не нашої віри. І ще— Петровський Григорій... Я в очі їх не бачив, скільки живу в Катеринославі... Коли б зустрів, то вже не проминув би. Я б поспитав, що вони, каторжні, з тобою зробили...

Легко і голосно зітхнув Федір, мов заспівав:

— Бабушкін, Лалаянц... Які то люди, брате!

Але підрядник з будівельного роду Сергєєвих його не слухав. Своє вів:

— Батько не хотів їхати до тебе в тюрму. Становой силоміць відправив у Воронеж. Але ж ти доброї ради не послухав.

— Слухав, брате. Хто діло казав, того слухав.

— А чому не підписав прошення, що спіткнувся, мовляв, і більше не будеш? Вони б тебе випустили. Не захотів. Шість місяців просидів.

— Не міг.

— А як нам було? Куди не підеш по своєму будівельному ділу, одвертаються. Батько ув'язненого. Брат царевбивці. От батько і покинув усе, церкву недобудував. Ти б написав йому, вибачився. Усе б заново почали...

Федір невесело усміхнувся. Брат спідлоба глянув на нього, неквапно підвівся, не знати для чого витер об штани руки.

— Не хочеш. Ну, то й нам з тобою панькатись нема чого. Одного батька діти, а дороги розходяться. Ти не ходи до мене, Федоре. Христом-богом прошу. І допомоги

не жди. Даринці ще допоміг би коли-небудь, а тобі — вже ні.

— Не по допомогу до тебе прийшов. Руки-ноги цілі, голова — на плечах.

— А коли не по допомогу, годі й стежку топтати, народ баламутити. Гляди, ще мене вмовляти почнеш, щоб добра свого відцурався та проти царя, прости мене господи, пішов?

— Що тебе вговоряти. Прийде час, сам відмовишся, коли німець, як батька, з'їсть.

— Не каркай, Федоре. Курчат по осені щитають, а зараз ще красне літечко. Сінокіс на носі. Та й що ж їсти в мене?

Федір змовчав.

Вже біля перелазу, коли подали на прощання один одному руки, Григорій вперше широко глянув на брата, похитав головою й, зітхнувши, вимовив:

— Схуд ти, брате. З лиця спав. Що то значить тюрма.

Рука в Григорія була чіпка, жорсткі горбики мозолів боляче вдавливались у долоню.

Як усе-таки важко говорити з рідними! Скільки образ, докорів. Саме через це й не можеш сперечатися, хоч і гострий на язик і маєш чим заперечувати. А може, й нерозумно відкараскуватись мовчанням у розмові з братом. Його ж бо зрозуміти неважко. Нехай же й він зрозуміє тебе, прийме до серця, як Дарина. І в кого вона така вдалася: доброти на всіх вистачає, хто в ній почуває нестаток. Відкіля в неї ота мудрість, ласка? Де вона стільки енергії й терпіння взяла? Нежурна, непосидюща клопотуха. От і зараз, дізнавшись, що брат йде до міста, лише надвечір повернеться додому, збрала харчів йому на дорогу.

Федір пішов веселіше. Зустріч з Дроботом призначена на дванадцятку. Треба розповісти йому про натяки старости щодо Одинця, про своє бажання знову поступати в технічне. Потім буде засідання групи РСДРП, на якому повинні затвердити федорівську групу іскрівців. Ту групу організував він, Федір Сергеев, колишній студент імператорського училища, заарештований в лютому 1902 року за участь у студентській демонстрації біля пам'ятника Пушкіну в Москві і висланий під нагляд поліції на батьківщину.

Федір розправив плечі, хвацько збив солем'яного бриля на потилицю. Гостро пахне полинем і ще чимсь. Млосним та дразливим — чи не чебрецем? Зітхнув, обвів поглядом безлюдний степ і, підстрибуючи, побіг чу-мацьким шляхом. Гей-гей! Ми ще повоюємо!

IV

Групу РСДРП затвердили того ж дня в кондукторському купе п'ятого вагона московського поїзда. Крім Дробота, на засіданні були присутні вусатий, вже немолодий кондуктор, якого всі кликали Іваном, маленький, рухливий чоловічок у залізничній формі, худий, здавалося, висушений, стрілочник та жінка, що мовчки витирала вікна. На столику лежали помідори, кавун, два поскубаних оселедці й чорний хліб, але піхто не їв.

— Що ж, товариші. Поповнення дістали, треба б допомогти їм напочатку.— Дробот тарабанив пальцями по столику, мов намагався згадати щось важливе.— Тепер така річ, Федю. Зі старостою обережніше. Правда, скоро поїдете до Москви. Вчитися обов'язково потрібно. Тільки боюся, що ви потрапили до чорних списків.

— Бачите, Федю, ми всі за те, щоб вам продовжувати освіту. Ідьте. Здавайте екзамени,— щиро усміхаючись ясними короткозорими очима, сказав землемір.— Та вже коли не приймуть, то в мене є одна ідея.

— Яка? — не витерпів Федір.

— Нетерплячий ти чоловік, — чи то осудливо, чи схвально сказав стрілочник, похитуючи головою.

— В Парижі є Вища російська школа суспільних наук. Організував її відомий історик, юрист і соціолог Ковалевський. Його вигнали з Московського університету. Критично, бачите, ставився до державного устрою. Кажуть, свої лекції починав такими словами: «Я повинен вам читати про державне право, але позаяк у нашій державі нема ніякого права, то як я вам буду читати?» Сміливий. Дружив з Карлом Марксом! Ковалевському допомагає відомий фізіолог Мечников. Цар хотів закрити й цю школу, та руки закороткі... Вступ вільний. Читають лекції російські емігранти. Слухають молоді люди з Росії. Чи не махнути б вам туди, Федю?

Сергеев оторопів: про Париж навіть думати не смів. У місті провал за провалом. Насувається війна. Кращих товаришів забирають у солдати. Кожний працівник на вагу золота. А скільки ще на півдні Федорівок, які й досі не організовані! І саме тепер, у такий важкий для партії час, йому радять їхати в Париж.

— Мені? — розгублено перепитав Федір.— Мені --- в Париж? Ви серйозно, товариші?

— Дискусію закінчуємо, часу мало. Згодні? — твердо спитав землемір.

— А моя політична неблагонадійність?

— Ну, в цьому, я думаю, ми вам зарадимо. Староста допоможе.

Помітивши здивування Федора, землемір пояснив:

— Адже він обіцяв підписати першу-ліпшу бумагу, тільки б випровадити вас із села. А коли йому ще земельки десятин зо дві пообіцяти? Та нехай Одинець нову матір божу намалює для сільської управи. Га?

У вагоні було душно, і Дробот щомиті витирав хусткою спітніле чоло. Жінка, поклавши віхтя на лаву, потягла раму вниз. До купе замість жаданої прохолоди увірвалося гаряче, курне повітря.

— Щасливої дороги, Федю, а в нас тут ще справи...

V

Париж засліплював тисячами сонць. Історичні місця й світові пам'ятники приголомшували на кожному кроці. Жив серед героїв Бальзака, Мопассана, Золя, дихав одним з ними повітрям. Біля підніжжя Ейфелевої башти Федір ойкнув. І стиснув до болю зуби на кладовищі Пер-Лашез, перед Стіною Комунарів...

Індульгенція сільського старости в Катеринославі зробила Федорові добру послугу, хоч і довелося вистоювати днями в канцелярії губернатора. Але там звичайно з'являвся землемір Дробот. Він заходив до службових кабінетів, тримався поважно й невідступно, як і належить природженому дворянинові, що занесений до третьої оксамитової книги.

Щоразу, після відвідин Дроботом чергового кабінету, справа Федора посувалася. І він таки одержав закор-

донний паспорт: для продовження навчання в Західній Європі.

Даринка продала корову, виторгувані гроші віддала братові на дорогу. Про те, як довго й запально доводила чоловікові, що корові не вистачить на зиму паші, бо посуха ж спалила все на полях, і з тією коровою лише морока буде, сестра не призналася Федорові. А вговоривши чоловіка, повела на базар корову і навіть оком не виказала того, як важко було з нею розлучатися. Коли сторгувалися і корову забирали, мало не заголосола, не кинулася за нею навздогін. Пітні руки все стискали хустинку з грішми. По дорозі додому обоє мовчали, лише біля самої хати Юрій сказав:

— Хай їде з богом, хай учиться. Раз нікому з нашого роду не світить, то нехай хоч він ученим станс.

— А як виучиться, то Павлику і Ніні нашим дорогу покаже,— раптом засяяла Даринка. Коли увійшла в хату і поклала перед братом гроші, була знову балакуча, спокійна, весела. А очі задоволено позирали на стіл і, здавалося, розрівнювали зім'яті червінці.

У Федора було трохи своїх грошей, зароблених репетиторством у Михайлівці та Федорівці. На світанку, коли ще не вигонили корів у череду, попрощався з Одинцем і Власом Чубарем, які лишилися продовжувати почату ним справу, кинув на плечі нехитрі свої пожитки й подався до Катеринослава.

Село ще спало. Навіть вітер, здавалося, дрімав на осінній позолоті гостроверхих тополь. Не брязкотіли відра біля криниць, не грюкали засувами двері. Але вже слався димок з коминів. Федір ішов попід низькими тинами й перелазами, минав біленькі хати-мазанки, обсажені ружами, і не вірилося йому, що скоро промайне останній жандарм та смугастий стовп з царським орлом і буде Відень, Швейцарія, Париж. Чи манило його туди? Ще й як манило. За кордоном друкувалася «Искра», а йому хотілося приєднатись до легальної партійної роботи, діяти. Що в Росії буде революція і скоро — не сумнівався. Хотів віддати їй всі свої сили, здоров'я, розум, кмітливість, енергію. І зовсім уже несподівано для нього самого промайнула думка, що кидати рідні місця жаль, що тут він потрібен більше, ніж у Франції. Думка майнула і зeszла, потім усе частіше почала навідуватись до нього, але враження від зустрічі

з Парижем були такі глибокі, що Федір гнав її від себе, виправдуючи перебування за кордоном порадою Катеринославського партійного комітету продовжувати освіту...

Не встиг Федір вийти з омнібуса в Латинському кварталі, столиці студентів, як почув російську мову.

Могутній парубок у червоній косоворотці ішов йому назустріч, наспівуючи «Калинушку».

Він притискав до правого боку паку книг, у лівій руці тримав сухого березового віника.

— Дружице! — кинувся до нього Федір. — Де тут школа професора Ковалевського?

— Ура! Нашого полку прибуває! — загукав велетень, аж перехожі шарахнулися від нього. Хотів було обняти Федора, але, збагнувши, що руки зайняті, глухувато відрекомендувався: — Жаров. Називай просто Колька. Томський університет, а тепер — тут. І ти? Анархіст чи друг народу?

— Ні те ні се, — усміхнувся Федір.

— Ха! Таких у нас малувато. — Хлопцеві все було затісним. І косоворотка, і черевики, і навіть світ навколишній. — Ось я ледве знайшов віника, тепер шукаю лазню. А їх нема. Самі душові кабінки. Ти вже прямо до Максима Максимовича Ковалевського... Почне говорити, що навчання вже почалося і всі місця зайняті, — не звертай уваги... Проси. Він добрий... Його всі великі люди знають. Ще з Карлом Марксом — знаєш такого? — як оце я з тобою, розмовляв. Енгельс про нього в своїх книгах згадує... Потім чекай мене тут, на бульварі. Треба ж десь голову прихилити і заробіток підшукати. Не думаю, щоб цар золота тобі одвалив. Чи, може, маєш рахунок у банку Ротшільда?.. — Жаров говорив без угаву. — Ага, мало не забув. Звуть тебе як?

— Сергеев Федір.

— Ну, привіт!

Двері в прийомну були прочинені. Федір нерішуче зазирнув і зупинився біля порога.

— Заходьте, прошу! Чого ж ви зупинились? — ласкаво сказала хлопцю немолода жінка в строгій чорній сукні. — Ректор у себе. Не бійтеся, йдіть сміливіше, — показала на бічні двері. — Одразу видно — щойно з Росії... Я не помилилася, друже?

— Ні, — відповів Федір, нерішуче озираючись, куди би приткнути чемодана.

— Отак і поставте під вішалкою. Заходьте без стуку. Максим Максимович все одно не почує. Як завжди, зачитався.

Широкий стіл був завалений книгами, грубесними фоліантами. Професор був у чорному піджаку, що скрадав його обважнілу статуру, мав сиві густі вуса й бороду. За скельцями окулярів у золотій оправі сухо світилися патомлені очі.

Ковалевський потягся рукою за олівцем, лише тоді побачив відвідувача. Поволі звівся за столом. Швидко зняв окуляри і ткнув їх до бічної кишені.

— Здрастуйте, юний чоловіче! Сідайте! Будьте, як удома. Правда, у нас вдома, там, у Росії, можна сісти й надовго. Я не помиляюся?

— Ні. Як було, так і лишилося. Шість місяців у Воронежській тюрмі за демонстрацію студентів технічного на Тверському бульварі.

— Ви — соціал-демократ?

— Іскрівського напрямку.

— Під яким гаслом виступали на Тверському?

— Наше гасло, Максиме Максимовичу, надто просте. Недоторканність особи, свобода слова, свобода зборів!..

— Так мало і зразу — тюрма, — зітхнув Ковалевський. — Воронежська тюрма. Отже, ви — наш земляк. Воронежська губернія сусідня з Харківською. І там, і там — багато українців. Етнографічних кордонів...

— Головне — є абсолютна єдність у боротьбі проти самодержавства. Непорушна єдність, професоре...

— Наша школа в Парижі прагне хоч якоюсь мірою допомогти цьому. На жаль, ми ще не видрукували докладного проспекта. Скрізь гроші, гроші... Але народ уже начувся про наше існування і плавом пливе. Навчання безплатне. Деякі професори навіть лекції читають безплатно. У нас російські емігранти слухають лекції соціально-економічних наук, техніки, військової справи.

— Ви правду кажете, професоре? — підхопився Федір.

— Спокійніше, колего. — Ковалевський вийшов з-за столу і став коло Федора. — Вони й сюди вже простягли руку, в Париж, до нашої школи. Та все ж руки Романових закороткі: почесним президентом нашої школи

є Ілля Ілліч Мечников. За нас Луї Пастер стоїть... Ви чули про Луї Пастера?

— Чув. Правда, я більше знаю мого земляка Іллю Ілліча. Він же народився і ріс на Харківщині, в Куп'янському повіті. А це зовсім поруч, професоре, з Курзькою губернією, Фатезьким повітом, де я народився... Правда, ріс я і вчився в Катеринославі. Там і полюбив Україну. Яка в нас красива земля і люди! Ви самі знаєте...

— Знаю, земляче. Там починалася і моя кар'єра. На кафедрі історії в університеті. Але не міг, душно, цензура скрізь, утиски. Протестував. Вислали. Ілля Ілліч теж на знак протесту проти реакційного режиму в учбових закладах Росії залишив Одеський університет і виїхав сюди, до Луї Пастера. Наскільки розумію, ви теж?

Федір кивнув.

— Хочете вчитися?

Федір поспіхом вийняв заяву і атестат, подав Ковалевському.

— Похвально,— Ковалевський розгорнув атестат.— Усе «відмінно». І заява є... Заяву лишайте, атестат заберіть. Він ще згодиться для вас там, у Росії.

Ковалевський висунув шухляду стола, сховав Федорову заяву.

— Пізнувате ви приїхали, милий Сергеев. Учебний рік почався. Всі вакансії зайнято. Навіть коли б ми відкрили ще п'ять таких університетів, і вони не змогли б прийняти всіх бажаючих. Що ж з вами робити? Не вертати ж назад, у їхні лапи. Де сидить десять студентів, туди й одинадцятого можна приткнути. Тим більше, що цей одинадцятий — земляк Мечникова. До речі, молодий добродію, чи не поїхати б вам до Іллі Ілліча? Він давненько не бачив земляків. Я певен, буде радий вас бачити.

— Я — з радістю! — схопився Федір, забувши навіть подякувати Ковалевському за прийом до школи.

— Бачу, ви не любите сидіти без діла.— Професор підійшов до вікна: — Севр! Там виробляють знаменитий фарфор. Певно, чули. Південно-західне передмістя Парижа. Поїздом. А там питаєте, де вілла Мечникова. Її здалеку видно, тополями обсаджена. Ніби у нас, на Україні.

— Максиме Максимовичу...— докірливо проговорила з порога секретарка.

— Іду! Пробачте, земляче, заговорився, а в мене ж лекція. Щасливої дороги...

Жаров привів Федора на горішній поверх кам'яного будинку. В кімнаті стояло п'ятеро залізних ліжок.

— П'ятеро сплять на ліжках, п'ятеро — на підлозі!— пояснив Жаров.— Через день міняємось. Ти — одинадцятий. Де тобі доведеться спати, не знаю. Зате весь Париж коло твоїх ніг. Увечері поцупимо жеребки. Живемо комуною... Паспорт у порядку чи липа?

— В порядку! Але мені треба в Севр.

— До патріарха? Я в нього двічі бував. З тих пір, як відкрилася школа, сутужно в старого з грошима. Так ти не спробуй просити.

— У мене гроші поки що водяться...

— Та ми всіх, хто до нього їде, попереджаємо. Мечников школу утримує...

— Я чемодана залишу, можна?

— Звичайно. Тепер і ти тут хазяїн, як усі ми. А що в чемодані?

— Білизна, книги з математики й фізики. На крдо-ні обшук був,— пояснив Федір.

— А я думав, ти сала привіз і ковбаси української!— розчаровано протяг Жаров.— Пам'ятаєш, як Гоголь описує? Тут цього не знайдеш...

— Забув, Миколо. Все забув у тій гарячці перед від'їздом,— збентежено почухав потилицю Сергеев.

VI

Коли розвіявся задушливий дим паровоза і поїзд, прогуркотівши, зник за горбами, Федір уперше на чужій землі почув, як співають півні й валують собаки. В Росії вже, мабуть, сніги та замети, а тут усе зелене. Сонце ще тепле. Тихо, привільно в Севрі. Парижа й не чути. Коли б не строкаті котеджі, а білі хатки під очеретом та соломою, то б одразу відчув себе зовсім у ріднім краї.

Зустріч з ученим, що мала зараз відбутися, тривожила й трохи лякала Федора.

Мечникова поважав увесь світ. Коли Федір ще ходив під стіл пішки, Мечников уже працював на фізико-математичній кафедрі Харківського університету. Царат вважав його небезпечним вільнодумцем, переслідував і, зрештою, примусив ученого залишити наукову й викладацьку роботу на батьківщині та, на запрошення Луї Пастера, виїхати до Парижа. Ще в Росії Мечников гордився своєю дружбою з Герценом. У Парижі він рішуче став на захист Вищої російської школи соціальних наук. І школа жила, працювала, як не намагалось самодержавство задушити її. Правда, сам він не належав до жодної партії, але підтримував усіх, хто подавав свій голос протесту проти тиранії царського самодержавства.

Дрібним гравієм в'ється стежечка до білого котеджу, круг якого цвітуть пізні троянди. А ружі, такі ж, як на Україні, вже одвіли, але все ще тягнуться до неба, ніби хочуть порівнятися з тополями.

Рипнули двері. З веранди сходила, витираючи рушником жилаві, засмагли руки, немолода жінка.

— Ви садівник? — низьким, злегка хрипкуватим голосом запитала вона.

— Ні,— розвів руками Федір.— Пробачте, я — студент з Росії... Але я можу й копати, гній носити під оці квіти, землю, воду на полив.

— На всі руки майстер? — усміхнулася жінка й суворо додала: — Я до квітів нікого не підпускаю. Вони люблять одні руки. Ви надто уважні до квітів — наче садівник, тому й спитала. А багато людей і уваги не звертають на них... Ви здалеку?

— Я... прошу вибачити...— Федір зам'явся.

— Ольга Миколаївна Мечникова,— і перша подала руку. Рука в неї була шорстка, по-чоловічому міцна.— І давайте без церемоній. У нас тут, як і в Росії, для гостей двері завжди навстіж. Так звідкіля ви, як вас звати-величати?

— Я... я,— зняковів Федір.— Я, Ольго Миколаївно, приїхав з України в російську школу. В Росію мені дорого заказана. А по правді, я майже ваш земляк.

— Чого ж ви мовчали? Земляк! Давненько не було в нас посланців з рідного краю. Ох, як давно.— Жінка зітхнула і, взявши Федора під руку, повела в котедж.

У великій просторій кімнаті стіни були завішені полотнами без рам. У них Федора вразила ледь вловима печаль, якась далека журба, хоча художник малював самі квіти.

— Здорово! — вирвалось у Сергеева.

— Вам подобається? — тихо спитала господиня.

— Україна! Це ж Україна, мила Ольго Миколаївно. А смутку скільки! Здорово! Так і тягне додому вертатися.

— От і мене тягне в рідні краї. Знудьгувалась за ними... Іноді, буває, місця собі не знаходжу. І тоді малую...

— Ви?

— Я, — вона сумно усміхнулася, мов зажмурилась від яскравого променя. — Тільки малювання не може замінити Батьківщини.

— Олю! — долинув зверху, з другого поверху, м'який баритон. — Я, здається, чую рідний дух... Хто до нас навідався?

«Він?» — самими очима спитав Федір.

— Так, — кивнула Ольга Миколаївна. А дерев'яні східці, що вели вниз, уже глухо гримкотіли під важкою ногою.

Мечников був у світлому костюмі вільного крою. В легких, без шнурків, туфлях. Здається, нічого особливого в чоловікові нема, весь домашній, обжитий, але його гострі очі, що довірливо дивилися з-під окулярів у простій оправі, приковували до себе. Довга чуприна була зачесана назад, чорна борідка, злегка підкручені буса різко відтіняли бліде лице.

— Нумо, батечку, давайте знайомитись. Якого роду й племені? — Мечников подав Федору міцну, гарячу руку.

— Федя. Зовіть мене, Ілля Ілліч, просто Федя.

— Ну що ви! Ми не французи. На Русі завжди поважають батька-матір і весь рід. То як вас величати?

Федір тихо зітхнув і назвався. Ольга Миколаївна додала, хто він, звідкіля й чого приїхав.

— Вас ніхто не супроводжував зі станції? — несподівано спитав Мечников.

— Ні. А хіба що?

— Департамент російської поліції понатикав кругом шпигів. Щоб потім, в Росії... Ви розумієте, Федоре

Андрійовичу? Яка гидота! Але не бійтеся. Ми випустимо вас звідси іншою стежкою, якої вони ще не знають. Ви давно з Росії?

Запитань було багато. І Федір відповідав на них докладно, без поспіху, відчуваючи, як жадібно ловить господар кожне його слово.

— Ви були в Харкові, Федоре Андрійовичу?

— Проїздом лише.

— У мене там братова.

Він підвів Федора до стіни і показав фото. Літня жінка, вся в чорному, дуже рівно сиділа в кріслі, пригорнувши юну дівчину, певно, курсистку.

— Катерина Феліксівна. Провізор. А це — Сашенька, її дочка. Моя племінниця. Подумайте, як час летить. Недавнечко гралася в ляльки, а тепер — Олександра Валер'янівна, харківська вчителька. Скільки просив її прийти сюди — не хоче. Якщо будете в Харкові, розшукайте їх, Федоре Андрійовичу, провідайте. Вклоніться низенько від нас з Ольгою Миколаївною, розкажіть, як ми тут влаштувалися. Страшнуvато за Сашеньку. Тепер стільки революціонерів розвелося, партій різних, а згоди між ними ніякої. Чи не дивно, батечку? У всіх одна мета, а пішов розбріd — ліберали, бундівці, есери, народовольці, економісти. З каламутної води вплив якийсь Зубатов... А ви ж за кого?

— За іскрівців.

— Чому?

— Та тому, що на світі можуть бути лише дві партії. Партія пригноблених і партія пригноблювачів. А решта, як би вони не називалися і як би не наряджалися, не мають самостійного значення. Вони або супутницькі, або прислужницькі...

— Ви певні? — спитав Мечников, думаючи про щось своє. — Але ж і суперечку про землю, про аграрне питання можна вирішити по-різному. Потрібна лише віра в експеримент. Президент Баварської академії наук Макс Петтенкофер вважав, що на холеру хворіють не від мікроба, а з іншої причини. І демонстративно випив пробірку з холерними мікробами ще в 1892 році. Випив і не вмер.

— А ми не вип'ємо, Ілля Ілліч, бо твердо знаємо, що ніякий експеримент і викуп землі не допоможуть. Жодні реформи. Був уже викуп, коли звільнили селян

від кріпацтва, а разом з тим — і від землі. А земля ж повинна належати тим, хто працює на ній, — селянам. Але ж їм цар не дасть землі. Їм доведеться силою зброї добиватися свого. Самі вони, звичайно, не впораються. Це зробить лише пролетаріат разом з біднішим селянством. Буде революція, а де революція, там і зброя, шановний Ілля Ілліч.

— Ну от — знову зброя! І в нашій школі викладають військову справу. Саморобні бомби. Динаміт. Піроксилін. Порох. Тактика барикадних боїв. Як нерозумно! Я проти викладання цих предметів. Маємо ж інший спосіб — науку. Вона сильніша від зброї. Вона скоро досягне такого розвитку, що визволить від рабства все людство.

— Але ж з доброї волі цар не залишить престолу і не віддасть землі селянам! Диктатор лишиться диктатором, хоча б він закінчив Кембріджський університет і став доктором наук...

— Пробачте! Це сказав ваш Ульянов? Цікаво. А ви знаєте, батечку, що в нашій школі більшість професорів та студентів не читали вашого Ульянова?

— Ні, я цього не знав, Ілля Ілліч. Я інше знаю. Робітники й селяни, а їх більшість в Росії, сміливо підводяться на поклик «Искры», проти царя. Але як пояснити: професор Ковалевський знав Маркса і раптом — проти Ульянова?

Мечников поклав на плече Федору теплу руку.

— От для цього, Федоре Андрійовичу, ми й запросили з Лондона вашого Ульянова.

— Ульянова?

— Так. Але одна умова, мій друже. Більшість була проти. Міг початися бунт. Тому придержуйте язика за зубами, поки не почнуться його лекції. Ульянов приїде як відомий марксист Володимир Ільїн, автор легальних книг «Розвиток капіталізму в Росії» та «Економічних етюдів». Його лекції матимуть загальну назву «Марксістські погляди на аграрні питання в Європі і Росії». Він уже дав згоду. Але це поки що між нами.

— Звичайно, Ілля Ілліч, я все розумію, — запевнив Сергєєв.

— Годі, панове! Годі про політику! Обід на столі. Ви наче у воду дивилися, Федю. У мене сьогодні український борщ. Прошу до їдальні.

Ольга Миколаївна розчервонілася і піби помолодшала.

Далі все пішло мов у якомусь сні. Обідали майже мовчки. Іноді перемовлялися словами про севрські новини, згадували Україну, жаліли за тим, що не бачили «Три сестры» в Художньому. І не слухали останньої, Патетичної, Чайковського. Гість теж не бачив і не слухав. Він взагалі поведив себе якось дивно під час обіду, їхній гість. Мовчав.

Лише біля глухої хвіртки, де в гушавині кущів зміїлась ледве помітна стежина, Федір оговтався. І на щирі вимогу Мечникова навідуватись до них ще, весь засіяв.

— Спасибі, неодмінно прийду. Ви мені виявили таку довіру, Ілля Ілліч. Я тепер так просто не зможу прийти. Ольго Миколаївно, я вам допоможу в саду. Тільки не відмовляйте. Добре?

— Гаразд, добродію. Так уже й буде, пушу до своїх квітів. Тільки ж ви обережненько. Шпигунів повно. — Ольга Миколаївна по-материнському заклопотано дивилася на гостя. Сергееву хотілося, щоб вона, мов мати, погладила його по голові. — Он бачите, походить його високоблагородіє по вулиці. Але ми його обведемо круг пальця. Цієї стежинки ще ніхто не знає.

— Я так по ній проберуся, що й гілочка не шелесне, — сказав Федір і зник у темряві.

— Та він конспіратор, Оленько! — засміявся Мечников.

— Ну що ти! Він просто романтик! — усміхнулася Ольга Миколаївна. — Милій, добрий хлопчик! І такий піднесений.

— Ти помиляєшся, Олю! Він молодий, але вже боєць! Як прикро, що ми не в Росії і не бачимо, як там у нас виростають отакі люди!

До мансарди Федір так і не потрапив. Висока брама була замкнена. Достукатися не міг. Лише третього дня довідався, що в браму не треба грюкати, а досить натиснути кнопку дзвінка до консьержки. А він, дурень, три ночі підряд грюкав і все ночував то на вокзалі, то на нічних базарах, а то в комірчині кухаря при ресторані, куди влаштувався чорноробом. Мив посуд, тягав

вантажі з вечора до світанку, а вдень слухав лекції в російській школі.

Мечников казав правду. В емігрантських колах панував такий розбрід і хаос, що важко було собі уявити, хто до якої партії належить. Два євреї з Варшави категорично стояли за Бунд. Три ліберали з Петербурга, виключені з Політехнічного, лайали царя, а коли напивалися, то горлали, щоб цар допустив нарешті до керування державою ділових людей Росії: фабрикантів, юристів, професорів. Бо тільки вони — ця нова сила Росії, — а більше ніхто, може врятувати російський народ від загибелі.

Перші дні Федір дискутував, сперечався і навіть сварився. В запалі полеміки він сказав, що партія есерів — це партія старих лапотників! Перепало від нього й лібералам та бундівцям. Коля Жаров, розвалившись на ліжку, насмішковано сказав:

— Ну, ну, Федюньчику, давай їм прикурити! Та добирайся і до мене! Чим будеш крити? Нічим!

— А тебе і крити не варто, — розпалився Федір. — Прочитай уважно гасло, яке висить у тебе над головою, одразу все стане зрозуміло.

— Нащо мені читати, я ж сам писав. «Будь-яка власність єсть крадіжка». То слова великого князя Кропоткіна!

— Кропоткіна? — перепитав Федір. — Тоді знаєш, Миколо, ходімо на завод, і ти скажеш першому стрічному робітникові, що його сорочка вже не його сорочка, бо вона крадена. І послухай, Колю, що тобі відповідь робітник, послухай!

Жаров, грюкнувши дверима, вибіг з мансарди. А наступного дня над його ліжком з'явилося нове гасло, те, що висить і тепер: «Будь-яка влада породжує паразитів! Хай живе анархія!»

Більше до дискусії ні Федір, ні Микола не встрявали. Після каторжної роботи посудника, що тривала всю ніч, Федір падав з ніг. Спав якихось три години і біг на лекції. Думка про те, що він потрібніший в Росії, знову стала допікати Сергеева.

Сидіти без дії було сумно й самотньо. Коли їхав сюди, не думав, що так буде. Все ж зрадив, розшукавши місцеву групу іскрівців. І вони з нетерпінням чекали лекцій Ульянова.

Коли Ульянов зайшов до актового залу і піднявся на поміст між кафедрою та столом під зелене сукно, Федорові в першу мить здалося, що всі його рухи надто швидкі. Але, приглянувшись пильніше, збагнув, що то була зовсім не поспішність. А що? Точність, чіткість кожного кроку і цілеспрямованого жесту. Буває, людина протягом якихось секунд шукає, де їй сісти, куди ступити, де зупинитися, куди глянути, як простягнути руку. А Ульянов робив це без найменшої затримки і уповільнення: лише найпотрібніше в даний момент і найкоротшим шляхом. Хо́да в нього була не швидка, але точна, тому здавалася різкою.

Після лекції вийшли продовжати лектора до готелю, а там обступили тісною юрбою, зайнявши весь тротуар. Розчервонілий Жаров обійняв за талію Федора, проштовхався наперед і став поруч Ульянова. З усіх боків сипалось: «Коли буде Другий з'їзд?», «Скільки вам років?», «Як ставляться іскрівці до анархістів?».

Ульянов відповідав коротко, але знову ясно і чітко. Потім глянув на годинника.

— Дякую за увагу, товариші. Я не прощаюся. Завтра продовжимо...

І зник за вузькими дверима дешевенького готелю. Тільки дзвіночок жалібно дзенькнув.

— Да,— зітхнув Жаров, заворожено дивлячись на готельні двері.

— Що да? — стиснув його лікоть Федір.

— Трибун! Виходить, ти не даром говорив нам... Але як ти міг, і раз у його не бачивши, так точно вгадати?— Він зітхнув, потім діловито спитав Федора: — Тобі скільки?

— Скоро двадцять.

— Так. Значить, він старший від тебе, Федю, лише на тринадцять років. Двічі по шість і ще рік... Ну, що ти скажеш на це, іскрівець?

— Що я скажу? Візьму та й покину все до біса!— рішуче випалив Федір.

— Ти що? — злякався Жаров.

— Конспекти оці щодня писати! Ну, як можна,— конспекти і реферати, коли там, у Росії, вже починається... Марксизм, як наука, сильний в дії, а тут — дискусії, переконуй усіх телепнів... Одні те кричать, інші — оте! А ти плакати малюєш: «Хай живе анархія!»

— То я зніму плаката, Федю, не гнівайся. От прийдемо, і при всіх хлопцях зніму,— заспокійливо бубонів Микола.

— Тут знімеш! — злостиво кинув Федір.— Ні, ти його там зніми, в Росії!

— А чого ти на мене кричиш? — спалахнув Микола.— Поганяй додому і знімай їх там, коли хочеться.

— То я ж про це й товкмачу, в Росію мені треба. Ділом допомагати партії, Микола.

На вулицях засвічувалися газові ліхтарі. У їхньому сяйві обличчя Жарова, що пашіло здоров'ям, здавалося біле-пребіле.

VII

15 березня 1903 р.

Департаменту поліції!

Згідно з циркуляром від 15 січня цього року за № 400 маю честь донести департаменту поліції, що цього числа через станцію Волочиськ повернувся з-за кордону по паспорту, що виданий катеринославським губернатором 12 вересня 1902 року за № 1700, колишній студент Федір Андрійович Сергеев і попрямував у м. Катеринослав.

При пильному огляді його багажу нічого поганого не виявлено. Про викладене мною одночасно повідомляється начальникові Катеринославського охоронного відділення.

Ротмістр (п і д п и с).

VIII

Похмурий, мовчазний і злий вернувся Юрій з Катеринослава — возили на хлібну біржу пшеницю, яку пан продавав у заморські краї. Даринка біля чоловіка і так і сяк. Мовчав. Лише тоді, коли поснули діти, заговорив. Щільно зачинив двері в світлицю, зітхнув:

— Ти нічого не чула, Дарко?

— А хіба що?

— Поліція в Катеринославі ловила нашого Федора.

— Ой боже! — ноги ослабли, і жінка важко опустилася на лавку.

— Ловила, та не вловила! — радісно розказував чоловік. — У депо робітники, машиністи, кочегари зібралися на якісь таємні збори. Ждали чоловіка з центру, а прийшов наш Федір. Он воно як, Одарко! Робить наш Федір кочегаром на паровозі, а, виявляється, він і є той самий, із центру...

— Слава тобі господи, живий! — швидко перехрестилася Даринка. — Я давно догадувалася, та боялася тобі говорити, Юрасю.

— Мовчи, слухай далі, — зупинив її Черниця. — Чимало людей знали нашого Федора ще й раніше, але про те, що він з самого центру, ніхто навіть не здогадувався. Словом, розказував їм Федір про одного чоловіка, якого бачив у Парижі й слухав у тій своїй школі. Мабуть, недаремно наша корівка загула... Недаремно!

— А хто ж він такий, той чоловік, що про нього розказувати треба?

— Ну, як тобі сказати? Він наш, бідняцький, захисник. Бо за всіх нас руку тягне, проти панів та царя.

Чоловік оповідав почуте з третіх вуст, як умів, а Даринка гірко зітхала і гнівалася, що не Федір їй розказував, а Юрій, котрий і половини не второпав. Куди йому з його грамотою до Федора? От коли б брат вернувся. Проте уважно слухала оповідання. Тих, хто за тим чоловіком пішов, було на сходці більше, вони прозвали себе більшовиками. А ще там вирішили: царя треба скинути, в Росії бунт піднять, щоб влада без царя була, народна значить. Землю щоб у панів одібрати. Він би й ще говорив, їхній Федір, але тут налетіла поліція, почала стріляти.

— А далі що? Далі! — шарпала чоловіка за рукав Даринка.

— Робітники — стіною проти поліції. Федір — під вагони, і — забудь, як звали. А там, за вагонами, шельога, яри та Козацька могила. Ти ж водила його туди, на Козацьку могилу?

— Водила.

— Водила, казки розказувала, читати навчила, а він виріс і нічого тобі не сказав, як вернувся з Парижа. Чи, може, сказав, а ти втаїла від мене?

— Юрасю,— Даринка глянула на чоловіка з докоро-ром,— що я знаю, те й ти знаєш. Адже сам бачив, скільки він книг перегорнув, перед тим як знову екзамени здавати. Посідають, бувало, з Власиком і все учать, учать. А приїхав після екзаменів похмурий: здав, каже, все, як належить, а місця мені не знайшлося. Видно, в чорні списки потрапив! Я все втішаю, а він сміється: «Нічого, сестро, скоро з іскри полум'я займеться!». Я думала, прислів'я в нього таке, жарти все, молодість грає, а воно ген куди пішло!..

Черниця вийняв з підкладки в картузі згорнутого вчетверо папірця.

— Ось вона, ластівка Федорова! Такі він у депо робітникам роздавав. Тут усе написано. А зверху: «Прочитай і передай товаришу». Але ти, Дарко, сусідам не передавай. Краще ненароком згубиш завтра на базарі... Ми не чули, не бачили, як будуть питати. А будуть! До того йдеться.

— Хай питають! Дідька лисого вони допитаються, прости мене, грішну,— люто сказала Даринка і зайшла-ся сльозами.— Хоча б звісточку про себе подав.

Та світ не без добрих людей. Все частіше в родину Черниці приходили дорогі вісті. Люди переказували, що Федір живе і працює під Юзівкою, на Берестовф-Богдохівській шахті, й там збирає шахтарів на такі ж збори, як і в катеринославському депо. Але не знала Даринка, що на глухих станціях і полустанках його паровоз зустрічають робітники, щоб з-під вугілля на тендері забрати паку листівок, газет і книг від Ульянова.

Багато чого Даринка не знала. Ну, хоча б того, що меншовики захопили в свої руки «Искру» і стали дез-організаторами робітничого руху, що Ленін вийшов з редакції «Искры», що ЦК теж тримався меншовицько-примиренської лінії. Федір розвозив людям листівку, в якій Ульянов пояснював, чому він вийшов з «Искры», що треба робити робітничим організаціям далі, як вимагати скликання нового, Третього, з'їзду партії. За ініціативою Леніна в Одесі в лютому 1904 року створено Південне Бюро ЦК РСДРП в складі Воровського, Левицького, Лалаянца. Південне Бюро ЦК виконувало організаційну й агітаційну роботу по згуртуванню Одеського, Катеринославського і Миколаївського комітетів партії,

активізувало їхню боротьбу за скликання Третього з'їзду.

Виконуючи завдання Південного Бюро ЦК, помічник машиніста Федір Сергеев залишив паровоз і влаштувався слюсарем на завод сільськогосподарських машин Ельворті в Єлисаветграді. Тільки звали його тепер Віктором. Роботи мав з кожним днем усе більше: почалась війна з Японією. Йшли на фронт ешелони з солдатами.

— Брати солдати! Ця війна не потрібна народу! Навіщо нам чужа земля? Цар хоче задушити революцію, яка вже стукає в наш дім, а тому й гонить вас на смерть. Не вмирайте за кровопивцю! Ця війна несправедлива. Геть її! Геть царя й самодержавство!

Налітала поліція, не давала Віктору договорити. Тоді він вихоплював з-під поли паку листівок і жбурляв їх солдатам, а сам розчинявся в натовпі.

Не знала цього Даринка. Заломивши руки, обливаючись сльозами, бігла вона за возами, на яких сиділи новобранці, і серед них — її чоловік. Бігла, не тямлячи себе від горя, а слідом, вхопившись за спідницю, зби-вали куряву перелякані діти.

— Тату-у! Мамо! Татоньку-у!

Вперед вирвався на жеребці Остап Митрофанович, староста. Люто загукав на стражників та козаків. І ті стали поперек дороги, відганяючи нагаями, шаблями жінок та дітей.

А валка підвід гуркотіла по сухій дорозі, танула в клубах сірої куряви.

— Люди! Баби! — заволав, звівшись на стременах, староста. — Це я вам кажу! Цар, наш батюшка, повелів так. Розійдіться по хатах по-доброму.

Захропли стражницькі коні, попрошкували на жінок, і натовп заточився, повернув до села. Знесилена Даринка сиділа край шляху, пригорнувши діток, мов боялася, що і їх одберуть у неї.

Гамуючи розпаленого коня, староста під'їхав до жінки, свиснув гарапником над її головою.

— Вставай, Одарко, не реви! Не хочеш до пана, йди до мене. Ти баба гарна, міцна. Будеш свиней годувати. А я — вас трьох. Ще й грошей дам...

— Не діждете! Краще в старці піду! — опухлими очима гнівно дивилася на вершника.

— Ну й пропадай!—Староста щосили вперіщив жеребця і, лишаючи позад себе хмару куряви, полетів у село.

Даринка брела до хати, світа божого не бачила: брат пішов і не вернувся. Тепер чоловіка забрали. Нікого нема у вас, діточки, нікого нема...

Осиротів дім. Панський економ знущався, як хотів. Посилав до найтяжчої роботи, що й чоловікам не під силу, а платив гіркі копійки. І пожалітися нікому, і за порадою нема до кого йти, на селі самі солдатки — такі, як вона.

Тільки пісня тужила довгими вечорами над селом:

Ой під Ляояном — висока могила,
Ой там спочиває вся наша родина...

Подейкували люди, що цю пісню склав Одинець. Але ніхто не відав, чи то правда.

ІХ

22 листопада 1904 р.

Таємно.

Миколаївському градоначальнику. (

В квартирі селянина Миколи Тихонового Шеменова, яка складається з двох маленьких кімнат (4 аршини і 5 аршин), була захоплена сходка з 33 чоловік, докладно поіменованих в прикладеному до цього списку, в числі котрих виявилось троє нижніх чинів 8 роти 37 флотського екіпажу. Учасникам сходки було зроблено особистий огляд, і вони були затримані, по квартирах же їхніх проведені обшуки, котрими, як і особистим оглядом, нічого злочинного знайдено не було, за виключенням Опанася Сашикова, у якого знайдено рукопис «Робітничя «Марсельеза» та нелегальна пісня «Тяжко, братці, нам живеться». Будучи затримані, сходчики не бажали підкоритися вимогам поліції про відправлення їх в участки за місцем проживання і зухвало наставляли, щоб їх усіх відправили в тюрму, причому заявили, що готові знести які завгодно насильства, але в участки не підуть і розділити себе не дозволять.

Після довгих умовлянь (майже до години ночі) сходчики нарешті погодилися йти в міську поліцію, але не інакше, як усі разом, що й було виконано.

З числа осіб, поіменованих у списку, котрий при цьому додається, до їх затримання мені були відомі... Сергеев Федір — пропагандист, що приїхав до Миколаєва із Єлисаветграда спеціально з метою пропаганди.

При цьому маю честь доповісти вашому превосходительству, що такої багатолюдної сходки в місті Миколаєві ще не пам'ятають чини поліції.

Поручик Є р њ о м і н.

Х

Одного зимового ранку 1905 року на станції Харків з одеського поїзда вийшов Артем Тимофеев і зник в аптеці на розі Сумської та Римарської вулиць. Тут містився передавальний пункт для тих, хто приїхав до Харківського комітету РСДРП з інших міст. Одержавши адресу явочної квартири й провожатого, він рушив у місто. На конспіративній квартирі Стоклицької його вже ждали два представники Харківської організації: поважний і загартований в підпіллі Авілов та юна красива вчителька, технічний секретар міського комітету партії. Інформував Авілов. Дівчина мовчала, але по очах було видно, що вона не стримається і ось-ось втрутиться в розмову. Цього не сталося. Вже прощаючись, Артем спитав:

— Пробачте, Олександро Валер'янівну, за набридливість, але робота цього вимагає. Як ваше прізвище?

Дівчина чомусь зашарілася, але одразу взяла себе в руки і вередливо вимовила: «Мечникова! Олександра Валер'янівна Мечникова».

— Мечникова? — оторопів Сергеев.— Ви племінниця великого Мечникова? То я ж давно знаю вас! І маму вашу, Катерину Феліксівну. Так, здається, її величають?

— Так... Але я вас бачу вперше, товаришу Артем! Авілов непевне кашлянув, опустив очі. Що за флірт? За кого він має харківських підпільників, цей Артем? Саша, ніде правди діти, і гарна, і розумна. Роду, знатного на всю Росію. Але так одверто залицятися? Ну,

знаєте... Такого Авілов не сподівався від представника з центру, з самого ЦК! Але гість, здавалося, не помітив його невдоволення.

— Ну як же! Ілля Ілліч у Севрі мені фотографію показував, де ви з мамою зняті. І дуже турбувався, щоб вас, Олександро Валер'янівню, революціонери не збили з істинного шляху. І от — маєш!

— Ой мамочко! Мамо...

Авілов подав їй води, вона ледве заспокоїлась. І відтоді завжди червоніла, як тільки Артем з'являвся на Єпархіальній вулиці, в будинку 37, де була комітетська квартира. Тут жила і вона сама, пильно оберігаючи кімнату, в якій іноді збиралася харківська група «Вперед» на чолі з Артемом.

Коли Сашенька пішла, сангвінічний Авілов, гірко зітхнувши, повідомив, що в Харківському комітеті РСДРП повне засилля меншовиків, єдиний більшовик — він. Та й ввели його майже силоміць, під тиском робітників. Посідає там до краю ліву позицію.

— Хочете сказати, що слід помиритися з меншовиками? — усміхнувся Артем.

— Не помиритися, а примиритися. Іноді вони стають на нашу платформу, — серйозно пояснив Авілов.

— А мені здається, що навіть найлівіша позиція меншовиків не була і не буде нашою, більшовицькою, позицією...

— Треба знати харківські умови, — зітхнув Авілов. — Поживете, освоїтеся й самі побачите. Ми кооптуємо вас у меншовицький комітет, і тоді одразу все з'ясується.

— Ні! Розрив! Повний розрив з меншовиками, і ніякої кооптації.

— У нас це неможливо. Інтелігенція.

— Ви читаєте Леніна?

— Читаю. Але він тепер далеко. Нам тут видніше, ніж йому з Женеві.

— Але газету «Вперед» робітники в Харкові читають?

— Слабкувато з цим ділом. Справа в тому, що всі явки і склади нелегальної літератури в руках меншовиків. І всю літературу нашу, як і газету «Вперед», вони відсортовують та ховають поглибше. А робітникам дають свою, меншовицьку...

— І ви мовчите? І не здіймаєте з цього приводу бунту в їхньому комітеті?

— Треба мати точно перевірені факти. Мені ж про це сказала Сашенька... Але... вона просила не посилатися на неї, коли це питання постане в комітеті.

— Що ж будемо робити? — іронічно спитав Артем.

— Спати! — помітивши іронію, одрубав Авілов.— Вам з дороги треба спочити, завтра подумаємо.

— Ні. Так можна й революцію проспати, — усміхнувся Сергеев.

— Не бійтеся. Заводський гудок розбудить. Не проспимо.

— А хто вам його подасть, той гудок? Меншовики? Не думаю. Та вони готові язиками його заткнути, щоб тільки до битви не покликав.... Я виспався в поїзді. На другу зміну встигнемо.

— Ви хочете одразу на завод? — м'яко спитав Авілов.— На який?

— Звичайно, на Хапезе. Я ж кочегар і помічник машиніста. А вони паровози випускають. От і контакт. Поведете мене чи сам доберуся?

— Поведу. Але ж зарані явку треба було...

— Для чого? В натовпі, який валить на зміну, ніхто мене не примітить. А там — в кочегарку. Ви бували в кочегарці?

— Бував.

— Пекло, правда? А коли так — туди ні майстер, ні поліція, ні шпик не заглядають.

— Відкіля ви все знаєте?

— Кочегари скрізь однакові, що у вас, що у нас...

— Так, але ж нам треба десь зібратися, — зауважив Авілов.— По ярах і на леваді — сніги... На заводі не можна, а всі явки в меншовиків. Ви ж не захочете разом з ними? Хоча це й не тактовно — обминати комітет міста, робити все за його спиною.

— Чому за спиною? От ви й будете їхнім представником у нас. Кланятися не підемо. І явки для зборів не будемо просити. На товарній станції, маю надію, наші люди є. От і гаразд. Хай підберуть у тупику, серед порожняка, непримітний і далекий товарний вагон. У ньому й зберемося. На Балашовському вокзалі.

— Скажіть, ви вже бували в Харкові?

— Ні. Але перед тим, як їхати, людей розпитався,

поговорив, з ким треба. І маю уяву. Тепер цю уяву підкріпить зорова пам'ять. Мені б лише пальто переміняти. На ваше, харківське. І можемо йти...

Хазяйка внесла стару кожушанку Авілова. В неї мов улип Артем. Шапка своя. І сатинова косоворотка під ремінь. І юхтові чоботи, змащені дьогтем, теж свої. Заводський, харків'янин, хоч куди!

Паровозний завод гримкотів, скреготів залізом, голосно пирхав вогнем, парою, затягнувши небо сірими димами. Своїм розміром не поступався перед Брянським заводом у рідній Чечелівці, й це звеселяло Артема. Як завжди серед натовпу похмурих і грізних майстрових та чорноробів, котрі за безцінь продавали свої мозолясті руки, його проймав невловимий трепет.

На базарному майдані, що здавна звався Кінним, торгували вже не кіньми, а хлібом, картоплею, м'ясом та салом і розмаїтим дешевим крамом. Численні дощаті ятки й крамнички громадились, тісно тулилися одна до одної, але кожна кричала про себе самостійно — строкато розмальованою пляшкою, ковбасою, чоботом чи бубликом. Хоча вже стемніло, ятки торгували, бо мимо котилася із зміни велетенська людська лава, а скоро така ж повалить і на завод.

— Та кращого місця й не придумати! — захоплено шепнув Сергеев.

— Для чого? — здивувався Авілов.

— Для зустрічей! Для мітингу! Для розповсюдження листівок і газети «Вперед». А якщо доведеться, то й для бою. Без боїв нам не обійтись...

— Для боїв? — здивувався Авілов. — Але ж ми ще не готові. Народ у нас темний. Неорганізована маса. Вона йде за нами сміливо, коли ми вимагаємо збільшити платню, скоротити робочий день, забезпечити інвалідів та їх родини...

— Так, так! Розумію! Щоб дорожче на копійку продавати царю свої робочі руки? — щиро засміявся Артем і, нахилившись до провожатого, шепнув:

— Спасибі вам за явку. Далі піду сам.

І вже голосніше, щоб не таїтись від натовпу, кинув:

— Прощайте, кумцю! Хай бог боронить вас до завтраго!

Авілов міцно вхопив його за рукав.

— Ви що? Ні! Коли вже на те ведеться, то підемо разом. Я не залишу вас, не маю права.

— Ну, що ж, ходімо,— непевно повів плечима Сергеев.

Прохідної на ХПЗ, як і на Брянському заводі, не було. Заводська брама — навстіж, а в неї валом валить народ. Яка тут прохідна? Сторожі давно закрили її зсередини і, повилазивши на широкі стовпи, сипали в натовп якісь листівки, кричали:

— Давай, давай! Не оглядайся на базар! Читай, хто грамотний!

Артем затиснув одну листівку в кулаці, зрадів: «Невже так легально?» На заводському дворі, куди їх виплеснув людський потік, розгорнув і почав читати:

«Товариші! Будемо сміливо йти вперед з надією на спасителя, котрий так само, як і ми, трудящі, вів новозавітних людей до пізнання добра й покращення життя. Він нам заповідав і говорив: стукай — відкриють, проси — і подадуть. Але кляте зло не чує нашого крику, не бачить наших голодних і холодних злиднів. Так що ж робити, товариші? Скорімося фатуму і будемо йти по дорозі, вказаній нам самим провидінням з неба».

— Що це? — скипівши від обурення, запитав Артем Авілова.

— Та це ж Кондратенко! — усміхнувся Авілов. — Наш робітник, голова товариства взаємодопомоги робітників ремісничої праці. Воно вже сім років існує.

— Сім років! — жахнувся Артем. — Дві з половиною тисячі днів зав'язує людям очі чорною хусткою. А ви що протиставили?

— Не варто. Наш комітет не бере Кондратенка до уваги.

— Пішли спитаємо людей, чи можна його не брати до уваги?

Молодий робітник, до якого Авілов привів Артема і, одразу розпрощавшись, пішов, був іншої думки:

— Беруть його до уваги! Чому не брати? На всіх бенкетах Кондратенко — перший гість. Вони його по плечу поплескують. Аякже! Сам робітник свою революцію гасить. Чому ж не поплескувати? Тепер весь ліберальний Харків бенкети справляє. І цей разом з

ними. Обнялися, мов брати рідні. Цокаються, п'югь разом.

— Причина?

— Виробляють звернення до царя! — тріпонує семінарською гривною парубок. — Кланяються царю до землі, просять, щоб подарував російському народу бодай клатик куценької волі... І недвозначно натякають, іродові душі, що це допоможе попередити революцію...

Артем кивнув. Хлопець припав йому до душі своєю щирістю і запальною простотою.

— Ви білорус?

— Що, вимова видає? Білорус! Може, чули етнографічну меншість? — розсміявся хлопець. — Болота, вівки виють, і бідак бідака пізнає здалека. А точніше так: бульбу їдять, бульбу варять, бульбу в голови кладуть...

— А ще точніше?

— Дмитро Бассалиго. Простіше — Митя. Студент, а тут підробляю на хліб та воду. Прошу не плутати мене з братом Костянтином. Теж за нас, але гарячий. Дай бомбу — одразу в царя кине.

— Політичні переконання?

— Із іскри полум'я займеться...

— А як ви ставитесь, коли не секрет, до Харківського комітету РСДРП?

— Який вже тут секрет! В комітеті один Авілов наш, оцей, що вас привів, а то все пожежники. Зібралася ціла пожежна команда. Петрунін! Алексеєнко! Дубний!

— Чому пожежна команда?

— Як чому? Вони ж революцію гасять. Де тільки можуть, там і гасять. Людський вогонь водою заливають. Сидять у своїх вчених кріслах, робітничих зборів не влаштовують, прокламацій теж не дають. Нехай собі тече, а куди — невідомо. Наші ж люди повинні збиратися самі. По-сімейному, і так само по-сімейному провалюватися... Тільки почне займатися полум'я з нашої іскри, вони тут як тут! Уже й заливають, гасять...

— Хай так. Але ж одностудентці у вас особисто водяться?

— Водяться. Тільки не вони в мене, а я в них. Бо саме вони й повернули мене на цей шлях.

— Хто?

— Поживете — побачите. Ви — нас, а ми — вас... Не все зразу... Та чого це ви все питаєте? Давайте-но і я питаю.

— Прошу.

— Де ви думаєте ночувати? — хитро підморгнув Дмитро.

Своїм запитанням він одразу вернув Артема в пекло кочегарки.

— Чи, коли уже прийшли, візьмемося до роботи?

— Візьмемося.

— До нас начальство й носа не показує. Коли тиск пари падає, наш Вогник, це ми так рудого Вульфа, майстра-теплотехніка прозвали, в трубочку ось цю загорлає: «Шерті! Путу салья топленай са шкуру сали-вайт!» А ми йому у відповідь: «Донерветер!» І знову до роботи.

Стали підходити робітники, чорні від антрацитового пилу. Один з них, худий, самі ребра стирчать під шкірою, стомлено привалився спиною до стіни, мовив до Сергеева:

— Що ти йому про Вульфа? Ти йому про штрафи розкажи.

— Які? — прикинувся простачком Артем.

— А такі ось! — грюкнув лопатою об камінь кочегар. — Запізнився на п'ятнадцять хвилин, а вираховують заробіток за цілий день. На п'ять хвилин — за півдня. Не змовчиш начальству — три карбованці. І так за все. За те, що куриш. За те, що словом перекинешся з товаришем. Скоро геть задушать.

— Чого ж ви мовчите?

— Мовчимо? — Кочегар спритно шмигонув у куток, підважив ящика з інструментами і почав торохтіти залізом, тоді озирнувся й нетерпляче спитав: — Батьку, а де біблія?

— Не кричи! — цитьнув на нього вусатий робітник і, нахилившись до гостя, тихо пояснив:

— Нема біблії. Ковалі забрали.

— Якої біблії? — здивувався Артем.

— Книжечка така. Зветься «Лист до товариша...» Йі написав Ульянов і як у око вліпив...

— Кому ж це?

— Кому, кому? Всім! І німцю, і директору, і губернатору. І хазяїну всія Русі.

— Ульянов ще й порадив у ній, що нам робити. Вони посідали нам на шию і душать, а ми стогнемо та маюємося.

— Не навроч! — насупився вусатий. — Було і в нас у Харкові. П'ять років тому, на Перше травня. Було, брат, і на нашій вулиці свято. Велике свято. Єсть ще свідки...

Він вийняв кілочка зі стіни і, діставши з дірки клаптик зжовклого паперу, подав товаришу.

— Студент! Прочитай-но чоловікові, раз він досі не чував. Хай послухає на здоров'я.

— «Що надавало майським святкам у Харкові характеру найвидатнішої події? Масова участь робітників у страйку, величезні тисячні збори на вулицях, що проголошували вимоги, вказані в прокламаціях, революційний характер цих вимог: восьмигодинний робочий день і політична свобода. Казка про те, ніби російські робітники ще не доросли до політичної боротьби, ніби їх справа — чисто економічна боротьба... Казка ця рішуче спростовується харківською маївкою». — Робітник закінчив читати, старанно згорнув затертий до дірок аркуш пожовклого паперу і простягнув його вусатому.

— Ну що? — той торкнув Артема за плече. — Збагнув?

— Ульянов! Я одразу пізнав, товаришу! Ульянов!

— А чого ж почав лукавити, коли прийшов? — сухо блиснув очима вусатий. — Ми знали, хто ти, тільки ви з Авіловим заводську браму пройшли. Звідкіля? Ге! Сорока на хвості принесла. Та ось і Дмитрові довіряємо, коли він привів тебе до нас. Навіщо ж прикидаєшся?

— І не думав. Хотів почути найголовнішу причину. Чому всі сплять? Чому не подаєте голосу, не піднімаєте революційної акції? Боїтеся царя?

— Ні, чоловіче добрий, своїх боїмося. Тільки вхопиш лома чи лопату і замахнешся на кровопивцю, зразу умовляють, до реформи кличуть, до миру... Отак і живемо. І ждемо, коли те Перше травня знову прийде. А воно, брат, буває раз на рік. Не дуже розженешся! Геть зледачієш, поки дочекаєшся.

— Авілов теж за меншовиками руку тягне?

— Та як тобі сказати? Коли їх більшість і в коміте-

ті проголосують, то вже й він повинен виконувати прийняте. Монолітність, брате.

— Монолітність проти робітників? — усміхнувся Артем. — Здорово! Ви їх обрали, а вони руки вам в'яжуть. Так чи не так?

— Так! — сказав вусатий.

— Тоді давайте знайомитись, — запропонував Сергеев і назвав себе.

— Мерцалов. — Вусатий потиснув Артемову руку, вказав на молодого: — А це бідненький король з Петінки. Підкови гне як добре нагодуєш ковбасою... Славна дитина! Костиком кличуть!

— Ого! — Артем торкнув Костю за біцепси. — Отаки нам тепер і потрібні. Дуже потрібні. Не журися, Костику...

— А я не журюся! — тріпонував чубом хлопець. — Наказуйте куди, а ми — вдаримо. Маху не дамо.

— На службу до нас станеш? — спитав Мерцалов.

— Мабуть, до вас, але куди?

— В ковальський. Помічником коваля зроблю. Двадцять копійок на день. Згоден?

— Згоден.

— Будеш жити з хлопцями в комуні. На Корсіканській. Ковалі заведуть. Паспорт чистий? Добре. Хочеш нас зібрати? Теж добре. Після роботи ще темно. Вийдемо за браму, і я проведу. Ковалі скажуть, де мене ждати. До центру міста не ходи. До Сашеньки на Єпархіальну теж носа не показуй. Там шпиги на кожному кроці, а сюди, в район заводів, вони не зважуються показуватись. Ось такі королі, як Костя, нам усю Петінку на виду держать. Тобі тут безпечно. Раз ти вже у нас осядеш, то ми за тебе відповідаємо перед тими, хто тебе прислав. А хто прислав, це нам обом зрозуміло, і дискусії не підлягає. Гей, орли, давать пару, щоб чорти рудого Вульфа не принесли. А я схожу із земляком до ковалів у гості. Може, рудий питає, де я, то скажете — пішов до вітру... Хай мене там шукає, коли прикрутить.

Майстер цеху недовіжливо глянув на новака.

— Грамотний? — спитав не Артема, а коваля Корнеева, який розпинався перед ним за Сергеева.

— Боронь боже! — замахав руками коваль.— Букви знає, а слово скласти — ані бельмеса не тямить. А писати й зовсім не вміє...

— Де вчився?

— На селі коней кував,— пояснив Корнеєв.

— Підійди-но сюди! — звелів Кандиба.

Артем виструнчився й покірно підійшов.

— Знаєш, котра тепер година? — спитав майстер.

— Звідки мені знати, пане майстер!—стенув плечичима Сергеев.— Дзигариків не маю, а кишки марш грають, то, напевне, скоро й перекусити треба.

— Так, так! Молодець! Мозковитий. Так от, збігай і принеси чогось перекусити...

Артем поклонився і метнув оком на Корнеєва.

— Даруйте, пане майстер,—вклонився й Корнеєв.— Він не муштрований, але зараз сповнить усе, що скажу.

— Туди! — показав на свою конторку Кандиба і пішов.

Корнеєв прошепотів:

— Фунт ковбаси, дві булки і шкалик горілки. Монополька за воротами, торгує всю ніч. У вас гроші знайдуться, а то я в хлопців позичу? Не зобижайтеся, товаришу, в нас такий закон.

— Хіба тільки у вас? — сказав Артем.— Нічого. Він ці гроші нам сторицею верне. Зараз я забіжу до нього. Зачекай.

— Ой, що ви? — злякався Корнеєв.— Накоїте лиха.

Та учень не слухав. Він стояв у конторці перед Кандибою і м'яв у руках кепку.

— Пане майстер, але ж мене назад через браму не впускають. Як же тут бути?

— Ого! Таки розкумекав. Давай паспорта. Так-с! Значить, Тимофеев будеш? Паспорта віддам завтра, а тепер на тобі ось таку залізячку. Це і єсть твій заводський паспорт. Тут номер, цех наш і фірма. Та не загуби, другої не дам. Гони скоріше!

Так останні тридцять копійок, які лишилися в Артема від тих грошей, що йому видали з партійної каси Південного Бюро РСДРП, попливли тієї ночі на могорич майстрові Кандибі.

XI

Молоденька, гарна з себе вчителька Фрося Івашкевич та її подружка Сашенька Мечникова, тримаючи під руки Діму Бассалиго і гамірно про щось розмовляючи, йшли вулицю. Біля невеличкої майстерні жіночих капелюхів, яку тримала Докія Забайрачна, зупинилися.

З-за рогу сусіднього будинку вийшов елегантний молодик і попрямував до них.

— Серж, я думала, ти не прийдеш,— співуче мовила Фрося, закохано дивлячись на нього.— Знайомся, це мої друзі.

— Дуже приємно,— пристукнув закаблуками Серж.— Пробач, довелося затриматись.

— Оскільки я розумію, нам не по дорозі, Фросю.— Дмитро взяв Мечникову під руку і таємниче сказав:— Я обіцяв Сашеньці...

— Можеш не говорити, знаю. Ти їй стільки всього обіцяєш.

— Не сперечайтесь. Ми пішли, Фросю. До побачення, Серж,— розпрощалась Сашенька.

Відчувши на собі погляд Фросі, Серж підвів очі.

— Оце і є ті люди, яким потрібна допомога?

— Ні, любий. Це просто приятелі. Ходімо.

В майстерні, на яку мала патент мадам Забайрачна, вдова героя русько-японської війни, відвідувачів не було.

Всі стіни завішано фотографіями. Коли уважно приглянутись, то на кількох можна знайти вусатого кочегара Мерцалова і покійного Забайрачного: старих друзів і однодумців. Але кому прийде в голову шукати коріння цієї дружби тепер, коли один загинув під Ляояном, а інший затаївся серед тисячного натовпу робітників у заводському районі. Тим більше, що після смерті Забайрачного вусатий Мерцалов зовсім забув дорогу до його дому.

На спів дзвіночка над вхідними дверима з глибини майстерні підвелася висока, сухотіла жінка. Пізнавши Фросю, вона усміхнулася і показала очима на оббиті чорною шкірою двері. Проминувши невеличку, тісно заставлену меблями кімнату, Фрося й Серж потрапили на кухню. Молодий хлопець, зодягнутий по-фабричному, копався в механізмі швацької машини. Щільно причи-

нивши двері, Івашкевич підійшла до нього і відрекомендувала свого кавалера:

— Прошу знайомитись.

Хлопець виїняв по лікті забруднені мастилом руки, ніяково розвів ними.

— Даруйте, але я на роботі.

— Не біда! — усміхнувся Серж, почувавши себе незручно в своєму добре пошитому костюмі. — Але щоб ви не сумнівалися. Ось...

Підніс до очей хлопця свідоцтво таємної поліції, де чорним по білому було записано і стверджено фотографією та печаткою, що він старший письмоводитель агентурного відділу.

— Сідайте, прошу. Дуже приємно. Ну, а я, пане добрий, представник Російської соціал-демократичної робітничої партії... Від її більшовицького крила, товариш Артем, — спокійно сказав хлопець. — Ви знайомі з нашою програмою?

— Читав. У нас є конфісковані при арештах примірники.

— І що скажете?

— Мені вона імпонує. Але я не згоден з одним пунктом, де говориться про збройне повстання. Фікція. Уряд має організовані збройні сили, офіцерство, генералітет, а у вас ні зброї, ні генералів. Ви, чесно кажучи, зовсім не озброєні.

— Серж! — втрутилася Фрося. — Я ж просила тебе без зайвої дискусії.

— Чому ж, Фросю! — заперечив Сергеев. — Саме так і народжується істина. Пан Серж має рацію, але, правду кажучи, нам зараз не до цього. Хай іншим разом. Отже, ви проти зброї?

— Так.

— Ну, коли так, то допоможіть нам.

— Як?

— Своєчасно відвернути зброю, яку будуть зводити на нас, неозброєних.

— Точніше?

— Завчасно попереджайте Фросю про наступні нічні облави, арешти. І, звичайно, про тих, кого засилатимуть до нас. Як вони там звуться на вашій мові? Добре вивчив?

— Передатчики.

— Тоді ваша і наша Фрося буде в цілковитій безпеці. Ви ж не хочете, щоб Фрося постраждала?

Серж кивнув. Це й була одна з причин, котра привела сюди хлопця.

Зітхнувши, він поскаржився:

— Але я багато чого не знаю...

— Нам багато й не треба. Починайте з малого. Фрося буде вам підказувати. Коли щось термінове, а Фросі не буде вдома, тоді негайно сюди. Мадам Забайрачна вас прийме.

— Але я йду ва-банк.

— Скажіть чесно, ви вірите Фросі?

— Вірю.

— Тоді після революції ми гарантуємо вам повну недоторканність особи.

— Де ще та революція? — криво усміхнувся Серж. — Зі мною все може трапитися ще й тепер...

— Не бійтеся. Коли щось станеться, ми переправимо вас і Фросю за кордон. Щасливої дороги. Я дуже поспішаю.

Вночі телеграф приніс страшну звістку. За наказом царя в Петербурзі розстріляли мирну демонстрацію робітників.

На світанку тривожно залунав басовитий гудок ХПЗ. Найстаріший і найголовніший з усіх гудків. Нічна зміна повалила з брами на майдан, де її ждав натовп ранкової зміни. Страйк! Над головами робітників то тут, то там замайоріли червоні хусточки, у яких кожен носив на завод хліб і щось там до хліба. На тлі сліпучого снігу, під ясным сонцем, що немов зупинилося над заводськими димами, їх добре було видно, ці пропахлі черствим хлібом червоні хусточки робітників...

Артем стояв у центрі натовпу, на купі ящиків. У пропаленій одежі коваля, чорний від кіптяви, накинувши наопашки старого кожушка. Часто поскубував русяві вусики, нетерпляче озирався на всі боки. Він не міг починати промови, бо навколишні заводи все гули й гули, приєднавшись до гудка паровозного. Він пізнавав у натовпі знайомих посланців тих заводів. Вони прийшли сюди, почувши тривогу, як і було умовлено.

Нарешті все затихло.

— Товариші! В Санкт-Петербурзі, під носом у царя, застрайкувало триста тисяч робітників і ремісників. Чому? Думаєте, їм робити нема чого? Майстри в цехах, а поліція по домівках, як і в нас, здушили їм горло. Дихнути не давали. Штрафи, відрахування, повна заборона слова і зборів. Вони послухалися попа Гапона, не взяли з собою ні зброї, ні ножів, ні бомб. Тільки ікони несли, корогви та хрести. Йшли матері, діти, сиві діди. Цар наказав їх розстріляти. Весь майдан біля царського палацу залито кров'ю. За що? Вони ж небагато просили: вісім годин робочого дня і хоч трошки свободи. Замість хліба в них пустили кулі. Ось що таке російський цар. Який же він після цього помазаник божий? Бог сотворив Адама, чесного трударя, а цар зробив з нього двох Адамів: Адама-пана і Адама-раба. А коли ми скинемо царя, то бог нам за це тільки спасибі скаже! Так чи не так, товариші?

Натовп загув, захвилювався. Звідусіль чулися вигуки:

— Геть самодержавство! Геть царя!

— Хай живе воля!

— Ура-а! Сла-ава-а!

Артем рвонув з голови кепку, і на його лобі ще гострішою стала чорна смуга кіптяви, що покривала все обличчя. Притулив до грудей кулака, такого ж чорного, як і лице.

— П'ять пальців, затиснутих у кулак, б'ють сильніше, ніж розкрита долоня. Пам'ятайте цей закон, товариші. Від імені Російської соціал-демократичної робітничої партії, від імені її більшовицького крила я закликаю вас оголосити політичний страйк і висунути перед царським урядом такі вимоги. Встановити по всій Росії восьмигодинний робочий день! Негайно припинити кровопролитну війну з японцями! Дозволити повну свободу слова, зборів, маніфестацій! Майстрів, які знущаються над робітниками,— геть із заводів! Цар розстріляв наших братів у Петербурзі, щоб цим залякати робітників усієї Росії. Не залякає! У нас один вихід. Взяти до рук зброю. Партія закликає вас, товариші, до зброї. Давайте організуємось. Силою зброї скинемо царя й самодержавство. Іншого виходу в нас нема. Тільки силою зброї ми завоюємо свободу, скинемо з плечей рабство, бідність

і безправ'я! До зброї, товариші! До зброї! Хай живе революція!

Натовп гойднувся до трибуни, мов застогнав:

— До зброї!

— Давай бомби!

— Геть царя!

Загін кінної поліції вже оточив робітників. Меткі шпиги заметушилися в натовпі, пробиваючись до трибуни. Звідусюди чулося:

— Хто він? Звідкіля? Як його звати?

— Коваль наш! Хіба не бачиш?

Поліція нишпорила по всіх цехах, шукаючи Артема. А він, шмигнувши у ворота, якими вивозять шлак, уже виступав у залізничних майстернях.

Меншовики, як повідомила Сашенька Мечникова, знову насторожились, а потім серйозно затурбувалися. Їхніх ораторів, котрі бігли на заводи слідом за Артемом і закликали не братися за зброю, робітники все частіше проганяли, а на одному заводі навіть закидали камінням.

Поліція теж не дрімала. Скоро в Харкові було заарештовано п'ятдесят активних членів РСДРП, конфісковано друкарню комітету, забрано з конспіративних меншовицьких квартир паки більшовицької літератури й цілі комплекти ленінської газети «Вперед», яку меншовики не пускали до робітників. Серж повідомив Фросю, що Артема шукає таємна поліція. Там знають про товарні вагони в тупику і про те, де він працює. Справді, через день за ним прийшли в ковальський цех. А на світанку стрілочники Балашовського тупика засвітили не зелені, а червоні ліхтарі.

До центру міста Артем не виходив, перебуваючи весь час у найглибшій гушавині фабричних людей, то на одному, то на іншому заводі. Увечері, 30 січня, на конспіративній квартирі була організаційно оформлена група «Вперед», яку очолив Артем. Спочатку через Одеський комітет, а потім через Крупську група встановила зв'язок з Леніним.

Женева гаряче підтримала харківських товаришів, почала надсилати літературу. Артем нарешті знайшов прямий шлях до Леніна.

ХІІ

Сергеев поспішав. Концерт в Народному домі вже в розпалі, а він ще в дорозі. За поворотом побачив Дмитра. Той неквапно прогулювався вздовж вулиці, пильно позираючи на всі боки. Помітивши Артема, став нишпорити по кишенях, ніби шукав курива. Порядок. Дорога чиста.

Біля Народного дому про щось весело гомоніли Сашенька й Фрося.

Сашенька стояла лицем до Артема. Була якось незвичайно одягнута, в усякому разі, він вперше помітив, що світло-палева плаття їй дуже до лица. Коли майже порівнявся з дівчатами, Мечникова чомусь залилася рум'янцем.

— Все гаразд, чисто, — мовила Фрося, звертаючись до подруги, коли Сергеев проходив мимо.

«Молодці дівчата, жодним порухом не видають себе. Тепер, Артеме, за тобою зупинка».

Він пройшов через службовий хід, міцно потиснув руку Костю Бассалиго, що вартував тут.

Зі сцени гримів голос Федора Шаляпіна. Все-таки вони здорово придумали — влаштувати мітинг після концерту великого співака. Народ зібрався, а головне, всьому панству покажуть свою силу. Хай понервують пани й підпанки, хай потрясе їх від злості. А гарібальдійці --- молодці. Всі входи і виходи зайняли.

Артем усміхнувся, згадавши, як організовувалася ця його гвардія. Живуть усі дружною комунією. Все в них спільне. Залізні ліжка, постіль, одяг, хліб і гроші, якщо вони в когось заведуться.

Гарібальдійці завжди супроводжують Артема на найнебезпечніші операції. Особливо Дмитро уміє обернутися. Це ж він перший і заговорив про мітинг у Народному домі, де зберуться генерал-губернатор, поліцмейстер, міський голова, князі, графи і фабриканти. Прогавити нагоду послухати Шаляпіна — о, на це вони не підуть. Правда, тут не виступиш з тими ж словами, що на паровозному, перед своїми. Тут потрібні інші слова.

А 2 травня — загальний страйк. Ми дамо сьогодні бій, добродії меки*. Як би ви не ставились до повстан-

* М е к — меншовик.

ня, воно буде. У цьому певні і ми, більшовики Харкова, і Володимир Ілліч Ленін. Думаю, що й ви скоро у цьому переконаєтесь. Зараз ми линемо масла у вогонь.

Шаляпін доспівав і пішов за рампу.

— «Дубинушку-у»! — пересилюючи грім оплесків, заревла гальорка.

Співак, витерши хусткою розпашіле обличчя, швидко вийшов на сцену, підняв руку:

— «Дубинушку» треба співати хором.

— Потягнемо! — пролунав чийсь тонкий голос.

Широко змахнувши руками, Шаляпін почав пісню. Її підхопили гальорка і всі проходи, напочатку несміло, потім усе певніше.

Шаляпін проспівав два куплети, зал примовк у напруженому чеканні: заспіває артист імператорських театрів останній, заборонений, куплет чи не заспіває? Щось змінилося і в співакові, завзято блиснули промовисті очі:

Но настала пора, и поднялся народ,
Разогнул он согбенную спину...

Зітхання, схоже на стогін, прокотилося в залі. Артемові здалося, що громовитий голос співака став ще сильніший, вагоміший.

Так иди же вперед, мой великий народ!
Позабудь свое горе-кручину,
И свободы святой гимном радости пой
Дорогую, родную «Дубину»!

В залі, мов перед бурею, запала тиша. Саме тепер і треба туди, на сцену, Артемові. Ступив уперед, підбираючи слова, якими б краще почати промову, зігнав бганки синьої косоворотки під ремінь, на спину. Чоботи поскрипували, і його дратував цей елсгантний скрип.

— Від імені Харківської організації Російської соціал-демократичної робітничої партії,— почав дзвінким, високим голосом,— відкриваю цей робітничий мітинг. Оскільки не всі мене знають, рекомендуюсь.

На мить зупинився, перевів подих. А слова вже напливали, рвалися з вуст.

— Товариші! Завтра велике свято трудівників, трудящих усього світу — Перше травня! Я вітаю вас у

цей день. Ми прийшли до нього не такими, якими були в минулому році. Ми тепер у сто крат сильніші. У цьому проклятому світі рабства ми живемо серед злиднів і неволі, а творимо своїми руками всі цінності. Наші ж вороги потопають у розкошах, багатіють нашою кривавицею. Ця несправедливість більше тривати не буде!

Артем помітив: підхопився і знову упав у крісло поліцейстер. Срібний, з позолотою свисток, за якого мимоволі схопився, безпорадно погойдувався на золотому ланцюжку.

— Пане поліцейстер! — крикнув йому Артем. — Захочайте свистка. Він вам цього разу не знадобиться і не допоможе. Нас тут більшість.

Зал гримів оплесками. Артем підняв руку: час іде, а ще не сказано головного.

— Слухайте всі! Скоро вдарить буря! Ми візьмемо в руки зброю і скинемо царя та всіх капіталістів і поміщиків. Від імені соціал-демократичної робітничої партії, її більшовицького крила я закликаю вас, дорогі товариші робітники, готувати зброю. Зоря зайнялася. Цар розстріляв наших братів у Петербурзі, і ми повинні відплатити йому за все раз і назавжди. І на віки вічні. Буря! Чуєте, скоро вдарить буря!..

Сергеев не бачив, що за кулісами стоїть, прихилившись до стіни, Шаляпін. Він думав про Максима Горького, бо у відповідь на Артемові слова прошепотів:

— Максиме! Чуєш, Максиме? Твоїми словами, Максимочку!..

Зал уже гримів оплесками. Пора зникати. Поки не оговталися. За лаштунками його ждали Дмитро і Костянтин. Із залу долинав урочистий спів «Марсельези».

— Скоріше, скоріше, — схопив Артема за руку Дмитро і потягнув його довгим лунким коридором. В одній з пралень уже все було готове: і одяг, і широка русява борода. За кілька хвилин Сергеев через коچهгарку вибрався з Народного дому.

Він ішов вулицею, поскубуючи приклеену бороду. Злегка накульгував, спираючись на палицю. Попереду помітив, як і було умовлено, Дашу Базлову, яка працювала фельдшерницею на Сабуровій дачі. Вирішив переві-

рити, чи пізнає? Обганяючи дівчину, зазирнув їй в обличчя. Даша підозріло покосилась і продовжувала їти підкреслено байдуже, одвівши очі набік.

— Мила баришенько! — заговорив тріскотливо-старечим голосом. — Може, нам по дорозі?

Даша пирхнула, круто повернулась.

— Дашенько!

— Ну, Артем! — легко зітхнула вона. — А я вже, було, затривожилась. Ходім скоріше. Нас уже чекають на Сабурці.

— Ходімо, ходімо. Мила баришенько, дозвольте? — Сергеев узяв дівчину під руку. — Дні ж бо надто гарячі передбачаються.

— Як у Народному домі?

— Нібито в нормі. Ох, уявляю, що тепер там робиться. Такого зухвальства вони від нас не ждали. Ну, а післязавтра ми ще додамо, га, Дашенько?

— Ти б хоч трішки поберіг себе.

— Мене бог береже, — розсміявся Артем.

— Артеме, завтра може бути неспокійно. Коли б війська не пустили в хід зброю. А ми ж — з голими руками.

— То правда. Я теж про це подумав. Є у мене одна ідейка, хочу обговорити її в комітеті. А що, коли нам завести свої збройні склади, організувати бойову дружину, навчити людей виготовляти саморобні списи, бомби. Га, Дашенько?

— Послухай, але ж це до безумства складно.

— А я хіба кажу, що легко? Та давай все ж почекаємо до завтра. Поки вороги не отямилась, треба б їх міцніше пристрахати. А робота має бути велика. Тут ще з Пал Паличем сперечатися доведеться.

— А що він? Знову за своє? Мовляв, не доросли робітники до збройного повстання.

— От-от, ми доросли, а пролетаріат — ні.

— А що з військами? Будемо встановлювати контакт?

— Це дуже важливо. Найвірогідніше — з солдатами Старобільського полку. Єсть у мене на прикметі люди, яких туди можна послати. Хороші хлопці, кмітливі.

Було вже зовсім темно. Якась тінь перетнула спорожнілу вулицю поперед них. Даша мерзлякувато повела плечима.

— Перевіримо? — зашептав їй в саме вухо Сергеев.

— Перевіримо.— Дівчина перша звернула за ріг, сторожно прислухалася до сонного міста. Скоро Артем наздогнав її.

ХІІІ

Земську управу оточили кінні й піші поліцейські. Хоча самого поліцмейстера Безсонова і не видно, його присутність відчувається у великій залі управи. І в благонадійній позі міського голови, що самозакохано склав руки на ситому животі та поблискує рожєвою лисиною. І в шести перших рядах, де повсідалося жіноцтво вищого світу, котре прийшло сюди похизуватися коштовностями. Цей дух захолов і на обличчях ліберальної професури. Шпиги на цей раз сидять навіть у залі. І як не деруть вони вгору голови, саме ті й виказують їх. Немов уставлені в низенькі, під чорного метелика, комірці білих маніжок, ці голови блискавично повертаються з боку на бік, нагадуючи болванчиків. Злякався вищий світ, боїться повторення концерту. Хоча над дверима і висить запрошення: «Вхід вільний», всім зрозуміло, якщо трапиться катавасія — не кожен звідси вийде безборонно. Вхід-то вільний, а про вихід не написано.

На кафедрі — професор Мілюков. Він приїхав до Харкова, щоб прочитати кілька лекцій про політичні партії, які існують в Росії.

— Де ж найти вихід для многостраждальної нашої Росії? — з попівським тремтінням у голосі запитує зі сцени лектор.— Хто винен, панове, в тому, що ми зазнали поразки у війні з Японією? Ми, найбільша держава в світі, впали переможеними перед маленькою Японією. Не можете відповісти? То я вам скажу, панове. Я правди не боюся. Винуваті міністри. Вони виявили цілковиту бездарність керувати Росією. Вони довели нас до поразки на війні. І ще далі можуть повести гіркою стежкою. Це вони розплодили в країні хабарництво і казнокрадство. Коли б наша Росія була такою за розмірами, як Франція, вони б її давно вже розікрали. А так не можуть. Дуже велика і неосяжна наша Росія! Я закликаю вас, панове, молодих госпо-

дарів, не забувати, що у ваших руках доля Росії. Сміливіше посилайте до керівництва країною чесних знатних людей. Посилайте розумних промисловців, сміливих комерсантів, людей науки. Вони і тільки вони виведуть Росію на ясну дорогу, принесуть щастя, добро і процвітання...

В перших лавах спалахнули оплески. Шум задоволення покотився по залу. Лише останні ряди, де сиділи робітники, службовці й студенти, похмуро та настоєжено мовчали.

— Панове! — брязнув дзвоником з костяною ручкою голова.— Можливо, серед вас є бажані виступити з приводу реферата професора Мілюкова? Не соромтеся. У нас дискусія вільна.— Останні слова він вимовив, злегка затинаючись, з острахом позираючи на чоловіка, що рішуче крокував проходом до кафедри.

Коли чоловік зійшов на сцену, грюкаючи підкованими чобітьми, і повернувся до зали лицем, перші ряди злякано відсахнулися, пізнавши Артема. Та ж синя кошоворотка під ремінь. Темні штани, заправлені в прості чоботи. І сам він той же, що й на концерті. Жінки в перших рядах зойкнули. Помітивши реакцію зали, захвилювався Мілюков, зблід і почав швидко витирати спітнілого лоба. В глибині зали почувся якийсь гомін. І за одну мить всі проходи затопили робітники, студенти, не підпускаючи нікого до оратора.

— Товариші! — спокійно, навіть неголосно сказав Артем, і в залі одразу запанувала тиша.— Товариші,— повторив він знову.— Панове. Тут професор Мілюков ляв міністрів і казнокрадів. Дивно! Хто винен? Давайте розберемося. Трудовий народ Росії віками стогне в рабстві. Робітники та селяни день і ніч гнуть спину на багачів, експлуататорів, як своїх, російських, так і чужоземних. А професор Мілюков хоче помирити пролетарів з експлуататорами, прадавніх ворогів. Брехня! Інтереси пролетаріату і буржуазії непримиренні. Для чого ж він це все робить? А для того, щоб ліберальна буржуазія могла використати революційне піднесення в країні й прорватися до влади, а потім силою цієї влади задушити революцію! Не дамо! Нізащо в світі не дамо! Хай живе революція! Хай живе збройне повстання! Геть самодержавство! Вся влада робітникам і селянам!

Сергеев стрибнув зі сцени, загубившись між робітників. Голосне і міцне «ура» потрясло зал. До партеру, прорвавши засліні Артемових бойовиків-гарібальдійців, вдерлися жандарми та почали разом із шпигами пробиратися до того місця, де щойно був Артем.

А в цей час через центральний під'їзд з управи виїшов стрункий офіцер, галантно підтримуючи під руку Фросю Івашкевич. Він щось шепнув супутниці, дівчина почервоніла і голосно засміялася. Поліцейські розступилися, даючи їм дорогу. Старший хвацько козирнув офіцерові.

Вийшовши на вулицю, молоді люди сіли в екіпаж, запряжений двома рисаками, що чекав на них. Фурман на козлах так гикнув на коней, що вони, мов скажені, рвонули з копита.

— Костю, треба до дантиста, оці ж хай нас пошукають.— Офіцер озирнувся, задоволено подивившись на будинок управи, що вже даленів.

Фрося сиділа надута, мов розгніваний горобець.

— Страшно?

— Ні, не те. Йшла повз них і подумала, як важко Сержу! Поліція оголосила за вашу голову багату золота. Вони шукають вас. Хочуть взнати справжнє ваше прізвище, адресу батьків. Я боюся за Сержа, коли б не переманили його за гроші. З такою спокусою людині не загартованій важко боротися.

— Ви сумніваєтесь в ньому?

— Ні. Ні. Серж добрий і чесний, але він не герой. Він виконує свою маленьку справу, і йому більше нічого не треба.

— Фросинко, мила, та коли б нам побільше таких Сержів,— почав офіцер, але Фрося перебила його.

— Я все це розумію,— палко вимовила вона.— І тому караюся подвійно. Адже тільки через мене він почав допомагати вам, а я така невдячна...

— Ну, ну, ви заспокойтеся. Просто перенервували,— офіцер погладив дівчині руку.— Ви ж ще зовсім юна,— промовив мрійно.

— Можна подумати, що ви старий.

— Ні, чому ж, я ще молодий. Як любив говорити мій паризький приятель Жаров: двічі по десять і ще два. Та про це іншим разом. Мені тут треба вийти. До побачення, товариші.

Офіцер легко вискочив з екіпажа, підійшов до єдиного під'їзду триповерхового будинку. Біля об'яви про здачу квартир, заклавши руки за спину, стояв Дмитро Бассалиго.

Офіцер зупинився поруч, ковзнув очима по оголошенню, тихо спитав:

— Плани попередні?

— Так. Зверни увагу. Меншовицька явка в центрі міста і обов'язково на квартирі дантиста.

На дзвінок двері відчинив хазяїн, спитав пароль. У приймальні нудився Мерцалов. Побачивши Артема, здивовано витріщив очі, потім схопився і, милуючись, почав запевняти, що Артем вродився для офіцерської форми.

Увійшов хазяїн, той самий Петрунін, з яким мала бути зустріч. З лікарського крісла підвівся Алексеєнко і теж здивувався Артемовій формі.

— Я почепив табличку, що прийому нема,— сказав Петрунін,— пройдемо до кімнати.

Сіли до круглого столу в їдальні перед гарячим самоваром.

— Ми не можемо об'єднатися з вашою групою «Вперед» на тих організаційних засадах, котрі виробив ваш Третій з'їзд,— видзвонюючи ложечкою по склянці, глухо сказав Петрунін.

— Чому? — примружився Артем.

— Ми пішли з вашого з'їзду в Женеву і там визначили свою платформу. Про це знає весь світ.

— Але то ж була Женева, товариші, а тепер ми в Харкові. Революція — на порозі! Що ви на це скажете?

— Ми не згодні з вашою тактикою,— після довгої мовчанки заговорив нарешті Алексеєнко.— Це безумство — силою зброї забирати в поміщиків землю. Яка ж буде ціна тій землі? Яка до неї вродиться любов у селянина, коли вона дістанеться йому...

Сергеев засміявся.

— Ви не смійтеся! — скипів Петрунін.— Ваша аграрна проблема — блеф!

— Блеф? — перепитав Артем і спокійно додав: — Вчора наші агенти вернулися з села. Вони об'їхали три повіти: Богодухівський, Куп'янський та Лозівський. І скрізь селяни вже косять панський хліб, розбирають зерно з гамазеїв, рубають ліс, палять маєтки.

— Палять? — схопився Алексеєнко.— От бачите, до чого ви довели. І забули головне: батогом обуха не переб'єш.

— Палять! — знову повторив Артем і ляснув долонею по столі, немов припечатав це слово до білої скатерки.— А знаєте, як вони пояснюють свою експропріацію? Дуже просто. Один дядько так і сказав: «Спалимо пана, тоді скоріше землю заберем. А без вогню пан її не дасть. Ніколи не дасть». Оце ж і є ленінська програма. Наш агент спитав у цього мужика, чи знає він щось про Леніна? Ні, не чув він про нього і його аграрної програми не знає... Що ви на це скажете?

— Хочете побудувати свої докази на випадкових фактах? — зітхнув Петрунін.

— На випадкових? — в'їдливо перепитав Сергєєв.— Ні, товариші, це закон життя, а не випадковість. Ви погляньте, як поміщики тікають з дітьми й гувернантками. Підіть на вокзал і подивіться. Як по-вашому, чого вони тікають?

— Видно, до зими готуються. На зиму багато хто з них перебирається до Харкова,— поблажливо мовив Петрунін.

Артем устав, підійшов до Мерцалова.

— Дайте, коли ласка, газету «Южный край». От(послушайте: «Переселение земледельцев в город усилилось. Из уездов убегают все, кто только может, не надеясь на свою безопасность». Чого ж вам, товариші, ще треба? Навіть буржуазна газета сьогодні признається в цьому, а ви не вірите...

Супротивники мовчали. В склянках холонув незайманий чай.

— Ну що ж, товариші, прощайте,— сказав Артем.— Зустрінемось на барикадах. Хто по цей бік барикад, де робітники, а хто по той, де козаки і поліція. Барикади нас розсудять. Ходімо, Мерцалов.

Вони пішли. Мерцалов чорним ходом у двір. Артем — через парадний. Звернувши за ріг, побачив екіпаж, на козлах якого в оксамитовому циліндрі сидів і навіть клював носом, наче природжений візник, Корнеєв.

— Вільний? — голосно спитав Артем.

— Так точно, пане офіцер! — козирнув батогом хлопець і свиснув.— Ех, і прокатаю!

Назустріч летіли й зникали багаті квартали міста, в обличчя гаряче війнув свіжак. Прохолода лісового парку манила до себе. Але було не до неї. Артема ждали на канатному заводі, гудок якого ніколи не запізнювався. А треба ж ще встигнути переодягнутися, пробратися туди до гудка. Запізнився — робітники більше не повірять, подумують, що побоявся стикнутися з лібералами, які засіли там. Канатка — завод особливий. Більшість робітників живуть на селах, мають своє дрібне господарство. А селянин і на заводі лишається селянином. Він глибоко переконаний в тому, що хоча й продає в місті панам свої робочі руки, зате на селі, коло землі, від цих рук має прибуток...

XIV

В глухому кутку, між височених бухт канату, що сягали майже до заводських мурів, зібралися цехові представники робітничого активу. В канатних проходах, що вели до глибокого підземелля, де зберігався жгут, стояв Кость Бассалиго зі своїми хлопцями.

Артем підсів до робітників, що примостилися на звалених дошках. Він був у такому ж, як і в них, полатаному брезентом, припорошеному мотузяним пилом фартусі.

Ліберал Дубний зрідка кидав очима на бухти, не поспішаючи, вміло обплутував солодкими речами, немов канатами, слухачів. Дубний був для робітників уособленням правди й чесноти. Він, член Харківської колегії адвокатів і юрист при дирекції канатної фабрики, траплялося, вигравав незначні справи в позовах робітників до хазяїна, тому слухали його уважно, киваючи головами, зітхали, чухали потилиці.

— Що таке власність? — таємниче спитав він і підвівся з табуретки. — Ось у Івана добрячі, юхтові чоботи. А в тебе, Маріє, красива лодзинська хустка. Он у Петра з Дергачів є дві десятини землі й пара волів. У Кіндрата — кінь і сакківський плуг. Гордій має в Люботині гарний сад і продає з нього яблука на базарі. Це ваша власність. І ніхто не має права посягнути на неї. Ніхто не має права забрати у вас ні коня, ні хустки, ні саду. Звичайно, ваша власність малувата, тому що й ви

бідніші. А дворяни і хазяїн вашої фабрики багатші, отже, і власність їхня більша. Але все одно це недоторканна власність. Це всім людям ясно і зрозуміло, і зрівнювати тут можна лише з доброї волі й згоди. Він продав, ти купив. Договір, викуп, поступовий перехід власності багатих до бідних, щоб потім усі багатими стали. Іншого шляху нема і бути не може. Але в нашому робітничому русі знайшлися такі пророки, котрі хочуть силою зброї позбавити людей їхньої власності. Бий, ламай! Обдирай, грабуй і діли. Ці демократи називають себе більшовиками. Але більшість людей за ними не йде. Вона, ця більшість,— за нами. Може, комусь не все зрозуміло, прошу сказати про свої сумніви.

Він сів на табуретку й озирнувся, помітивши, що зумів переконати людей. Відчув себе впевненіше.

— Можна мені? — спитав хтось із задніх рядів, і на середину швидко вийшов ладний хлопець.

Але не сів на ящика, якого йому підсунули, мов Дубному табуретку, а продовжував стояти, щоб усіх бачити, і, наче свій, фабричний, простодушно усміхався.

— Добрий вечір, товариші! Давайте познайомимося. Я — більшовик Артем.

Передні ряди сторожко презирнулися.

— Як бачите, товариші, я належу до тих, ког^о щойно ляв ваш заводський адвокат, — до більшовиків. Тільки ж він чомусь схитрував і не все вам сказав про ту саму власність. Так не можна, пане адвокат, брехати людям. У самісінькі очі, серед білого дня. Хоча б уже почекали, доки сонце зайде... І чоботи ваші, і хустка, і сад в Люботині, й остання сорочка на тілі — то лишень малесенька крапселька вашої власності. Завтра майстер оштрафує — полетить ваша хустка в заставку, і чоботи, і яблука. Фабричний заробіток не покрие штрафу. Так чи не так?

— Та-ак! — протягнули в натовпі.

— Але не журіться, товариші! У вас есть інша, велика й багата, власність. Ось вона! Ціла фабрика з машинами. Всі склади з канатами. Усе хазяйське золото в банку, як і його палаци в Харкові, у Петербурзі. Воно все належить вам. Чому? А тому, що ви працюєте шість днів на тиждень, а хазяїн платить вам лише за один день. П'ять днів вашої праці він привласнює собі. І не тільки він. Цар на своїй короні носить і ваші діаманти,

тоді як ви часом і без хліба сидите. Не кращі справи, товариші, й на селі. Батрак і бідний селянин гнуть горба на панській землі, а одержують за свою працю теж не більше п'ятої частки. От і виходить по всіх людських законах: земля повинна належати селянам, а фабрики — робітникам. Тільки як це зробити?.. Силою зброї, і тільки силою, даремно вам нічого не дадуть. Чому ж ви, пане адвокат, не розказали про це людям? Чому покривили душею?

— Ні, бог бачить, я не кривив душею,— підскочив Дубний.— Ви говорите про теорію Карла Маркса, але ж для цього принаймні треба закінчити університет, а тоді вже дискутувати. Маркса тут ніхто не розуміє.

— Товариші! — звернувся до робітників Сергеев.— А те, що я допіру сказав про власність, яку у вас щодня силоміць відбирають, ви зрозуміли?

З темряви блиснули стомлені очі:

— Прояснилося, товаришу Артем. Спасибі тобі. Тільки чому ж раніше не приходив?

Дубний злякано замахав руками:

— Що ви робите, панове? Ми ж зібралися легально... Це бунт.

— Не лякайте, пане Дубний, цим словом людей. У нас є простіше і вірніше слово: ре-во-лю-ці-я! Збройне повстання!

— Не було такого! І не буде! — Дубний першим рвонувся до Артема.

— Є! — високо підняв той руку.— Найбільший броненосець Чорноморського флоту «Князь Потемкин Таврический» повстав проти царя. Матросів годували червоним м'ясом, і це переповнило чашу терпіння. Вони підняли червоний прапор, скинули офіцерів і проголосили на кораблі революційну республіку. Цар наказав стріляти. Броненосець під червоним прапором пішов у Одесу. Він плив серед бурхливого моря, як острів нашої революції. Хай і маленький, але перший острів нашої влади. І хто, думаєте, керував цим повстанням матросів? Не вони, буржуазні ліберали, що їх тут представляє адвокат Дубний. Більшовики, яких так ненавидить адвокат. Серед них був і наш славний земляк із Дергачів матрос Матюшенко.

— Опанас?—стрепенулась одна з жінок.—Наш Опанас? Ви чуєте, люди добрі? Та я ж його сусідка. Він

усе грозився панську економію спалити, щоб людям землю роздати і все добро. Староста з урядником у нього гармошку одібрали, а самого — в солдати. Боже ти мій! Хороший був чоловік...

— Але ж він революціонер! — усміхнувся Артем.

— То давайте ж нам побільше таких Опанасів!..

— Я прийшов до вас, товариші, від імені більшовицької групи «Вперед» і закликаю — завтра, на знак солідарності з повсталими чорноморцями, у Харкові починається політичний страйк. Слухайте гудок паровозного. Як тільки він загуде, одразу кидайте роботу. Нам потрібна зброя. Ми будемо для цього збирати гроші. Оберіть скарбника. На інших заводах уже обрали. Читайте всі! І передавайте сусідам...

Сергеев вихопив з-під нагрудної кишені фартуха паку листівок, жбурнув її в натовп і вигукнув:

— До зброї! Геть самодержавство! Хай живе революція!

Від прохідної долинув могутній молодецький свист, почувся тупіт, що все ріс.

— Поліція! — застережливо крикнув Кость.

Робітники посхоплювались, згрудилися, катуляючи собою Артема і Дубного. Юрист знав, що йому небезпека не загрожує, і спокійно дивився на поліцейських, які насувалися. Він був на службі, мав постійну фабричну перепустку і почував себе вдома. Сергеев побіг до муру. Хвацько переметнувся однією ногою через стіну і вже збирався перевалити на той бік, як вдарили постріли, і куля збила кепку. Кілька жандармів видерлись на мур, стріляли по ньому з пістолетів. Артем, петляючи, біг до лісу.

Жандарми стрибнули з муру і погналися за ним. Артема врятували темрява, що вже впала на ліс, і велике, непролазне болото, заросле очеретами. Туди поліцейські побоялися лізти. Вистрілявши всі патрони, вони пішли. Сергеев стояв по шию в болоті, тремтів від холоду. Лише тоді, коли все затихло, він вибрався з болота.

Мокрий і зледенілий, чуючи, як тіло наливається жаром, він обходом почав добиратися в місто. Лише на світанку наблизився до будинку залізничного стрілочника Ватулі на станції Основа. Будиночок, з вулиці огорожений дощатим тином, був запасною явочною квар-

тирою. Скинувши мокрі чоботи, Артем через городи про-
брався у двір. Кудлатий пес заскавучав, лизнув руку,
пізнав. Будити хазяїв гість не зважився.

Принісши корові пійло, Ватуля вжахнувся. В яслах,
на грубій осоці, лежав Артем, а під боком у нього ка-
лачиком згорнувся пес.

— О боже! — мало не скрикнув стрілочник. — Ти ж
вогнем гориш, чоловіче добрий...

— Води-и! — застогнав Сергеев.

XV

З чого все почалося?

На початку жовтня в Харкові страйкувало кілька
заводів. Дев'ятого жовтня телеграфісти повідомили про
великий політичний страйк московських залізничників.
Ця звістка стала сигналом до загального політичного
страйку. І наступного дня вранці тривожно, але радісно
заспівав головний гудок міста — гудок паровозників.
Заводи, фабрики і підприємства припинили роботу. На
Вашенковій леваді, за паровозним заводом, зібралось
тисяч дванадцять робітників. Такого Харків не пам'я-
тав. Робітничі дружини прийшли озброєні саморобни-
ми списками, бомбами, а деякі — гвинтівками й револьве-
рами. Промовці з наспіх позбаваних трибун закликали
до збройного повстання.

Поліція точно знала, що Артема в Харкові нема.
і не ждала такого велелюдного виступу пролетарів. Їх
підтримували студенти університету на чолі з Миколою
Пальчевським, студенти співчували більшовикам. Пра-
вою рукою Пальчевського був Дмитро Бассалиго —
представник комітету РСДРП. На допомогу студентам
йшли під червоними прапорами залізничники, робітники
канатної фабрики. Губернатор послав проти залізнич-
ників драгунів. Ті відкрили вогонь по натовпу, що пря-
мував до університету. На Лопанському мосту дорогу
повсталими перегородили козаки й драгуни. Трьох заліз-
ничників було вбито. Їх підняли на носилки, покрили
червоними прапорами. Довкола університету палах-
котіли великі багаття. В полисках їхнього полум'я
людські тіні здавались надто довгими, незграбними.

Дмитро дивився, як швидко снували студенти, вносили з аудиторій столи, лави, шафи. Знімали двері, класні таблиці, звалювали залізні ворота, прольоти металеві загорожі, що оточувала двір: будували барикади. Бруківка теж ставала в пригоді.

Вранці з сірої мли грізно проступили вісім барикад, споруджених за ніч. Чотири — на Університетській вулиці. Одна — в Горяїновському провулку, три — навколо собору. В закладених цеглою університетських вікнах зяяли бійниці. Головний вхід і парадні сходи були завалені колодами. На двох прольотках Дмитро привіз гвинтівки і револьвери, захоплені в магазині «Мисливець» на Московській вулиці, і роздав студентам. Коли дві тисячі озброєних паровозників підійшли до барикад, на дзвіниці й університеті маяли червоні прапори. В соборі й університетській церкві дзвонили дзвони.

Прибули представники всіх партій і груп. Було створено Комітет боротьби, до якого увійшли більшовики, меншовики, есери. Через свою політичну строкатість комітет був нерішучий і не послідовний. За його наказом барикади обплутали колючим дротом. Всі захисників розбили на десятки, півсотні, сотні. В університетській друкарні друкувалися листівки і заклики до населення та солдатів — приєднатися до повсталих робітників. Дмитро розсипав ці листівки з соборної дзвіниці. Солдати читали їх, але продовжували стояти непохитним строем за двісті кроків від барикад.

Настала друга тривожна ніч. На світанку заіржали коні, застукотіли солдатські приклади об холодну бруківку. То на виклик губернатора до міста вступали свіжі надійні війська. Вони оточили барикади тісним кільцем. Але ті, хто залишився на барикадах, і не думали відступати. Вони готувались до бою.

Перелякані опозиціонери почали умовляти повсталих:

— Що ви робите? Погляньте-бо, яка сила проти нас стоїть! З усіх боків оточили. Кидайте зброю! Здавайте барикади!

На протывагу Комітетові боротьби вони утворили Комітет безпеки і вже вели переговори не лише з повсталими робітниками й студентами на барикадах, а й з губернатором Старинкевичем про умови капітуляції та евакуації університету.

Комітет боротьби засідав у під'їзді. Відкриваючи за-
сідання, меншовик Рогачевський заявив:

— Іншого виходу, товариші, нема. Я не допущу, щоб
пролилася кров робітників і студентів. Ми повинні зда-
ти барикади на тих умовах, на які погодиться військове
командування.

— Ні! — схопився Авілов.— Більшовики пропонують
дати бій царизму. Або перемогти, або загинути. Інших
думок тут не може бути.

Але він і Дмитро лишилися серед меншості. Комітет
рішуче схилився до того, що доведеться покинути бари-
кади. Дмитро не втерпів:

— Якщо вже голосувати, то я пропоную контрпро-
позицію, щоб не так ганебно залишити поле бою.

— Ви? Хто це ви, дозвольте спитати? — підкреслено
коректно запитав Рогачевський.

— Я від революційних студентів. Заступник Миколи
Пальчевського,— спокійно пояснив Дмитро.

— Гаразд!.. Що ви можете нам запропонувати?

— Прошу! — люто кинув Дмитро і, не поспішаючи,
почав перелічувати:— Захисників барикад під час від-
ступу не повинні обшукувати. Усі війська, які розстрі-
лювали робітників на Павлівському майдані, губернатор
повинен вивести ще до того, як ми залишимо барикади.
Червоні прапори будемо знімати ми самі, а не поліція,
як того хоче губернатор. Барикади нехай починають
розбирати не раніше, як за сорок хвилин після нашого
відходу.

Дмитро замовк. У під'їзді запала тиша. Пропозицію
Бассалиго комітет прийняв і схвалив. Губернатору до-
велось погодитися на вимоги повсталих робітників.

Повстанці виходили з барикад вільною колоною, при
зброї. Громохка хода озброєних людей грізно відлуню-
вала на всіх майданах міста. На тротуарах, вздовж бу-
динків, круг майданів тісною стіною стояли харків'яни,
вітаючи воїнів барикад.

На Скобелевському майдані відбувся мітинг, на яко-
му вирішили завтра, тринадцятого жовтня, о десятій ран-
ку зібратися біля паровозного заводу... І зібралось два-
надцять тисяч робітників. Тривожно заспівали заводські
гудки.

І знову центром міста заволоділи робітники. Вони
ховали полеглих товаришів. Попереду ступала озброєна

дружина. За нею рухалась колона робітників, песучи вінки, повіті чорними стрічками.

Ні військ, ні поліції на вулицях, якими йшла похоронна процесія, не було. Траурний похід замикала озброєна дружина. Лише на кладовищі розгорнули червоні прапори. Після похорону представник Комітету боротьби оголосив, що політичний страйк тимчасово припиняється.

Коли, понуро опустивши голови, робітники розходились по домівках, на афішних тумбах і стовпах міста вже біліли накази про введення в Харкові військового стану. У повітрі пахло великою грозою.

«Ех, Артема б сюди! — дивлячись на людей, що розходились, — подумав Дмитро. — Скоріше б приїздив він з Петербурга».

Бассалиго усміхнувся, згадавши, як вони інспірували від'їзд Артема до Одеси і збили поліцію з пантелику. Артем уже був у Петербурзі, коли Фрося принесла пожмакану записочку, яку передав комітетчикам Серж. Це була копія донесення харківської поліції в держдепартамент: «За відомостями, що є у відділенні, нелегальний представник Центрального Комітету Російської соціал-демократичної партії з революційною кличкою Артем в останніх числах серпня поточного року вибув з міста Харкова, попрямувавши в Одесу». Шукайте його там, шукайте, от тільки не знайдете. Він за завданням харків'ян виїхав у Петербург на зв'язок з Центральним Комітетом. І скоро (скоріше б!) знову буде тут.

А поки що доведеться попрацювати. Не навіки ж вони пішли з барикад.

Наприкінці жовтня реорганізований Комітет боротьби, до якого увійшов і Дмитро Бассалиго, під тиском більшовиків та робітничих представників усіх заводів нарешті затвердив справедливе рішення: «Царському маніфесту не вірити, а всім стати на боротьбу проти самодержавства і до 30 жовтня закінчити повне озброєння бойових дружин». Дмитро відтоді майже не спав. Скинувши студентську форму, в обшарпаній одежі робітника він з'являвся то на одному, то на іншому заводі, знаходив потрібних людей. Більшовицькі збройні склади, котрі так старанно комплектував Артем, після виступу на барикадах майже спорожніли, дружинники рознесли зброю по домівках. А треба ж було організо-

увати все нові дружини і озброювати їх. Ковалі потайки взялися кувати списи й насталювати довгі тесаки. Ливарники виготовляли оболонки для бомб. В одній кустарній майстерні Дмитро організував цех, де бомби заряджали вибухівкою. Почався перерваний від'їздом Артема збір грошей на зброю, яку повинні були купити за кордоном. Центром комітетчиків став тепер завод Гельферіх-Саде. Ждали приїзду Артема.

XVI

Чергування на той день у Даші випало метушливе. Гасала, мов очманіла, а справ усе прибувало. По обіді її викликали до приймального відділення. Раніше там працювала Марія Львівна, їх партійний товариш, що прибула за завданням Артема. Нещодавно Якобій звільнив її. Увійшовши, Даша обмерла. На стільці, згорбившись, сидів Артем і жмакав у руках кепку. Почувши скрип дверей, він поглянув на Дашу порожніми очима і, блаженно усміхаючись, почав хихикати. Даша навіть головою захитала і, зойкнувши, поточилася до дверей.

— Ти що, Дашо? — здивовано витріщивши на неї очі, спитала прийомна сестра.

— Нічого, нічого, приверзлося, — зашептала Даша. Ще раз приглянулася до хворого і полегшено зітхнула, кепкуючи над собою: хоча хлопець і дуже скидався на Артема, але той був вищий, стрункіший. І все-таки спокій не приходив. Схожий на Артема хворий не йшов з голови. Коли повернулася додому, в свою вузеньку, схожу на комірчину, кімнатку, де ніде було й повернутися, не вистачило сили навіть роздягнутись. Узявши двері на гачок, пробралася до столика, намацала в темряві шматок хліба, вмостилася на скрипучому ліжку, почала їсти. Не помітила, як заснула. Розбудив її голосний стук у двері.

— Хто? — протираючи спросоння очі, спитала Даша.

— Це я, Дашо, — почувся голос ординатора Тутишкіна. Він був чимось схвилюваний. — Артем вернувся. Скоріше збирайся.

— Іду, іду, — підхопилася з ліжка Даша. Адже весь день її не залишала болюча думка: де Артем, чому не подає про себе вісточки?

— Та куди ж хоч іти?
— В конференц-зал.
— Ви що, з глузду з'їхали? — Медсестра вибігла в коридор, мало не збивши Тутишкіна з ніг.

— Дашенько, не треба так агресивно, та й не личить дівчині такий тон.

— Ах, облиште, лікарю, личить не личить, Артем приїхав — от і все. Та швидше ж ви.

Побачивши гостя, кинулась до нього:

— Артеме! Покажись-но!

— Дивися, Дашо, дивись.— Артем усміхався, а очі були суворі, стривожені.

— Засмаг! Поправився як добре після хвороби... А ми тут іноді думали й передумували...

— Північне сляво, Дашенько, плюс автоген на Путиловському. Добре гріє спину... і обпалює лоба... А тебе що ж, у пральню хотіли перевести? І це — найкраща фельдшерка!

— Скажи спасибі, що Якобій зовсім не вигнав. Тільки ти ж відкіля знаєш?

— Сорока на хвості принесла.

— А про Марію Львівну знаєш? Він її виставив, і, як ми не заступалися за неї, нічого не допомогло. Скоро добру половину фельдшерів вижене.

— А ми йому не дамо цього робити.

— Думаєш, він питатися буде?

— Ну, на це надії мало, вилає — тільки й усього... Слухай, Дашо, а моя посада — слюсаря по ремонту труб — вільна?

— Ніби так. А тобі нащо, знову влаштуєшся до нас?

— Справа одна назріває. І я мушу бути повноправним членом вашого колективу. Щоб і комар носа не підточив.

— Яка справа?

— А ти не поспішай, люба. Все будеш знати, скоро постарієш... Ходім-но краще до зали. Будемо мітингувати, товариші,— сказав Артем.

Він пропустив дівчину вперед.

Коли увійшов, залом пролинув легенький шепіт, мов гойдулися на вітрі крохмалені халати. Хтось вигукнув його ім'я. Несподівано спалахнули оплески.

Тутишкін прокашлявся і сказав, що розмова піде про роботу медперсоналу, про терор головного лікаря лікарні

Якобія. Виступали з тремтінням у голосі. В жінок справа доходила до сліз. Коли виговорилися, знову підвівся ординатор Тутішкін.

— От почувваю, що з Якобієм щось треба робити. Одразу ж! Негайно! Далі терпити його нема сили. А що з ним робити, не знаємо. Правильно говорю? Добре, товаришу Артем, що ти так своєчасно приїхав. Без тебе цих зборів ми й не скликали б. Ну, а вже коли ти нас зібрав, то й порадь, як бути... Просимо, товаришу Артем...

— Давайте, товариші медики, зробимо так, як у Петербурзі роблять. Там почався загальний політичний страйк, який охопив тепер усю Росію. Там, у Петербурзі,— серце робітничого класу і нашої партії. Там роблять отак...

Він замовк на якусь мить, придивляючись до людей. Зал сторожко, здавалося одними вустами, шепнув:

— Як?

— Дуже просто,— усміхнувся Артем.— Якобія з лікарні, як кажуть хірурги, видалити. Замість нього обрати комісію, якій і доручити керівництво всіма справами лікарні. Іншого виходу нема і не може бути.

Даша зачаровано дивилася на Артема. Оце діло, а вони все мнуться-мнуться замість того, щоб серйозно братися за революцію. Почувши і своє ім'я, оглянулася. Виявляється, її разом з Артемом, Тутішкіним і машиністом Рассохатським обрали в комісію.

Вранці комісія застала Якобія на кухні, де видавали хворим їжу. В присутності кухаря, підсобних робітників і службовців, котрі одержували на палати харчі, головному лікареві оголосили постанову загальних зборів. Він мовчки вислухав її, поволі червоніючи, наливаючись злобою, і закричав:

— Яке маєте право? Я не визнаю делегатів! Я покличу поліцію!

— Руки закороткі — всіх до тюрми! — осадив його Артем.— Тюрми вже й так переповнені. Якщо ви зараз же не виконаєте волі загальних зборів робітників і службовців лікарні, то ми змусимо вас до цього силою.

На крик Якобія поприбігали посудниці, прибиральниці, водовози. Сергеев підняв руку і весело сказав:

— Одійдіть, люди добрі, дайте дорогу панові лікарю...

Якобій, то бліднучи, то червоніючи, продовжував стояти на місці.

— Ну що ж, товариші,— усміхнувся Артем.— Коли доктор не хоче йти добровільно, то, може, підсобимо йому рушити з місця?..

Хтось із кочегарів чи водовозів закричав:

— Тачку давай! На тачку його благородіє...

Загуркотіла важка, оббита бляхою тачка. На ній возили до їдальні м'ясо.

Сергеев не встиг слова мовити, як головного лікаря поклали в забруднену кров'ю тачку. Даша помітила: Артем насунив брови і став кусати губу.

— Що ти, Артеме?

— От це даремно,— шепнув.— Прогаїв я цю справу. Ми ж — організація, а не балаган. Такий факт можуть використати проти нас. Підожди-но, я все ж спробую дещо зробити.

І знову засідає вибраний комітет. Становище тривожне й складне: в лікарні дві тисячі психічно хворих людей. Анархія виключена. Головним лікарем обрано Петра Робертовича Ферхмана. Обговорено проекти і нововведення, які треба буде затвердити рішенням земської управи. Члени комісії обійшли лікарню: зовні все було, як і колись, але в душах людей відчувалося свято. І все ж щось нетривке, непевне ще тліло в серці. Даша відчувала це, опиралася, а серце тривожилось: як буде далі? Чи подужаємо?

XVII

«Вельмишановний добродію губернаторе! Зверніть вашу увагу і вживіть заходів до арешту соціаліста-агітатора Артема Тимофеева, який на Сабуровій дачі в підвальному поверсі лікарні влаштовує ночами сходки, що на них збираються нижчі службовці лікарні, солдати і бували навіть офіцери. Промови виголошуються жахливі і змови криваві проти службових осіб Харкова. Роздають зброю і збирають гроші на купівлю зброї. Врятуйте нас, багатьох скромних службовців, від крामольника Артема Тимофеева і лікаря Тутишкіна, в квартиру якого повинна надходити пожертвована зброя. За допомогою цих осіб була проведена революція в лікарні

й ображено старшого лікаря лікарні. Врятуйте нас, вам доручено владу, візьміть агітаторів, наше начальство безсиле, а ми живемо під жахливим гнітом і серед озброєних людей. Не залишіть цього листа без уваги, в ньому, бачить бог, сама правда. Службовець лікарні».

XVIII

Сабурова дача стала після повернення Артема базою більшовицького комітету.

Поліція збилася з ніг, розшукуючи сміливця. Але він був невловимий. Зникав і з'являвся так несподівано, що встигнути за ним не було жодної можливості. Історія з Якобієм і організацією лікарнянської комісії була наче грім серед ясного неба. Поліційні чини не знали, як бути. А скоро Олександрівська й Миколаївська лікарні теж обрали громадські комісії.

Сабурка за останні дні дуже змінилася. Комісію затвердили в земстві, й Артем доручив Степанові Рассохатському організувати озброєну самооборону лікарні. Бойова дружина з гельферіхсадівського заводу, що був поруч, день і ніч охороняла не так саму лікарню, як підземні її галереї й катакомби, де був більшовицький штаб Артема. На території лікарні все частіше чулося слово «товариш». Керувати озброєною дружиною доручили Дмитрові Бассалиго.

Знову настали до краю напружені дні, безсонні ночі. Ризикуючи життям, Артем і його товариші пробиралися в солдатські казарми, на муштрові плаці, зустрічали відпущених солдатів у парках та встановлювали з ними контакти. Все частіше солдати і офіцери приходили на Сабурку, розповідали про своє життя. Артем уже знав, чого хочуть солдати, які вимоги можуть і повинні вони виставити.

Заворушилися і меншовики. Тепер вони самі перші прийшли до більшовиків. Хто повинен керувати революційним повстанням робітників, котре вже, певно, виріває? Яку народну владу слід поставити на чолі революції?

— Петербург і Москва організують Раду робітничих та солдатських депутатів,— пояснював Сергеев.— Депутати цієї Ради будуть верховною владою на кож-

ному заводі, в районі. Над містом теж стоятиме така Рада...

— Тоді виходить, що на кожному заводі, в районі, та й у самому Харкові повинно існувати паралельно дві влади. Наша і ваша — більшовицька, — хитро мовив меншовик Ангарський. — А дві влади — значить безвладдя...

— Чому ж дві влади? В одній владі просто зіткнуться дві партійні лінії, і робітники одразу збагнуть, якої слід триматися, — спокійно відповів Артем. — Ось недавно я ходив на зустріч із солдатами Старобільського полку і дав обіцянку підтримати їхні вимоги також від імені нашого комітету. Які вимоги? Негайно відпустити додому старослужбовців, які давно відслужили свій строк, добиватися свободи слова і друку, не стріляти в робітників і селян, бо вони — не внутрішні вороги імперії, а наші брати по класу й крові.

— Ясно, прошу. Ваша платформа відома. Далі я все знаю, — зашвидкувався Ангарський.

— Хвилиночку! Саме про вашу платформу я й хочу сказати. Там поперед мене виступав ваш представник, і знаєте, до чого закликав солдатів? Щоб вони вимагали у командування нових онуч у чоботи, достатньо мила і щотижня — лазня. От ваша платформа для армії... Солдати на неї не стали. І якщо вже в нас заходить мова про об'єднання, то воно можливе лише на ґрунті позицій, точно визначених Третім з'їздом. До них обов'язково входить збройне повстання.

Після довгих суперечок все ж зійшлися на утворенні Федеративної Ради Харківського комітету РСДРП, до складу якого увійшли по три представники від більшовиків і меншовиків, ухвалили видавати газету «Известия Федеративного Совета». Робота в Раді виснажувала Сергеева. Доводилося весь час боротися за ідею збройного повстання. А меншовики дорікали Артемові та його помічникам у надмірному нетерпінні. Спати і їсти не було коли. Якось Забайрачна, передаючи повідомлення від Сержа, гірко похитала головою:

— Не бережете ви себе, Федю. Знову, як і після хвороби, геть охляли.

Артем стрепенувся, зрадів отому «Федю». Вже давно його так не звали. А чи знає Сашенька його справжнє ім'я?

— Нічого, Докіє Яківно, витримаємо. Чого-чого, а сили в мене вистачить. Головне — поліції в руки не да-тись. Дуже вона вже нишпорить, бідолашна, та все по-ки марно.

— Федю, милий, бережіть усе ж себе. Сабурка — місце тепер буряне, гамірливе, людей там буває багато. Серж каже, що до неї дуже пильно збираються придитися.

— Ну, дещо ми вже передбачили.

— Все ж явки там лишилися, зброя.

— Ні, Докіє Яківно. Там уже ні зброї — ми її надійним людям роздали, — ні явок. Та і я там рідко ночую...

— А все ж, де ви ночуєте?

— Де ніч застане.

— Федю, тому, хто вас видасть поліції, обіцяють тівтори тисячі золотом. Це Серж просив переказати вам.

— Дешево! Я за таку суму голови не продам, — засміявся Артем. — За ці гроші бідняк і не розбагатіє... А багатому вони не дуже-то й піднімуть дивіденди. Диваки! Ми ж не визначаємо ціни тому, хто, скажімо, уб'є царя. І ніколи не підемо на такі дурниці. А вони, бач, дають. Значить, Докіє Яківно, вони нас бояться. Правда, ще не тремтять, але добре вже те, що побоюватися почали. А скоро й затремтять, та ще й як! Сьогодні хочемо їм дещо підсунути: вимкнемо електрику в багатьох кварталах... А вулиць не будемо чіпати. В інтересах пролетаріату. Хай відчують, що ми не дримаємо, що навіть губернатор від нас, робітничого уряду, залежить...

— Федю, все ж ви не нехтуйте обережністю. Береженого, кажуть, і бог береже...

— Я атеїст, Докіє Яківно.

— Вас не переважиш. Хочете чаю?

— Спасибі.

— А молока?

— Дякую, Докіє Яківно. Коли вже на те пішло, дайте трошки солі.

Забайрачна, здивовано дивлячись на нього, поставила на стіл солянку. Артем обережно вийняв з кишені окраець черствого хліба, загорнутого в червону хустину.

— Ножа можна?

Мовчки подала ножа. Він старанно розрізав краєць навіпіл, круто посолив, знову склав обидві скибки докупи, туго спеленав хустиною.

— На чорний день, — усміхнувся зніяковіло. — Буду їсти, вас добром згадаю. Та Фросі й Сержу скажіть, хай мене не шукають. Нехай Серж скоріше дізнається, кого заслали на Сабурку і в район заводів. У вас чисто?

— Чисто, Серж був учора і сказав, що чисто...

— Можливо, я з Мерцаловим зайду. І ще дехто. Точ но не обіцяю. Постараюся попередити. Ну, пішов, — голосно зітхнув, з жалем оглянув кімнату й стрімко ступив за двері. Так само стрімко, не озираючись, перейшов двір. На Рибному мосту загубився в натовпі фабричного люду. Докія Яківна встигла ще помітити, як із сусіднього магазину вийшли брати Бассалиго, яких вона знала в обличчя, і рушили слідом за ним, весело перемовляючись, покурюючи дешевенькі цигарки...

Заспівав дзвоник над вхідними дверима. Жінка зігнала з лица добру усмішку, пішла назустріч клієнтці.

Увечері аристократичні райони міста потонули в раптовій темряві. Ад'ютантові генерал-губернатора, що примчав конем на електростанцію, робітники спокійно відповіли:

— Ми погасили світло в будинках і кварталах, де живуть багаті й царські слуги. Освітлюємо лише вулиці пролетаріату. Хто нам звелів? Наш робітничий уряд. Наша Федеральна Рада. Її розпорядження підписав товариш Артем. Але воно зараз замкнене в шухляді. Приходьте, пане, завтра, самі побачите: так і підписано — Артем!

Наступного дня генерал-губернатор просить Федеральну Раду увімкнути освітлення, але ад'ютант ніяк не може знайти ту Раду, бо вона, виявляється, на одному місці не сидить. До того ж її пильно охороняє робітнича міліція, озброєна револьверами, списками й сокирами.

Моторошно стало в панських кварталах. Темно, тривожно.

XIX

Зумівши здолати опір меншовиків, Артем добився того, що на демонстрацію 23 листопада разом з робітниками вийшли озброєні солдати. Демонстрація почалася ще вдосвіта. Солдати Старобільського полку, вишикувавшись побатальйонно, рушили в центр міста.

Біля Кінного майдану до старобільців приєднався зі своїм оркестром і Лебединський полк. Могутнім строем, під звуки «Марсельєзи», солдати вийшли на майдан і пристали до робітничих колон. Сергеев стояв на чолі заводських демонстрантів. Та ось його підняли над натовпом.

— Товариші солдати і робітники!— голосно й чітко, зриваючи на вітрі голос, вимовив Артем, і весь майдан почав замовкати, ніби сильний вітер розвіяв гомін. — Царський уряд розстріляв у Севастополі революційних матросів крейсера «Очаков», на чолі якого стояв славний син Росії лейтенант Шмідт. Царю не вдалося втопити у крові команду «Броненосца Потемкина», то він зігнав свою злість на очаковцях. На зміну повсталим героям-матросам прийдуть тисячі нових героїв революції! Ми тепер не одні. Разом з робітниками — їхні брати й сини в солдатській формі. Такого єднання армії й народу жоден цар не зломить. Озброєний народ і армія зметуть з лица землі якого завгодно кривавого душогуба. Хай живе збройне повстання! Геть катів народу! Геть царя! Хай живе революція!

Артем говорив знайомі слова. Але Дмитро бачив, як уміло ловив промовець найменший порух натовпу, як підігрівав він дух людей. І його слухали, його розуміли.

До центру міста прийшли з трьома полками і багатотисячним гуртом робітників, який обростав у дорозі людьми, мов снігова лавина.

На Павлівському майдані дорогу колоні перетнули кулемети. Далі стояли козаки, драгуни, щойно прибулий до Харкова Охотський полк. Шаблі наголо. Гвинтівки й кулемети — до бою. Долю демонстрації вирішували солдати. Дмитро вже хотів було вийти наперед, але його обігнав Артем. Він сміливо пішов на кулемети. Дмитро підморгнув Костю, той — гарібальдійцям.

— Товаришу Артем! — покликав Дмитро. — Зачекайте...

Сергеев озирнувся.

— Слухай, Артеме, дай-но ми це діло провернем.

— Тільки скоріше, братці, коли б стріляти не почали.

— Ми — враз.

— Ну, давайте. А я тут буду напоготові.

Дмитро поглянув на своїх гвардійців, хлопців з робітничої Петінки: картузи набакир, в зубах — цигарки, плечі в кожного на сажень, руки — в бездонних кишнях штанів. Сашко Рижий, Спасивцев, Рассохатський, коচেґари, молотобійці з паровозного.

— Пішли, братці!

— Товариші! — ще здаля крикнув солдатам Дмитро. — Невже у вас підніметься рука стріляти в братів і сестер, у своїх батьків, коли офіцер накаже? Га, братці?

Офіцер зблід і вихопив з кобури наган. Але хлопці вже були поруч, і, щойно Дмитро свиснув, вони вихопили з кишень браунінґи, смітвессони, маузери, оточили офіцера.

Кулеметники мимоволі заточилися. Артем підійшов до них і тихо сказав:

— Товариші кулеметники! Ми несемо генералу вимоги від усіх солдатів гарнізону! Пропустіть нас, товариші. Ось ці вимоги! — простягнув згорнутий папір. — Можете ознайомитися. Коли ж щось не зрозуміле, ми попросимо пояснити фельдфебеля Одишарію.

Солдати, глянувши на золотий георгіївський хрест на грудях Одишарії, мовчки обступили фельдфебеля.

— Сорок один пункт записаний у цих вимогах, — знову заговорив Артем. — Краще, коли ми оголосимо їх для всіх, хто прийшов сюди.

Дмитро вже подав команду, і дружинники кинулися до солдатів, почали обіймати їх, тиснути руки, кричати «ура!». Повсталі полки займали Павлівський майдан. У захопленні від того, що відбувається, Дмитро загубив Сергеева. Раптом його сильно трусонули за плече.

— Кулемети! — люто процідив Артем. — Прогавили кулемети.

— Та ні, Артеме. Ми їх зараз, в одну мить.

— На жаль, прогавили. Голова у нас, друже, запаморочилась. Біжи, може, виручиш, а я он там буду! — кивнув у бік трамвайної будки.

Коли Дмитро з дружинниками пробралися до кулеметів, ті знову були в руках солдатів і офіцерів, що вже отямилась. Так, Артем мав рацію, пізно. Треба ж було забирати їх тоді, одразу. Лишивши Костя й Росохатського з людьми біля кулеметників, Дмитро почав пробиватися до Артема.

Над натовпом височів генерал Нечаєв, чиї війська перегородили шлях демонстрантам. Він розстебнув шинель, не інакше щоб солдати бачили всі ордени й медалі, гучно вигукнув:

— Братці солдати! Ви мене знаєте. Я — ваш генерал Нечаєв. Ви чуєте, братці, я не наказую, я прошу вас, як синів: вертайтесь в казарми. Вертайтесь, поки не пізно. Не губіть себе.

Раптом генерал почав валитися на бік, під ним затріщав стіл, застелений білою скатеркою, а поруч, з даху трамвайної будки, весело заговорив Артем:

— Пане генерал! Які ж вони вам синки і братці, коли їхні батьки ніколи хліба вдоволь не наїдалися.— Солдати радісно застукотіли прикладами гвинтівок об каміння бруківки.— Ми, солдати й робітники, вимагаємо скликати Установчі збори, звільнити в запас затриманих у зв'язку з війною солдатів, бо строк їхньої служби давно закінчився. Ми вимагаємо пропустити нас, щоб ми могли безборонно закінчити демонстрацію.

— Я не буду, не маю права вести переговори з цивільними, які не присягалися батюшці-царю і Росії.— Гучний голос генерала раптом став верескливий.

— Тоді ми вас зведемо з тими, хто присягався царю! Одишарія!

— Генерал Нечаєв! — забравшись на будку до Артема, сказав Одишарія.— Я присягався царю. На мені золотий хрест за Порт-Артур, і я прочитаю вам, чого вимагають солдати. Слухайте!

Одишарія читав солдатські вимоги по-військовому чітко.

— «Визнаючи, що робітники й селяни борються за свободу, за звільнення нашої вітчизни від безчинств і насильства, ми відмовляємося від боротьби з так зва-

ним «внутрішнім ворогом» і не підніmemo зброї проти своїх братів — робітників та селян», — закінчив він.

Майдан гримнув оплесками, грізним «ура!». Одишарія стрибнув з будки і простягнув солдатам папір, щоб ті передали його генералові. Натовп розступився, даючи Нечаєву дорогу. Генерал з папером у руці в супроводі п'ятьох офіцерів залишив майдан.

А демонстрація вже пливе по Московській вулиці, і пісня гримить над містом:

Смело, товарищи, в ногу,
Духом окрепнем в борьбе.
В царство свободы дорогу
Грудью проложим себе...

XX

Артем сидів край столу, похмуро дивлячись на Дашу. Іноді скрипів зубами, мов від сильного болю.

— Що, не надивився ще? — грубо спитала вона, почуваючи себе важко й неспокойно під його поглядом.

— Га? — немов прокинувся він.

— Натомився? — перемінившись, співчутливо спитала Даша.

— Ні, не те, — похитав він головою. — На душі погано. Невже уся наша праця марна, Дашунько?

— Ну, тепер не вийшло, потім вийде. Обов'язково вийде, — закашлялась.

— Та ти, либонь, розхворілася, дівчино. — Сергеев устав, підійшов до неї, погладив по волоссю. — Боїшся, що я скис? Ні, Дашуто, такого за мною не водиться. Тим більше, що попереду великі битви, і хворіти нам ніяк не можна.

— Та це в мене уже з місяць. Так чогось. Авілов коли обіцявся бути?

— З хвилини на хвилину з'явиться. Треба обміркувати докладно, в чому ми помилились.

— Ну, давайте, давайте, обміркувайте, тільки не лайтеся і не кричть один на одного.

— Це ми в порядку дискусії, — Артем задерикувато блиснув очима. — Ти ж знаєш, я любитель посперечатися. Дашуто, про Сашеньку нічого не чути? — раптом весь змінився.

— Як відправили її в Москву, так ні слуху ні духу. Скучаєш? — все розуміючи, спитала дівчина.

— Ні, турбуюся про члена нашого колективу, — не глянувши на Дашу, відповів Артем.

— Та не хвилюйся ти. Буде вона жива й здорова. Ну, гаразд, дискутуйте тут, а я пішла.

Авілов з'явився, щойно Даша вийшла. Він весь якось зіщулювався, метушливо роздягнувся, бочком пройшов до столу.

— Теж на душі коти шкребуть?

— Так, гидко.

— Слухай, Пал Палич, давай-но після бою кулаками помахемо. Треба все ж обстановку з'ясувати.

— Давай.

— Я все про початок повстання думав. Пам'ятаєш, шостого грудня в Раді вирішували питання про строки? Наші друзі меншовики тоді все крутили-викручувались, а потім начебто й погодилися. Слухай. Тобі не здається, що ми з ними тоді занадто відверті були, га?

— Не знаю.

— Адже й пункти збору повстанців, і керівників вони знали. І наш план захоплення канцелярії генерал-губернатора, пошти, телеграфу, банку і вокзалів їм був відомий. Пам'ятаєш, Сигаєв тоді ще все про полки з'ясовував: які та хто поведе, бо, мовляв, у фельдфебеля не вистачить уміння вести полки. А на другий день — раз — і багато членів нашої організації заарештували. Що-що, а конспірація в нас ніколи не кульгала. Це тобі перше. Заперечення є?

— Ні, все логічно.

— Люду цікавого тут, коло Сабурки, крутилося багато. Трьох із тих, чиї фотографії нам передав Серж, ми піймали. Може, цей факт говорить про щось? Це два.

— Згоден.

— Та ти не згоджуйся. Краще сперечайся зі мною. Можливо, з наших різних думок скоріше вродиться істина, над якою ми ламаємо голову. Тепер дивися. Початок повстання завтра, а сьогодні вночі полки роззброюють. Адже все було обговорено. Все до крихітки. Хто винен? Незрозуміло.

— Зрадники, це ж ясно.

— Це все занадто просто. А справа, по-моєму,

складніша, в чомусь ми були ще слабкі, занадто екзальтовані й зовсім не пильні. Візьми випадок з кулеметами. Яке озброєння втратили через оту свою зухвалість!

— Так, тут ми здорово промахнулись.

— Тепер візьми самі барикади. Адже дали можливість меншовикам народ каламутити: деякі студенти з білим прапором пішли від нас. Зброя було обмаль. Пам'ятаєш, як на Кінній козаки косили з гвинтівок паровозників, а в нас майже порожні руки. А ті, гади, навіть по санітарах стріляли, не давали підбирати поранених. Втім, коли з гармат ударили і рухнули стіни в цеху, довелося замість оборони рятувати людей, придувлених цеглою.

— Отоді ми й виставили білий прапор,— Авілов зітхнув.— Це ти теж вважаєш нашою помилкою? Адже цим ми рятували багато людей. І не просто рятували, а дали їм можливість втекти від поліції.

— Ні, Пал Палич, то був вимушений крок. Помилка наша в іншому: нічого було слухатися меншовиків, тоді повстання почалося б своєчасно, ми б не втратили ініціативи. А так наші дії виявилися занадто недружними. Армію уряд зумів ізолювати.

— Слухай, Артеме, а тобі не здається, що взагалі нам не варто було братися до зброї?

— Хвилиночку, хвилиночку, я з глузду ще не з'їхав. Хоча й живу в лікарні для божевільних. А от тебе слід показати Тутишкіну. Не інакше. Адже, коли б ми виступили разом з армією і всі міста повстали б водночас,— якої тоді б заспівав наш батюшка-цар?

— Нічого б у нас все одно не вийшло. Сам кажеш, слабкі ми ще, не дозріли.

— Ну, от тепер бачу, куди ти гнеш. Думав, добру справу робимо, посилаючи тебе на партійний з'їзд. Леніна послухаєш, розуму наберешся. А ти... Перед партією сором. Революціонер, старий підпільник і раптом — поліз у меншовики!

— Не поліз! — схопився Авілов.— Там, на з'їзді, була вільна дискусія.

— Дискусія! — схопився й Артем.— Заливаєш воюю революцію і кажеш, що це — дискусія? Не думав, що ти такий!

— Який ще?

— Та ось такий, легальний марксист.

— Ну, знаєш. Ти вибирай слова...

Коли вбігла Даша, вони, мов півні, стояли один проти одного.

— Що, дискусія в розпалі? — спитала вона, беручи обох під руки.— Ходімо, вам виспатися треба. З лікарні виходити ризиковано. А тут Діма стереже усі виходи. Сказав, що тепер Сабурка — найбезпечніше місце.

Дівчина розвела їх по різних кімнатах. Тільки вернулася в кабінет чергової і прилягла відпочити, прилетіла сандружинниця Віра Алексеева:

— Нас оточила поліція. Рятуй Артема!

Даша заціпеніла. Втекти з Сабурки, коли її оточили, неможливо. В лікарні, крім Артема, шість комітетчиків. Що робити?..

XXI

Дашуня... Рятуючи Артема та комітетчиків від поліції, дівчина втратила до тюрми. Де вона? На етапі чи й досі в жандармерії, під тортурами? Коли б на етапі!.. Хворих жінок, якщо тюремний лікар поклопочеться, хоч не гонять у Сибір, а везуть кінями... Даша — досвідчена фельдшерниця, і харківські медики добре її знають. Повинні б виклопотати дозвіл у тюремного лікаря...

Мовчить Харків. І його замело снігами, придавило горем.

Скрізь однаково. Ще палахкотять пожежі, але вже насувається ніч. За невськими мостами, на островах, причаївся Петербург. Важко дихає й Путіловський завод. Невський затопили козацькі роз'їзди, жандарми, шпигуни. Генерал Трепов конем грає: «Холостих залпів не давати, патронів не шкодувати!» Той самий Трепов, що громив студентські демонстрації у Москві, кинув Артема до Воронезької в'язниці. Давній знайомий. Нині цар забрав його з Москви до себе, в Зимовий палац...

Ні, не скрізь однаково!

Там, за мостами, в гущавині робітничих районів,— Ленін. Підпільне життя партії, мов коріння вікового

дуба, міцно переплелся з життям легальним. І немає якої сили, котра б вирвала те коріння. Дуба трощать, ламають, але коріння його невмируще.

Артем у цьому переконався не лише в Харкові, але й тут, у Петербурзі, пробираючись через явки й підпільні квартири до Центрального Комітету партії. А коли пробився, виявилось, що член ЦК Леонід Борисович Красін посідає в царській столиці цілком легальну посаду. Закінчивши Харківський технологічний інститут, він став інженером і завідує кабельною мережею Петербурзького електротехнічного товариства. Кабель пролягає по всьому місту і за його межами. Тому часті роз'їзди інженера й прийом численних відвідувачів не викликають підозри в жандармерії. А легальна його діяльність у Раді робітничих депутатів, куди Красіна обрали робітники й службовці електротехнічного товариства, була віднині узаконена самою владою. Сотні таких, як Красін, були обрані до Ради в ті буремні дні. І всі працювали легально. Отже, Артем прийшов до Леоніда Борисовича цілком офіційно: наїматися на роботу. І багато про що дізнався...

Редакція легальної газети «Новая жизнь» у центрі царської столиці, на Невському, стала місцем партійних явок, зборів, зустрічей. Тут не раз засідав ЦК і Петербурзький комітет. Тут вперше Ленін зустрівся з Горьким...

Що було далі, Артем знає, бо газету читали робітники й службовці всього Харкова. «Правду пише. Нашинська!» — казали харків'яни. Вони навіть розносили її по селах, у вир селянських повстань. На заводах і Сабуриці її вивішували у вітринах, під скло. Газета не раз підказувала й Артему відповіді на складні питання революції. Він передруковував деякі її статті в харківських «Известиях».

Тепер нема газети. Закрили, конфіскували останній номер, в якому було опубліковано «Фінансовий маніфест», що закликав громадян Росії не сплачувати царю жодних податків і негайно забирати з ощадних кас та банків усі вклади. Забирати виключно золотом, щоб цим підірвати самодержавство, яке хоче зазолотити волю і революцію в крові. Царат розгромив газету, більшовики змушені були відступити з Невського на околиці, в робітничі квартали.

Важко. Все частіше, й складніше доводиться міняти Іллічеві явки, паспорти, нелегальні квартири. Одного разу, щоб одірватися від шпига, Ілліч всю ніч проблюкав містом. Він заплутував сліди, а Надія Костянтинівна до ранку сиділа в темній кімнаті біля вікна...

Слідом за харків'янами політичний страйк і збройне повстання припинила Москва. Поразка революції? І так, і не так...

Чому? Перед цим був Таммерфорс. На конференції головував Ленін. Артем ознайомлений з рішеннями? От і гаразд.

Красін затулив долонею очі й мовив:

— Відозва повстанського штабу Пресні закінчувалась такими словами: «Ми почали. Ми закінчуємо... Кров, насильство і смерть будуть іти по наших п'ятах. Але це — нічого. Майбутнє за робітничим класом. Покоління за поколінням в усіх країнах на досвіді Пресні будуть вчитися стійкості...» Це так. Але тоді, в Таммерфорсі, ми цього ще не читали. В перервах конференції делегати вчилися стріляти. Ілліч перший... Чи знає Ілліч про Харків? Знає! Він і про вас знає, товаришу Артем, і хоче неодмінно зустрітись...

Сергеев раптом зашарівся, тихо видихнув:

— Де?

Красін легенько підштовхнув його до карти Петербурга і показав тупим кінцем олівця непомітний квадратик на Васильєвському острові. Книгарня край майдану, на перехресті вулиць. У підвалі — великий склад книг. Тихо назвав чарівне слово — пароль.

...Висока, уся в чорному пані зміряла в лорнет блаженський одяг Сергеева і тихо пояснила, що книги «Катехизис машиниста» в природі не існує. Торговельна фірма може запропонувати йому інші посібники для паровозного механіка... Але ж тут таке робиться! Магазин почав торгівлю ялинковими прикрасами, вся технічна література знесена в підвал, а допіру ще цілий віз книг прибав. Вантажників не знайдеш. Скрізь страйки, локаути... Допоможіть, коли ласка. І грошей заробите, і потрібні посібники вам знайдуть...

Підвал довгий і темний. Під стелею блимає ліхтар, у проходах — кілька лойових свічок під скляними ковпачками. Від їхнього світла холодно іскриться срібна

паморозь на кам'яних стінах. Артем добре вгрів чуба, заваливши паками увесь прохід до підвалу.

І раптом, коли зніс останню паку й силкувався обережно зняти її з плеча, хтось виринає з темряви.

— Дозвольте, я допоможу. Отак! Сюди ставте. Сюди. От і гаразд...

Артем рвонув з голови шапку, завмер. А тоді почав швидко витирати рукавом лоба.

Ленін усміхнувся.

Важка ляда в стелі, гуркнувши, зачиилася, і людський гомін, що вирував там, у книгарні, одразу пропав. Навіть стало чути, як потріскують лойові свічки.

— Так он ви який, Федоре Андрійовичу!

— Який? — ледве чутно вимовив Сергеев, дихнувши клубком пари.

— Молодий! Дужий! А мені думалось, Артем — з пишною бородою. В руках — масивна палиця... Мов присяжний... Прошу сюди.

Взяв Артема під руку, провів у дальній куток, до одинокого столика, на якому поверх комерційних рахунків лежали розкриті німецька книга і гостро підструганий олівець. Ленін закрив книгу, підсунув гостеві єдиного стільця. Артем завагався.

— Ні, ні! Сідайте ви, прошу. Я тут, збоку, — і, щоб покласти край його ваганням, примостився на ящику. — Що в Харкові? Його називають — ворота Донбасу. Ви пройшли через ті ворота і повинні все знати. Досконало. Найперше — причини і уроки поразки збройного повстання...

І подався грудьми на стіл. Високе чоло в задумі. Краєчком прискаленого ока уважно пильнує гостя. Білосніжний комірець і чорна краватка ховаються під бородою. Худий став і натомлений. Не той, що в Парижі...

Артем підшукує найточніші слова і найкоротші висновки. Він ледве стримує себе, щоб не крикнути від гіркої досади. Харків'ян видав провокатор. Повстали робітники мали револьвери, списи, шаблі й бомби. Військо — гвинтівки й кулемети. Дальність бою гвинтівки й кулемета набагато більша, ніж у револьвера. Артем з паровозниками не пробився на допомогу гелферіхсадівцям. Солдатів, що мали вийти на допомогу повсталим робітникам, губернатор вночі роззброїв,

а потім спов' горілкою. Селяни були ізольовані й нерішучі...

— Та ви сміливіше,— торкнувся його ліктя Ілліч.— Солдати і матроси, як і селяни, часом діяли нерішуче. Вступали в переговори з начальством? Вступали. А потім ставали під розстріл, лягали під дубці, запрягалися знову в ярмо. Не закривайте очей на дійсність...

— Я не закриваю. Нам часто поперек горла ставали ліберали.

— Ясно — ставали. Вони однією рукою, та й то дуже-дуже рідко, допомагали боротьбі за свободу, а другу руку завжди простягали до царя, обіцяючи йому зберегти й зміцнити владу, помирити селян з поміщиками, втихомирити буйних робітників. Було таке в Харкові?

— Було, — понуро і якимось винувато зітхнув Артем.

— І далі буде. Довго буде.

— Ми ждали активності від Петербурга, а вийшло інакше. Почала Москва. Чому так?

— Ви давно в Петербурзі? — спитав Ленін.

— Восени пробув три місяці. Ждав. Тепер знову приїхав, став машиністом на Путіловському. Легально — в Товаристві тверезості. Не п'ю, не курю, — гірко усміхнувся Артем.

— Це добре. Навіть похвально, — усміхнувся й Ленін.— Але ждати невідомо чого теж не слід, Федоре Андрійовичу. Довго ждати — навіть шкідливо. Революцію не можна планувати і починати, натиснувши якусь кнопку. Нема такої кнопки і не буде. В Москві революція дозріла, в Петербурзі — ні. Чому?

Ленін пильно подивився на гостя, ждучи відповіді.

Артем безпорадно розвів руками: не знав.

— Давайте розберемося, — тихо сказав Ленін і присунувся ближче.— Мені воно уявляється так. Столичні робітники йшли в авангарді боротьби з перших днів революції і до грудня значною мірою витратили свої сили. Листопадові локаути й безперервні репресії ще більше виснажили їх. Найреволюційніші робітники опинилися безробітними й були сковані нуждою. А разом з тим петербурзький пролетаріат мав перед собою добре організованого противника. В столиці — царський двір, великі військові з'єднання, в тому числі найбільш на-

дійна опора царизму — гвардійські полки... Ви бачите в цьому наші уроки на майбутнє? Висновки?

— Трон захитався! — зрадив Артем.

— Захитався і став на місце? — гостро блиснув очима Ленін і поклав широку долоню Сергееву на плече.— Ні. Пробито першу пробоїну в броні самодержавства. Довго лататимуть і не залатають. Робітничий клас відчув свою силу, зрозумів, на що здатен. Побачив, що в нього є своя партія. Скажіть, як харків'яни ставляться до об'єднання партії?

— Робітники вимагають об'єднання. Вони не розуміють, чому партія роз'єдналася,— твердо сказав Артем.

— Ми йдемо на об'єднання, але на чіткій платформі. Вам, Федоре Андрійовичу, теж доведеться захищати нашу платформу. І тут, і далеко звідси. Скрізь. Ви бували на Уралі? Жаль. А скажіть, яку форму партійних організацій ви застали в Харкові, коли приїхали туди?

— Підпільні гуртки.

— А що залишили?

— Партійні осередки на заводах. Районні комітети. Була сотня, стало тисячі комуністів.

— Отож частіше нагадуйте собі про це, товаришу Артем, і тоді тинь від поразки революції навкіи щезне з вашого горизонту...

Тихо рипнула книжкова полиця в стіні, відчинилися непомітні двері. В дверях стояла жінка, тримаючи лампу під зеленим абажуром.

— Вас ждуть, прошу,— тихо сказала вона.

Ілляч потиснув Артемові руку.

— Ваші книги для машиніста лежать у середньому ящику стола. Не забудьте.

— Дозвольте, я ще прийду. Ми не домовилися,— шепнув Артем.

— Приходьте. Обов'язково приходьте, але не сюди. Тут стає небезпечно. Вам скажуть куди.

І стрімко пішов, правим плечем уперед, мов розсікав навалний шторм. Тільки поли блаженного пальта майнули на обидва боки, мов гострі крила. Книжкова полиця знову рипнула й стала на своє місце.

XXII

22 березня 1906 р.

Цілком таємно

Начальникові Харківського охоронного відділення.

Департамент поліції, для розшуку і таємного спостереження, перепроводжає при цьому вашому високоблагородію копію листа за підписом Вадим із Харкова від 9—10 березня 1906 р. в Санкт-Петербург до пані Штамм, Васильєвський острів, Румянцевська пл., 1—3, книжковий магазин Деврієна. Хімічний текст:

«Дорогі товариші! Передаю вам прохання товаришів «більшості». Вони просять поскоріше прислати Артема і ще кого-небудь із «більшості» для захисту їхньої з'їздивської платформи. За останні дні в нас заарештовано 28 чоловік, переважно соціал-демократів. Ці арешти значно зачепили комітет. З товариським

В а д и м *.

XXIII

А вже вранці 20 березня 1906 року людним Чугуївським шляхом в гурті власників коней та корів, серед баришників і перекупок, що плавом сунули в Харків на базар, Артем повернувся до рідного міста. Він був у сірій свиті, підперезаний червоною крайкою, з полотняною торбою за плечима, в збитих чоботях. Разом з Дмитром Бассалиго ішов за возом, ведучи на налигачі рябу корову з телям. Хазяїн корови, чугуївський міщанин, був братом бойовика з Дмитрової дружини. Слідом за Артемом на такому ж селянському возі їхали й бойовики при зброї, готові щомиті кинутись на виручку. Але все йшло спокійно. Ще затемна, до заводських гудків, вони проминули один і другий поліцейський кордони. Поки чугуївський міщанин на Кінному базарі

* Хто такий Вадим, встановити й досі не пощастило.— Авт.

розпрягав коней, а жінка його прив'язувала до воза корову, Артемова гвардія розтанула в досвітній імлі.

Гудки пробудили минуле, але тепер Артем не міг іти на їхній поклик, як колись ходив. На заводах і по місту нищпорили агенти охоранки, роз'їжджала кінна поліція. Осиротіла Сабурова дача. Хоча лікар Якобій і втік з Харкова, отаборившись десь під Могильовом, але й до лікарні Артем зайти не міг, бо там на всю губу лютував інспектор земства Грабовський, який колись погрожував Даші. А де ж вона, Дашута? Почувши це запитання, Дмитро нахмурився, потім глухо, простудженим голосом розказав, що з поліції її перевезли до тюрми і там вона захворіла на туберкульоз. Довелося підняти на ноги всю медичну громадськість Харкова, щоб добитися для Дашеньки поселення в далекий Сибір.

Вісті були чорні й невтішні. Основна маса більшовицького комітету заарештована, в робітничі райони не сунься, всі старі явки треба викинути геть з глови.

Так, становище важке. Надзвичайно важке. Адже недарма Володимир Ілліч знову повернувся в Росію і перебуває тепер у самій гушавині революційної боротьби пролетаріату. Вже скоро півроку керує він цією боротьбою, показуючи робітничому класу і його партії єдино правдивий та ясний шлях до переможної революції.

Найболючіше питання — розкол партії. Цього робітники не можуть більше терпіти. Вони вимагають об'єднання всіх соціал-демократів, покладаючи великі надії на майбутній з'їзд. Ленін твердо добивався і добився одного. Більшовики повинні прийти на цей з'їзд зі своєю єдиною платформою по всіх найважливіших питаннях революції. Робітники всієї Росії і всього світу повинні ясно побачити і зрозуміти, на яких позиціях стоять більшовики, а на яких — меншовики. Робітники повинні зробити остаточний вибір між більшовиками і меншовиками. А в Харкові нині, що дуже прикро, саме меншовики і панують та на всі лади пропагують свою платформу.

Починати роботу доведеться з роз'яснення робітникам ленінської платформи. Необхідно довести їм цілковиту згубність для революції платформи меншовицької.

Зібратися довелося на Кирило-Мефодіївському кладовищі, за паровозобудівним заводом. Багатьох Артем пізнав. Це були командири бойових дружин, котрі починали під його керівництвом грудневе збройне повстання в минулому році.

Вони сиділи поміж могилами і, затаївши подих, слухали промову. Говорити тільки правду — цього правила Артем ніколи не порушував. Нині його правда набагато сильніша та ясніша, бо він прийшов з нею від Леніна. Твердо знав: робітники вірять Леніну, вони підуть за ним на новий бій... Так було сказано і в резолюції тієї невеличкої партійної конференції, делегати якої засідали між кам'яними хрестами старого кладовища. Там же вони підняли свої натруджені руки за Артема, обираючи його делегатом на IV з'їзд. Цілий ліс гарячих рук серед камінних хрестів.

Посланці заводів збуджено гомоніли, тягнулися до Артема. Ленін! Розкажи нам ще про Леніна. Що він говорив у Москві й Петербурзі? Ох, як небезпечно йому перебувати в Росії, під носом у царя. Скільки Леніну років? Де він учився і працював? Але тут залунали тривожні сигнали робітничих пікетів. А слідом за ними — поліцейські свистки, тупотіння жандармських коней, гримнули постріли.

— Утікай, Артеме! Ми самі впораємось!

Перед Артемом і Дмитром було два шляхи. Один — сухий і прямий — вів до лісу. Другий пролягав по мокрій ріллі. Кинулися на важкий і виграли, бо поліція була кінна, коні одразу почали грузнути в ріллі. Поки жандарми спішилися і вдарили залпами по втікачах, було пізно. Артем з Дмитром встигли пірнути в глибокий яр. Робітники кинулися врозтіч, і поліція від злості, що випустила з рук Артема, почала розстрілювати втікачів. Падали перші вбиті. Важко стогнали поранені.

Провокатор діяв не один. Дедалі все важче ставало провадити ці передз'їздівські виборні збори. Але партійна воля — один делегат від трьохсот комуністів — була законом, і її треба було виконувати в найжорстокіших умовах реакції. Найдосаднішим було те, що райони, де вплив більшовиків став очевидним, знаходилися під найсуворішим наглядом влади.

Поява Артема меншовиків дуже стривожила. Вони

почали домагатися зустрічі. Артем, за порадою більшовицького комітету, відмовився йти на зустріч до центру чи на квартиру дантиста, і Дмитро Бассалиго привів представника меншовиків на заводську околицю. Той шульгав від степового вітру, колочого снігу, ховав підсліпуваті очі від заводського диму й кіптяви, незграбно грузнучи в заметах. Артем одразу пізнав його. Петрунін.

— Ми їдемо в Белгород! — не встигнувши поздороватись, категорично заявив Петрунін. — А ви?

— Для чого? — здивувався Артем. — Там сфера впливу і територія Курського комітету.

— Ми будемо провадити там вибори делегата на з'їзд. Ви силоміць забрали наші голоси в Харкові.

— Там була щира воля делегатів... Спитайте своїх. Вони теж були...

— Але коли б ви туди не з'явилися, делегати віддали б свої голоси за нас. То були наші делегати...

— Тим гірше для вас, якщо меншовики з доброї волі голосують за більшовиків, — засміявся Артем. — Значить, робітники вірять більше нам...

— Я ще раз питаю, — настоював Петрунін. — Ви згодні їхати з нами в Белгород? Питання це вже вирішене.

-- Що ж, раз питання вирішене — поїдемо. Але коли?

— Ми сповістимо вас. Де можна дістати явку?

— У Федора Федотовича, — сказав Сергеев.

Вони розпрощалися. Не встиг Петрунін вийти, як Дмитро Бассалиго смикнув Артема за рукав, і вони одразу через прохідні двори й глухі завулки пробрались на іншу квартиру. Дідько їх знає, цих меншовиків, хто вони такі, але факт лишається фактом: більшовицькі збори оточує поліція і розстрілює їх, невідступно полюючи на комітетчиків, а меншовицьких зборів ніби й не помічає. Дмитро насуплено сказав:

— Явку їм треба? Я б їм таку явку, щоб і назад не вернулися! А ти їм явку дав. Нащо?

— Ми їдемо на об'єднання, — пояснив Артем.

— З ними?

— Так.

— Ну, коли так, тоді розкажи Леніну, що вони в Харкові витворяють... Розкажи!..

— Ленін знає.

— Знає? Не може бути! — вдарив руками об поли Дмитро.

За кілька день в робітничому потоці він вивів Артема за місто, де пролягала залізниця. Розпрощались під високими штабелями вугілля. Сергеев сів на паровоз, що виходив з депо. Кочегар непомітно перейшов на тендер. Артем став на його місце до топки з лопатою в руках.

Артем виїхав з Харкова. 10 квітня 1906 року IV Об'єднаний з'їзд РСДРП почав свою роботу.

XXIV

Шумить жовтим листом осінь. Налітає холодним вітром на тульського міщанина. Московські вулиці спорожніли. Давно перейшли з церков москвичі, обідають. Лише він один тиняється по місту. Чого доброго, так можна й вечері діждатися. Або на випадкового філера наткнутися. Кречетов рушає вздовж бульвару. Увійшовши до фірмової майстерні «Павел Буре», поздоровкався, одстєбнув з ланцюжка свою «цибулину» і подав поси-вілому майстру.

— День поспішає, два — відстає, добродію...

— Де купували?

— В Пермі.

— Точніше?

— Катеринська, сорок п'ять. Власний дім фірми.

— Двадцять тисяч сто двадцять два. — Майстер, відкривши годинника, через окуляр прочитав заводський номер на механізмі. — Перша серія! — Потім звірив номер механізму з каталогом і повернув годинника. — Волосок! Через два дні можу. А якщо вам не терпиться, пане, то йдіть по цій адресі до мого приятеля, він вам одразу поставить. У нього єсть запас. А в мене нема.

Нарешті назвав адресу і прізвище.

Від його слів Кречетова кинуло в жар. Безліч різних годинників на стіні в майстерні раптом зупинилися. Чи, може, здалося?

— Пробачте, шановний, ви сказали — Мечникова. Я не помилився?

— Так-так! — Майстер вибіг з-за стойки і пішов до виходу. Почав опускати жалюзі. — Майстер Штокман, голубе, не любить повторюватися. Ідіть, вас ждуть. Хвоста нема?

— Ніби чисто.

— Як добратися по адресі, знаєте?

— Так. Спасибі.

— Ідіть. Я все ж перевірю щодо хвоста.

Хотілося потиснути майстрові руку, вирватися хоча б на мить з личини добропорядного міщанина. Ще кілька добрих слів сказати і почути такі ж на відповідь. Але робота не ждала, тепер, Артеме, поспішай. Лети на крилах до умовленого місця. Мало того, що ти щасливо прибув у Москву і взяв адресу. Тебе чекає Мечникова. Не вже Сашенька?

В очах темніє, несамовито стукотить серце. Тульський міщанин Кречетов, переступаючи з ноги на ногу, стоїть перед старовинними дверима. В очі б'є яскрава емаль: «Мечникова». Дзвонить. І чує гострий стукіт каблучків. І дзвінкий голосок: «Хто там?»

— Вам, пані, з Тули подарунок веліли передати, — говорить він діловито.

— Прошу.

Не почув, як хряснули двері. Сашенька припала до Артема, а потім потягнула його за собою. І, завівши до кімнати, прошепотіла, як і тоді, в Харкові:

— Ой мамочко!

Вихрястий хлопець в тужурці студента Політехнічного інституту не дав їй договорити. Мов пушена з гнізда пружина, кинувся до Кречетова і, обіймаючи його, так почав трясати, що вузлик випав з рук, а яблука розкотилися по підлозі. А пляшка меду мало не розбилася.

— Артем! Наш Артем!

Жінка, дуже схожа на Сашеньку, повагом підвелася з-за столу і почала збирати яблука. Потім глянула на своїх, усміхнулася:

— Діти, кличте гостя чай пити, самовар холоне.

На столі пахотів томпаковий самовар, незмінний супутник бідного люду Росії.

А в Артема ще сильніше защеміло серце від тих слів, які вимовила ця вродлива жінка. Діти, сказала вона. Ти чуєш, Артеме? Діти...

Ждучи представника Московського комітету партії, Катерина Феліксівна вислала з квартири Сашеньку й Діму. Вони прогулювалися в скверіку біля дому, пильнуючи, щоб за представником центру не причепився хвіст. Хоча квартира братової відомого вченого і не була на підозрі в поліції, обережність все ж не завадить.

Представник з'явився в точно визначений час. Швидко увійшов до кімнати з потертим саквоюж в руці, благодушно усміхнувся. Артем подумав було, що випадково навідався незваний гість.

— Нумо, голубонько, на що скаржитесь? — спитав гість, поставивши на стілець саквоюж, і запитливо глянув на господиню. Потім зняв окуляри в позолоченій оправі, стомлено провів долонею по обличчю, заплющивши на мить запалені очі. В чорній борідці й коротко підстрижених вусах полискувала сивина.

— А у вас, товаришу Артем, скарги є?

Катерина Феліксівна вийшла, щільно причинивши за собою двері.

— Повільно. Дуже повільно завойовуємо Урал. Після арешту Свердлова і керівної п'ятірки більшовиків нам важко, — сказав Артем.

— Зв'язок із Свердловим у тюрмі встановили?

— Так.

— Яким чином?

— У туссах, посуді з березової кори, молоко передаємо йому і квас. Всередині — записка. Про втечу з Пермської тюрми не може бути й мови. Я боюся, щоб його не відправили в Миколаївські арештантські роти. Там — пекло. Ми попередили Свердлова, щоб не давав тюремникам жодного приводу кинути його до арештантів... Там смертним боєм б'ють лбовців.

— Хто такий Лбов? Де він тепер?

— Олександр Лбов — учасник грудневого збройного повстання. Після розгрому зібрав дружинників заводу й подався в ліси. Колись служив у гвардії. Високий на зріст, дужий. Нє п'є, не курить і від усіх цього вимагає. На політиці не розуміється. Він за революцію взагалі і приймає в загін до себе всіх, кого переслідує самодержавство, незалежно від партійної приналежності. Лбовці нападають на поліцію, займаються ексами*.

* Е к с и — експропріація.

Грабують, особливо банки. На очах робітників Мотовилхинського заводу повісили пристава. Їхній девіз — терор і анархія. Бий, ламай, перевертай світ. Нам вони дуже заважають, бо поліція у відповідь на їхні дії жорстоко нас тероризує...

— Ви говорили з Лбовим?

— Ні. Наші, правда, пробували запропонувати йому паспорт, щоб виїхав. Не погодився. Буває, виходить з лісу. Поводить себе обережно. Спить не роздягаючись. На кожен шерхіт хапається за маузер чи карабін. Постарів і змарнів. У загоні є багато чесних і відданих революції людей, деякі робітники підтримують його.

— Тут ви сплохували, товаришу! Партизанський рух, а ви його обійшли. Покинули напризволяще стихійні озброєні загони. А то ж яка сила! Коли б вони були на нашому боці, так просто поліція не схопила б Свердлову, та ще серед білого дня. Треба ж оперативніше працювати. Сміливіше втручатися. Сміливіше! Що, сердитий попався представник центру?

— Ну, якщо за діло, і сердитий до душі.

— З якою метою приїхали — мене інформувала Сашенька. Що конкретно просите?

— Ілліч сказав — «Завоювати Урал!». А в нас не вистачає професійних революціонерів. Нема перевірених організаторів, досвідчених бойовиків. Обласний комітет партії Пермі вирішив просити на допомогу стару харківську гвардію.

— Ну що ж. Беріть свою гвардію. Після конференції з Таммерфорса, на вимогу Леніна, до вас уже виїхав Лядов. Знаєте? Гарзд. Із харків'ян даємо вам братів Бассалиго і Рассохатського. Костянтин і Рассохатський виїдуть сьогодні. Ви з Дмитром — завтра. Разом не можна. Ви візьмете літературу. Гроші на дорогу дасть хазяйка цієї квартири — Катерина Феліксівна. По карбованцю на брата.

— Від Москви до Уралу? — здивувався Сергеев.

— Даруйте, але більше грошей парткаса видати не може. Прощайте. Щасливої дороги. Ждемо від вас вістей.

Міцно потиснувши Артемові руку, він попросив не проводити його навіть у коридор, вибачився, що поспішає, — справ по саме горло.

Артем підійшов до вікна, вулиця була безлюдна. Рипнули двері: Катерина Феліксівна внесла самовар.

— Випийте чайку, Федоре Андрійовичу! Він не за- хотів, часу не мав, то хоч ви почаюйте, вже й за нього, і за себе.

— Спасибі, ласкава Катерино Феліксівно. А чи не можна дізнатися докладніше, за кого ж доведеться ча- йок попивати?

— Він — справжнісінький лікар. От і все, — люб'яз- но усміхнулася Катерина Феліксівна. — А ви ж хто там, у Пермі?

— Коваль на гарматному заводі в Мотовилісі.

— Ну що ж, професія хороша, шановний пане Кре- четов. Вам чаю міцнішого?

Артем кивнув. Давно він не жив по-сімейному, не сидів у затишній кімнаті за білою скатеркою.

Розливаючи пахучий золотавий чай, господиня гово- рила про своє:

— Забираєте від нас Діму. Як тепер це пояснити сусідам, адже всі знають, що він жених Сашеньки. На- звати вічним студентом?

— А що? Ми всі вічні студенти з єдиного доступно- го народу університету. Так і поясніть. Поїхав шукати кращого факультету.

— А повернеться?

— Не гарантую, Катерино Феліксівно. Ми собі не належимо, як бачите.

— Що скаже Ілля Ілліч, коли дізнається, що моя Сашенька...

— Не дізнається. І не треба його тривожити. Хай вона для нього зостається такою, якою він її собі уяв- ляє. Мрійною вчителькою, що несе в народ освіту і за- войовує цим рай для бідних людей... Нехай так!

— Я боюся за неї. Дуже боюся, — зітхнула Мечни- кова.

— Тоді виїздить за кордон, в еміграцію...

— Добровільно? — здивувалася Мечникова. — Ну що ви? Я не покину Росії. Я буду нести свій хрест до кін- ця. Скільки вистачить сили. А за дочку боюсь...

— Не треба, Катерино Феліксівно. Я не думаю, що вони посміють підняти руку на племінницю Мечникова, коли трон уже хитається...

— Але ж там, у Харкові, посміли! Сашенька розпо- відала. Коли б не ви з Дімою, вона б давно сиділа на дачі Романових.

— Ну що ви? Дача Романових збудована для нас там, за Уралом, де сиділи декабристи. Де нині гинуть тисячі революціонерів. Сашеньку ж могли просто вислати до дядька в Севр, і все тут...

— Ви так думаете?

— Переконаний.

— Але ж у Харкові військо стріляло в робітників.

— То була лише проба сил, — спохмурнів Артем, — до революції далеко.

— Син-солдат стріляв у батька-робітника? І ви йшли разом з батьками проти синів? Що ж буде далі?

— Сини, Катерино Феліксівно, порозумнішають.

Мечникова уважно подивилася на Федора.

— Милий Федоре Андрійовичу, що б не сталося, я прошу вас про одне. Не забувайте мене. Коли писати не зможете, то хоч час од часу звісточки присилайте... Я буду вельми рада, а можливо, при нагоді ще й знадоблюся вам. То гора з горою не сходиться...

— Спасибі, Катерино Феліксівно, за вашу ласку. Я теж побоююсь за Сашеньку. Йй, мабуть, все ж краще виїхати з Росії. Хоч ім'я Іллі Ілліча й боронить від небезпеки, але воно ж і шкодить. Ви розумієте, про що я? Вже надто воно ненависне царю та їже з ним.

— Так, маєте рацію, Федоре Андрійовичу, — зітхнула Мечникова. — Ви знаєте, Сашенька бачила Леніна. Я б теж хотіла побачити цю людину.

— Ще побачите. Час працює на нас. Я не зустрічав на Уралі жодного свідомого робітника, котрий не хотів би побачити Леніна. Всі хочуть.

— Ви його бачили?

— Бачив.

— Розкажіть, який він? Що виступав перед лекторами Московського комітету партії, я знаю. Це було в січні. Про грудневе повстання на Пресні говорив, про його силу і причини поразки!

— Так, героїзм повсталих був воістину нечуваний.

Про Леніна Артем не встиг розповісти. Прийшли Саша й Дмитро. Пора рушати, тим більше, що шлях вільний. Прощання було коротке.

В коридорі Сашенька щось зашепотіла Дмитрові на вухо. Потім підійшла до Артема. І поки Дмитро натягав старе й довге ще харківське пальто, яке мало приховати його формену студентську куртку з позолотою на

гудзиках і в петлицях, дівчина мовчки, не одриваючись, дивилася на Артема. Немов ждала від нього тільки їй одній адресованих слів. Дмитро спідлоба зиркнув на обох і мовчки вийшов.

— Не знаю, чи зустрінемося ще, Сашенько. Будьте щасливі. Дмитра берегтиму. — Артем помітив, що на обличчі Сашеньки промайнула ледь помітна тїнь досади. Вона перша подала руку. В цей час з кімнати вийшла Катерина Феліксівна.

— Ну, милий перм'яче, не забувайте нас. Сашенька мені всі вуха прогула за вас. Я встигла полюбити вас, мов сина.

— Мамо,— зніяковіло дивлячись Артемові у вічі, вередливо й спроквола сказала Сашенька. Як і тоді, в Харкові, коли спитав про прізвище, омана якась, не інакше. Все в ній таке ж, як і рік тому. І знову він боїться найменшим рухом виказати своє почуття.

— Я теж полюбив вас, мила Катерино Феліксівно, будьте здорові й спокійні. Коли ж все-таки виїдете до Іллі Ілліча, низенький йому від мене уклін. Ну, все.

Катерина Феліксівна погладила його по плечу, простягла два карбованці.

— Це обіцяні гроші з парткаси. Квитки на проїзд не потрібні. Кондуктора десятого вагона про все попередили. До Нижнього доїдете спокійно. Проводжати не будемо. Йдіть. Діма жде вас у сквері. Де взяти літературу, ви знаєте. Ну, щасливої дороги.

— До побачення, Артеме!

— До побачення!

Рушив. І, поки не вийшов на вулицю, не міг позбутися бажання знову постукати в ці двері, повернутися, освідчитись Сашеньці. Нащо? У неї є Дмитро. Вона просто товаришка. А може... Ні, ні, ти не маєш права поводити себе, як хлопчисько. У Саші доля не така, як у тебе. Ти не за цим приїхав до Москви. Ти ж бо залізний, Артеме. Але знову дивилися на нього її променисті сірі очі, щось ласкаве шептали вуста. А думав же, що все забулося, що серце спокійне.

Холодний осінній вітер остудив Сергеева. В сквері, понуро опустивши голову й заховавши руки в кишені пальта, походжав Дмитро.

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

В І

ночі пароплав повернув на широке гирло Ками і поплив уверх по течії. Між крутих берегів, мов стрункі велетні в мідяних латах, чатували височезні сосни. Холодний і рвучкий вітер жбурляв на палубу снігом, рвав снасті, збивав круту хвилю. Кама все густіше вкривалася крижинами, котрі бухали в борт пароплава, потім швидко тікали на широкий простір, до Волги. Скоро Каму скує крига.

Пароплав приплив до Воткінського заводу, пришвартувався і став на зимівлю. Пасажири висипали на берег, почали торгуватися з візниками, всім хотілося найдешевше й завидна добратися на залізничну станцію. А до тієї станції пралісом та крутими горбами по глибокому снігу було сімдесят верстов.

Артем і Дмитро знесли по трапу велетенську корзину і повсідалися на соснових колодах. Сергеев висипав на долоню всі гроші, які в нього лишилися. Полічив: рівно карбованець. До станції візники взяли б з обох не менше чотирьох. Та ще й за корзину карбованець. Отже, п'ять. Що ж, доведеться на батьківських.

Вечоріло. Почало підмерзати. А одягнуті вони зовсім не по-зимовому...

Корзину несли навпереміну, зверху лежав буханець житнього хліба, куплений на пристані. Йшли лісом,

невідступно тримаючися санного сліду. Іноді зупинялися, прислухались. Тихо. Тільки сосни зловісно й лунко потріскують на морозі, виє з голоду лисиця, та розпачливо квилить якийсь птах. Під чобітьми повискує сніг, глушить дальній гомін лісу і примушує час від часу стихувати крок, щоб дослухатися. Зате розмовляй, скільки душа хоче і на повен голос. Вперше від самої Москви їм випало таке привілля.

— Край багатий, але поки не виходиш його своїми ногами, як слід і не пізнаєш, не заглянеш в саму душу, — каже Артем. — Думаєш, даремно Ленін кинув клич — завоюємо, товариші, Урал? Ти глянь, яка сила навіть в оцій суворій природі.

— Білорусію здорово нагадує, — зітхнув Дмитро.

— Рідні місця завжди здаються найкращими. І все ж ти помиляєшся, Дмитре. Білорусія й Урал більше ніж не схожі. Хоча ви й ближче до Європи, але робітничого класу у вас нема, бо нема ні кам'яного вугілля, ні залізної руди. А капіталізм, як відомо, на картоплі й болотах не дуже розвивається. То серед заліза й сталі пролетаріат росте, мужніє щомиті.

— Ці азбучні істини я знаю. Розкажи-но краще про Урал.

— Ну, ось тобі перша загадка — сам уральський пролетаріат. Він тут занадто вже незвичайний. З харківським ніякого порівняння.

— Через умови життя?

— Так, умови. Тобі варто на це звернути особливу увагу. На умови й особливості. Тут, як точно визначив Ленін, ніби ще вчора було кріпацтво. Поміщики мають не тільки тисячі десятин землі, але й заводи свої. Заводи здають робітникам в оренду землю. На заводах переважає старовинна техніка, широко застосовується ручна праця... Це один бік справи. А з іншого боку — англо-французькі й американські монополії володіють значною частиною капіталу... Зайшлих робітників хазяї зовсім не наділяють землею. А їх, цих зайшлих, лише на Мотовилихинському, Лисвянському і Чусівському заводах — чверть, а то й добра половина. Робітничий заробіток тут удвоє, коли не втрое, нижчий, ніж на півдні Росії. Ось типова сім'я робітника гарматного заводу нашої Мотовилихи. Батько, глава сім'ї, заробляє на всю родину двадцять карбованців на місяць, а дітей —

п'ятеро. Ї мати з ранку до ночі змушена гибіти на поденній.

— Виходить, земля тут дуже тяжіє над робочою людиною. Однією ногою робітник на заводі, а другою — у власному господарстві?

— Так. Вони так і говорять: завод нас одягає, а земля-матінка годує та на світі держить...

— А як з партійною роботою?

— В липні дев'ястот четвертого в Нижньому Тагілі відбулася перша обласна партійна конференція. Прийняли статут РСДРП. На конференції були делегати від партійних організацій Пермської, Уфімської, Оренбурзької і Вятської губерній. Не замерз? Давай-но погріємося.

Він набрав повні пригорщі снігу, почав терти вуха й ніс, примушуючи і Дмитра наслідувати його. З морозом жарти кепські. Люта зима на Уралі.

— В січні п'ятого року всіх членів обласного комітету арештували. Не інакше — робота провокатора. А в лютому Ленін прислав на Урал Землячку, члена Бюро комітету більшовиків. За її участю уральська більшовики провели в березні нову обласну конференцію і поновили свій комітет. І по всьому Уралу робітники вперше страйкували з політичними гаслами: «Геть самодержавство! Хай живе революція!» Селяни рубали панський ліс, громили поміщицькі маетки. — Розчервонілий Артем швидко ступав по скрипучому снігу, якимось дивно, мабуть, за місцевим звичаєм, постукуючи чоботом об чобіт. Дмитро ледве встигав за ним, правда, черга нести корзину була його. — Почуєш тут ім'я Андрій, — знай, що це і єсть Свердлов. А коли Яків Свердлов поїхав на конференцію в Таммерфорс, стався новий провал, і революційний рух лишився без керівництва. Страйки вибухали на заводах в різні строки. Збройне повстання в Катеринбурзі меншовики зірвали. Через рік знову скликали нову уральську конференцію, обрали на ній новий комітет на чолі з Свердловим. Знову провал, і, що прикро, влітку, серед білого дня, на тихій і глухій вулиці, коли Свердлов після засідання комітету збирався їхати на пристань, а звідти — в Катеринбург, його арештували разом з Клавдією Тимофіївною, дружиною, і багатьма партпрацівниками. Ось після цього мене й підняли, як солдата, по тривозі та звеліли летіти. Летіти!

Легко казати. А де ті крила? Не в Чугуїв чи Люботин летіти, а на Урал.

— Чому ж? Досвід у тебе великий,— передаючи Артемові корзину, промовив Дмитро.

Сергєєв легко перехопив її, ніби то була не п'ятипудова ноша, а звичайна торбина з окрайцем хліба, блиснув очима.

— Не жартуй, друже. Що наш Харків проти Уралу? Село, та й годі! Ти знаєш, що таке Урал?

Дмитро стенив плечима. Так швидко зрадити Харкову і влюбитися по вуха в цей край?

— Ні, друже, ти не знаєш, що таке Урал! По очах бачу,— не знаєш. Думаєш, Харків мені не дорогий?— ніби вгадавши Дмитрові думки, докірливо похитав головою Артем. — Давай краще порівняємо. Візьми хоча б Перм, куди ми оце з тобою так важко пробиваємося. Тут пролягає останній рубікон, навіть залізнична станція зветься «Європа». Далі пішла, брате, Азія. Це вузол річкових і залізничних шляхів. Тут перевантажують усе, що йде в Росію з Уралу, Сибіру, Монголії й Китаю. І те, що припливає з Волги, Нижньої та Верхньої Ками, — в Азію. А заводи? В Харкові ми мали свої партійні райони: заводський, залізничний, центр. А тут на одному Мотовилихинському заводі таких районів аж три. Перший — Снарядний, другий — Гарматний. А третій об'єднує решту цехів: пресовий, мартенівський і ковальський з усіма допоміжними. Після Харкова я довго почував себе комашинкою... Глянеш на такий завод — кепка з голови падає. Подивившись на гори й ліси — дух забиває... Все літо ходив, розпитував, збивав до купи гуртки на заводах, збирав по крапельці розпорошені сили. Восени скликали уральську обласну конференцію. Вона рішуче засудила політику меншовицького ЦК, обраного Четвертим з'їздом, і висловила одностайну вимогу: негайно скликати новий з'їзд партії. Озиралися ми після конференції, а сили ж у нас маленькі. Тоді й послали мене до Москви по вас. От як воно все було... — Він замовк, думаючи про щось своє. Потім різко тріпнув головою, ніби відганяв геть свої думи, лукаво примружившись, подивився на супутника. — Починається, Дмитре, твоє уральське бойове хрещення. Будемо лаштуватися на спочинок. Тут єсть одна долина. В ній і отаборимося. По правді, мені теж пер-

вина в зимовому лісі ночувати. Та, думаю, будемо спати, як колись гноми і феї на трояндовій постелі. Пам'ятаєш у Толстого: граф П'єр Безухов спав на постелі з трояндових пелюсток, а в полоні — на голій землі, й радів, що живе... І Толстого нам треба... Всього великого треба...

Бурелому багато. Весело потріскує високе багаття. Круг нього мандрівники настелили соснового й піхтового гілля, що духмяно пахне свіжою хвоєю.

Понахромлювали шматки хліба на довгі, мов стріли, гілки, сунули їх у вогонь. Той почав радісно облизувати хліб. Скоро подорожні вже смакували розпарені окрайці. Артем розповідав, що тут усі так роблять, коли лиха година застукає в лісі. Наситившись, примовкли, дивились на полум'я, що діловито підбирало гілля, котре не встигло зайнятися.

II

— Слухай, давно хочу з'ясувати, а що в тебе з меншовиками в Стокгольмі сталося? — порушив мовчанку Дмитро. — Коли ти звітував про з'їзд, мене в Харкові вже не було, і я знаю про все з д'ятого через десяте...

— Бій! — весело усміхнувся Артем. — Такий, брате, бій, як і в Харкові, тільки ширшого масштабу. При свідках з усїєї Русі. Правду кажучи, я аж ніяк не сподівався такого. Всього чекав. Провалів, арештів, сутичок на кордоні, шпигунів і фотографів, які підстерігали нас і там, у Стокгольмі. Але щоб узяти під сумнів подані за нас на кладовищі голоси, це коли поліція розстріляла збори, на таке, брате, я не сподівався... Пам'ятаєш, ти під Харковом влаштував мене на паровоз, і я прибув до Петербурга. Прийшов на цекістську явку, де реєстрували кандидатів та давали вказівки, куди нам далі діватися. Прийшов, як і належить, без хвоста. Приймав нас член ЦК, відомий меншовик Загорський, він же Крохмаль, який контролював мандати. Я випоров з піджака свої повноваження, подаю йому.

Крохмаль подивився на мандат, зблід і почав заїкатися:

— Більш-шовик? Те-еж більшовик?

— Більшовик. А чому це вас так дивує? — питаю.

— Дивує? — схопився Крохмаль. І ехидно додав: — Так, дивує. Мене дивує цей мандат. Ти, мабуть, сам його написав! То й іди до своїх, у технологічний.

Я не тямив, як стримався, щоб не наробити дурниць. А міг! Усе в мені вирувало. Стримався. Пішов до бібліотеки в Техноложку. Там мене прийняла дружина Леніна, Надія Костянтинівна. Вислухала. Зареєструвала мій мандат і ніби знічев'я сказала:

— Хіба ви досі не вивчили меншовиків? Вони збирають собі більшість на з'їзді й тому всюди, де тільки можна, намагаються завалити наші більшовицькі мандати. Заспокойтесь, товаришу Артем... А тепер зайдіть у видавництво «Парус» до Володимира Дмитровича Бонч-Бруєвича. Він приїздив до Харкова, і ви повинні його знати...

— Ось так, Дмитре, було. Ти ж зустрічав Бонч-Бруєвича в Харкові, возив його по заводах. На квартиру до Сашеньки Мечникової. Він мало змінився. Пізнав мене. Вислухав. І, пробачившись перед відвідувачами, котрі його дожидалися, повів вузькими коридорчиками. І ось я вже в якійсь квартирі. На вікнах — квіти. Білі фіраночки. Круглий стіл. Стільці. Вздовж стін сидять делегати. Коротко розповідають, що діється на місцях, у Росії. Приходили сюди не всі одразу. Невеликими групами. Раптом я глянув на двері, які вели далі, бачу — він, Ленін! Біля самих дверей, позаду делегатів. Схилився над блокнотом, приладнавши його до коліна. Іноді прикусить верхню губу, кине погляд на того, хто говорить. Іноді весело гляне з-під негнучких брів. І знову пише.

Володимир Дмитрович злегка нахилився до нього, щось шепнув. Ленін рвучко підвів голову і, побачивши мене, тепло кивнув. Одразу ж — до присутніх: «Давайте, товариші, для більшої ясності, вислухаємо зараз нашого делегата від пролетарів Харкова. Прошу, Федоре Андрійовичу... Це той самий Артем, товариші, про якого ви, мабуть, уже чули...»

Ти колись просив, Дмитре, і всі харківці, щоб я доповів Леніну про наших меншовиків. Як же так? Однієї матері діти, однієї партії сини, а коли доходить справа до боротьби, то меншовики в кущі. Спасибі за раду, хлопці. Я нічого не вгаїв. Сказав усе. Факти і тільки факти. Коли розповів про те, як під кулями робітники

обирали більшовицького делегата, а меншовики тепер беруть під сумнів ці вибори, Ленін підвівся. Ледь вловима тінь досади майнула на його чолі:

— А ви розкажіть про це на з'їзді. Не замовчуйте. Ми йдемо на об'єднання і повинні знати одні про одних абсолютно все.

III

Мало ж не до півночі слухав Дмитро схвильовану розповідь Артема про партійний з'їзд, про запальні виступи Володимира Ілліча, про гостру боротьбу на з'їзді між більшовиками та меншовиками. Під ранок трохи спочили. Світало. Швиденько погасили багаття, рушили в дорогу. Почала куріти поземка. Мороз, правда, пересівся, але там, за горою, вже розгулювалася хуртовина.

Грузнучи в глибокому снігу, запорошені, сліпі від зустрічного вітру, вони йшли вперед, не зупиняючись. Йшли весь день, на ходу передаючи важку корзину один одному.

Присмерком, страшні, обледенілі, вкрай виснажені, вийшли на довгождану залізницю. Увалилися в приміщення глухої станції, де в ліхтарі під стелею підморгувало, мов насміхалося, полум'я лойової свічки.

Дмитро з гуркотом опустив корзину на дубову лаву і сам звалився поруч.

Артем стомлено прихилився до стіни, вигріб з кишені мідяки і ще раз їх перелічив. Потім з потайної кишеньки, куди машиністи кладуть годинники, добув срібного карбованця і, показавши його Дмитрові, підморгнув.

— А ти ж на пристані казав, що більше нема нічого?

— Казав... Мало що я казав! А як би ми тепер квитки купили? У нас тут у поїздах зайців ловлять, аж гай гуде. Не те що в Харкові. Не встигнеш озирнутись, як будеш у Романових на дачі...

— Як поїдемо?

— Так, як і з Москви... Ні слова. Незнайомі. Я виїду в Перм, а ти з корзиною — на відстані — за мною. Я іноді живу в нашого технічного секретаря, у Марії

Загуменних. Вона, як і наша Сашенька, — учителька. Правда, я не певен, чи підемо одразу до Марії. На пероні в Пермі назирай за мною. Там усе з'ясується...

До Пермі приїхали на світанку, коли робочий люд затопив місто, поспішаючи на заводи. В цьому потоці вони й прийшли до Марії Михайлівни. Ще ледь починало розвиднятися.

Та тільки руками сплеснула:

— Людоньки добрі! Та на вас лиця нема!

Артем засміявся:

— Ви б нам гаряченького чайку, Маріє Михайлівно, а лице вже яке є, таке й буде. Нам з нього води не пити. Комітет збирайте.

Напоїла їх чаєм, звеліла вкладатися спати.

Батько пішов на роботу. Мати базарувала. Дід чистив на вулиці стежки, і Марія, замкнувши будинок, побігла до школи. Після двох уроків, викроївши зайву годинку-віконце, вона повернулася, відімкнула дім. Ну, що ти скажеш! Виснажений Артем сидів на кухні, читав листівку, котру вони випустили без нього, і лаявся крізь зуби. Не так. Знову зробили не так, як він просив, вирушаючи до Москви за допомогою.

IV

Гості сиділи за квадратним столом, на якому блищав мідний самовар, — ніби на оглядинах у нареченої. Обидва брати Бассалиго й Сашко Садьєвський. Машиніст Рассохатський не приїхав, його затримали в Москві, пославши в інше місце. Замість нього з Костянтином прибув Садьєвський — відомий харківський бойовик.

Напроти них, на гнутих віденських стільцях, розставлених уздовж стіни, розташувалися члени Пермського комітету: Микола Накоряков — Назар, Марія Загуменних — Маняша — і секретар Ольга Двинянинова. Меншовик Матвеев не прийшов. Коло дверей на табуреті, прихилившись до одвірка, вмовстився стругальник залізничних майстерень Олексій Шпагін.

Артемові місця не знайшлося, й він, закотивши краєчок суконної ковдри, влаштувався на залізному ліжку Маріїного діда, який не давав спокою гостю, провадив з ним всілякі житейські дискусії. Марія навіть жар-

тувала: «Артем по аграрному питанню вже зробив діда марксистом. Починали про бога, а закінчили тим, що земля навіть по закону божому повинна належати селянам, а не поміщикам. Заводи ж — робітникам, а не капіталістам». Тепер дід ходив попід вікнами з мітлою й лопатою, підмітав тротуари.

З прочинених дверей тягло солодким духом замішаного на молоці тіста.

Сергеев уже встиг переодягтися. Він був у синій сатиновій косоворотці, перехваченій вузьким ремінцем. Полатані на колінах робочі штани дбайливо заправлені в юхтові чоботи. Поверх косоворотки — чорний піджак із грубого сукна з мідяним ланцюжком, що збігав у бокову кишеню, до годинника. Артем скидався на машиніста і на майстрового середньої руки. Познайомивши членів комітету з прибулими, почав інформувати їх про свою поїздку до Москви.

Комітет за його пропозицією розподілив обов'язки між прибулими. Дмитро Бассалиго, тепер Гнат, став відповідальним пропагандистом комітету. Його брата Костянтина — Івана — затвердили військовим організатором. Садьєвського, так і лишивши йому партійну кличку Сашко, призначили роз'їзним працівником по Пермській губернії.

— Ще одно, товариші, — підвівся Артем з ліжка, — є пропозиція обрати нашим делегатом на П'ятий з'їзд РСДРП від робітників соляних копалень Володимира Ілліча. Я недавно побував у тих краях. Виявляється, в Усоллі майже не знали про Леніна. А нині там кожна брошурка, листівка і книга Ілліча нарозхват. Зачитують так, що літер не видно. По-моєму, це було б здорово: Ленін — делегат від Уралу, з глибини його, із далекого Усолля! Хотілося б знати вашу думку. — Помітивши згоду на обличчях товаришів, діловито спитав: — А що, коли ми цю справу доручимо молодшому Бассалиго, Івану? Він їде туди організувати бойові дружини, повсе зброю. Як кажуть, і карти в руки.

Питання було вирішено швидко, і Дмитра це дещо вразило: після харківських суперечок така злагожденість здавалася майже неймовірною.

— І друге досить важливе питання: вибори в Думу. — Артем вів засідання дуже стрімко. — Ці вибори співпали з виборами на партійний з'їзд. Але за вибори

делегатів на партійний з'їзд я спокійний. Всі наші заводські й рудничні організації йдуть за більшовиками. Складніше буде з Думою. Тут зіткнуться лобами так, що іскри посиплються. Нам же треба, щоб і лоби лишилися цілі, і більшовиків обрали депутатами в Думу...

Популярні кандидатури в нас знайдуться, але біда в тім, що не кожен має майновий ценз. Наприклад, квартиру з окремим ходом і кухню з піччю для варива. Не кожен має і власне промислове свідоцтво. Ми не можемо на зборах відкрито виставити свою важку артилерію — відомих агітаторів, це сразу ж викличе переслідування поліції. Намагатимемося провести кандидатури більшовиків по робітничій курії, від якої є три місця в Думу: одне для Пермі, друге — Надеждинському заводу, третє — Катеринбургу. Микола Никандрович Накоряков для цього виїздить у Катеринбург.

— Уже квиток на поїзд в кишені! — усміхнувся Накоряков. — Просимо до нас у гості...

— Приїдемо, — відповів Сергеев. — Комітет вирішив на час виборів обмінюватися агітаторами. Катеринбурзькі товариші, котрих наша поліція ще не знає, з'являться на зборах у Пермі. Ми поїдемо в Катеринбург. Раптовість — це, очевидно, головне. Виступив, розклався і додому. Іншого виходу нема. Москва обіцяла прислати багато революційної літератури.

— Дещо вже прислали, — перервала його Ольга Двинянинова. — Ми організували підпільний склад і розсилаємо цю літературу по всій губернії. Ваша корзинка туди ж пішла...

— Гроші теж знайшлися, — повідомив Артем. — Уфімський комітет досі береже двадцять п'ять тисяч карбованців, експропрійованих ще в минулому році. Виставить і на вибори, і для поїздки делегатів на з'їзд. Хоча ми категорично проти подібних ексів, але коли уже гроші в наших руках, хай вони будуть, — усміхнувся Артем. — Ага, про екси. Із лбовським розбоем треба закінчувати, товариші, треба негайно щось робити. Я хочу особисто...

Він перевів погляд на вікно, що виходило на вулицю, замовк.

Там про віщось гаряче сперечався з дідом квартальний — тяг його за рукав у дім.

Всі схопилися. Артем заспокійливо підняв руку.

— Та все ж пора, товариші, цю квартиру провітрити. Маняшо, домовились?

Марія Михайлівна непевно стелула плечима.

— Ти проти?

— Ні. Я не зовсім збагнула, про віщо ти.

— Дмитре, розкажи, як ми в Харкові влаштували.

— Та тут довго й розказувати нічого. Я вам краще на прикладі покажу, як ми Шурина квартиру провітрювали.

Артем кивнув, вражений цим іменем, так він Сашеньку ніколи не називав. Чомусь навіть не приходило в голову, що її можна так звати. Сашенька — Сашура...

А Дмитро вже оповідав:

— Приносять нам звістку: офіцер, котрий оселився в одному з Шурою домі,— тип явно підсланий. Остерігайтеся, мовляв. Ну, ми що зробили. У Шури навели «чистоту». А потім, коли вона з дому нібито по справах пішла, почастували його так, що днів з п'ять, напевне, ні сісти, ні встати не міг. Тоді двері Шуриної квартири навстіж і самі геть. Вона вернулася, підняла крик, подзвонила до поліції, злодії, мовляв. Ох, як же там пораділи, коли адресу назвала. І налетіли шпиги. Вони-то вже обнищпорили кожен закуток у квартирі. Самі розумієте — пішли з порожніми руками. Після цього офіцер вибрався. А квартиру в поліції надовго викреслили із списків підозрілих. Весною, коли приїхав до Харкова Бонч-Бруевич, ми його в цю квартиру й поселили.

— Ну, то вже іншим разом, Гнате, часу нема, — розвів руками Артем.— Суть ясна, так?

Всі закивали.

— Тепер повернемося до виборів у Думу. Завтра визначають уповноважених на зборах виборників для думської кампанії. Олексій Олексійович Шпагін є досить підходящою кандидатурою. Член партії з дев'ястсот другого. Брав участь у збройному повстанні на Сорновському заводі. Півроку переховувався на нелегальній квартирі в Нижньому. Цього літа законспіровано переїхав до нас. Думаємо обрати Шпагіна уповноваженим від залізничників, де його, між іншим, робітники жартома прозивають Булигою.

— Меншовик один так назвав, — підвівся з табуретки Шпагін. — Так і покотилося... Я його стукнув разок, того меншовика, при всіх...

— На зборах не раджу стукати! — попередив, усміхаючись, Артем. — Виступ твій повинен бути на нашій більшовицькій платформі. І гасла теж наші. Зрозуміло? І після зборів нікуди не заходь, а прямо додому.

— Постараюся, — глухо сказав Шпагін і важко опустився на табуретку, аж вона заскрипіла.

V

Вони лишилися втрьох. Сергеев, Дмитро й Кость. Артем обняв братів за плечі.

— От ми й знову разом, братці. Жаль, але тут же й доводиться прощатися. Костю, твій поїзд на Усолля за чотири години. Явку і гроші на дорогу візьмеш у хазяїна, де ви з Сашком зупинилися. Зв'язок будеш підтримувати через Накорякова. По справі бойових дружин ти повинен зустрітися з нашим інструктором. Його прізвище — Кадомцев. Еразм Кадомцев. Він уфімець, має військову освіту. Саме той, кого нам не вистачало в Харкові. Структуру бойових дружин знаєш?

— Знаю. Така ж, як і в Харкові?

— Ні, не така. Харківська давно б тут завалилася. Ми обрали більш надійну...

Він сьорбнув міцного холодного чаю.

— Кожен партком має в своєму районі три дружини: першу, другу і третю. Найбільш дійовою, ударною силою є друга дружина. До її складу входять «десятки» чи загони з членів партії, які присвятили себе військовій справі. Кожен «десяток» має спеціальне призначення: загони розвідників, саперів, бомбистів, стрільців, Червоного Хреста. При дружині знаходиться загін хлопчаків-розвідників і розповсюдників партійної літератури, а також майстерні бомб та інші підприємства. Бойовики чи дружинники (називай їх, як хочеш) цієї, другої, дружини працюють у наших друкарнях, виконують шифрувальні роботи, підробляють печаті. Їхні «десятки» розділено на «п'ятірки». Але в кожній «п'ятірці» та «десятці» може бути й більше людей, ніж п'ять чи десять. Зрозуміло?

— Цілком.

— Над цією дружиною — дружина перша. Вона складається з обраних і кооптованих частин. Входять до неї командири, члени парткому, спеціалісти — інструктор, завідувач майстерні бомб, казначей, секретар тощо. Виборна частина чимось схожа на військову раду. Кооптована — нагадує штаб. Було таке в Харкові? Не було! В тому-то, друзі, й біда наша. Вона, ця біда, і навчила нас...

І тепер остання — третя дружина. До неї входять партійці, масовики, члени парткомів, або, як їх називають, комітетчики. Це, власне, школа військового навчання. Вчителями там працюють бойовики з другої дружини. От і все. Просто і ясно. Але така структура дає повну конспірацію. За весь час існування бойових організацій у нас не було жодного провалу. Оце ніби і все найнеобхідніше. На місці та при ділі швидко увійдеш в колію. Удачі тобі, товаришу Іване. Іди, пора.

Костянтин пішов. Дмитро з Артемом стали край вікна. Дивились на сніжинки, що повільно опускалися.

— Жаль, що зима прийшла, — невідомо кому поскаржився Артем. — Повесні, особливо влітку, тут гарно. І єсть де розгулятися нашому брату. Для конспірації, сходок та зустрічей, як в окрузі, так і в самому місті, багато чудових куточків. Маняша дасть тобі докладну карту Пермі, ближніх і дальніх околиць, а решту сам вивчиш. Ніжками, друже, які тебе годують, від поліції рятують, на світі держать... Поліція тут теж особлива. Удень на облави й засади не зважається. Більше по ночах. Іноді — вечорами. Каму ти бачив, але тут ще одна річка протікає — Єгошиха. За ріками — ліс уздовж Сибірського тракту. Щоб його оточити з усіх боків, у губернатора ні війська, ні поліції не вистачить. Якщо вдало розставимо пікети, ніяка сатана не захопить зненацька. За містом — Архієрейська дача, де наші збираються і переховуються в скрутну годину. Можна і в полі, на Гірках, по глибоких ямах колишньої цегельні. На Уралі, й це теж дивно, дуже згуртоване жіноцтво. Я маю на увазі дружин робітників, службовців. Коли в минулому році вийшов жовтневий маніфест, жінки серед ночі прибігли до губернатора в дім, побили всі вікна і витягли його превосходительство на вулицю. Не дали навіть калоші взути. Закричали: «Іди так! Ми все

життя босоніж ходимо». Вели його через усе місто, багном, по центральних вулицях, а над головою червоний прапор тримали. До самої тюрми. І примусили випустити наших. Випустив! От тобі й стихійна сила...

— А як щодо партосвіти?

— Найбільші політичні гуртки в Мотовилісі, на гарматному заводі. Я ними керував, а тепер будеш ти. Підеш один, до гудка, на початок другої зміни. За Сунцевим мостом — кузня. Спитаєш у коваля Варламова, чи не купить доброго вугілля в тебе? Вони й проведуть на завод.

— Мабуть, і мені пора в дорогу?

— Зажди трохи, адже надовго можемо розлучитися. Правда, я хотів увечері прийти до вас на заняття. Але все може статися. На тому тижні ти теж слідом за Костем вирушиш до губернії, від заводу до заводу. Я, можливо, ще й раніше поїду... На господарстві сама Маняша з Ольгою Іванівною залишаться... А тут ось ще лбовці воду каламутять. На сьогодні в мене з ними зустріч призначена. З хвилини на хвилину можуть прийти. До них би послати постійного пропагандиста від нас. А не можна. Це значить відправляти його на екси разом з ними, в нічні нальоти. Інакше не приймуть...

Двері прочинились. Маняшина мати несміливо переступила поріг.

— Там якісь хлопці прийшли дрова рубати. Хазяїна просять. Кажуть, хазяйка прислала... Що їм сказати? Маняша веліла, щоб я вас запитала...

— Просіть одного в дім, а інший хай рубає, коли знайдеться що,— сказав Артем.— Легкі на слові. Послухай, Дмитре, який дух у цього лісового Уралу. Знати це не завадить.

Двері навально відчинилися, і до кімнати зайшов коренастий хлопець у валянках, у засмальцьованому козакині. Рвонув з голови заячого треуха. Чорні колючі очі так і нищорили по закутках. Поздоровкався, злегка вклонившись:

— Митька! Ад'ютант отамана Лбова. А хто з вас буде отаман?

— У нас два отамани. Він і я! — занадто суворо сказав Артем.

— Ось мій документ,— гарикнув хлопець і, розстебнувши козакину, поклав на стіл обріза з трилінійної

гвинтівки та три гранати.— Отаман велів, щоб я розказав вам свою жисть. Як ви на це дивитесь?

— Жисть розкажуй, а документи заховай,— наказав Сергеев і вже м'якше додав:— Сідай ось тут, коло нас...

— Моя жисть коротка, і отаман просив, щоб ви переказали через мене, сподобалась вона вам, чи як. А тоді вже Лбов вирішить, як йому бути: до вас іти чи ви до нього прийдете.

— А які документи у твого отамана? — спитав Артем.— Обріз і гранати чи що-небудь поважніше?

— У нього на папері два документи. Дві картинки. На одній Стенька Разін, на другій — Ємелька Пугачов. Носить їх, наче ікони. То починати, чи як?

— Починай. Може, чаю?

— Чаїв не ганяю. Ми більше казьонку, коли отаман не бачить... В лісах зимно... Значить, діло було так. Ще в дев'ятому четвертому, коли мені стукнуло вісімнадцять і я працював на Мотовилисі в снарядному, потрапили мені до рук ваші прокламації. Еге, думаю. Це ж діло! І давай читати книжки, бо ж грамотний. Читаю все, що потрапляє під руки. Без розбору. Казку, часослова, про графів усяких. Читаю, братця мої, і шукаю одного: чого ж так на світі ведеться, що одні голодують, а інші в маслі купаються і навіть не працюють. І почав я людей розпитувать. Кого де зустріну, так і питаю. В цеху, в їдальні, на прохідній. Напочатку тихо питав, на вухо, а далі все голосніше. Почув майстер, доніс. З того дня й пішло. Майстер зняв із верстата, знизив заробіток! Поліція почала натискати на домовласника, щоб вигнав мою матір з трьома дітьми... Партійні внески я платив справно, по копійці з карбованця, а коли й менше, скільки міг. Мене акуратно записували в список на внески. Але одного разу той список потрапив мені до рук.

Гість поклав на білу скатерку свої великі, обвітрені, прихоплені морозом кулаки.

— Грошовий партійний звіт за місяць на чотириста карбованців. І я подумав: то ж крапля в морі, коли треба зброю купувати. Ви говорили тоді, вимагали готуватися до збройного повстання. От ми й організували бойову дружину та зайнялися ексами, для партії. Вибрали бюро. І комітет виділив нам свого представника. Кажуть, мека. Він закричав, щоб розпустити дружину. Погрожував виключити нас із партії. Словом, стенулись

ми з ним. Почали вимагати, щоб з комітету вигнали того мека Хому Лебедева. По нашому вийшло. Лебедева з комітету — геть. Отак ми й почали. На Курбатівську пристань прибули ящики з гвинтівками та патронами. Але нас видав провокатор, і ми ледве ноги винесли. Хотіли конфіскувати гроші з контори Любимівського заводу, але нас оточили козаки, ледве встигли одійти в ліс. Літом все ж конфіскували дві тисячі п'ятсот карбованців казонних. Більшу частину грошей передали вам же, в Пермський комітет. Частину однесли в свій районний, на Мотовилиху. Ми ж відтіля всі, із снарядного. Чотириста поклади до каси взаємодопомоги для сімей убитих бойовиків. Триста пішло на зброю. Купили три гвинтівки, шість револьверів, десять кинджалів. Ну і патронів, звичайно... Конфіскували на каменоломнях десять пудів гримучого студня. У нас так динаміт називають. І п'ятсот капсулів. Робили з нього бомби у нас на Мотовилисі.

Дмитро закурив дешеву цигарку «Катик» і запропонував гостю.

— Вельми дякую, але тютюном не бавимося. Отаман не курить, ми теж: ліс вогню боїться.

— А хто пристава Косецького повісив?—спитав Артем.

— Ми! А що, хіба не варто було? Він так душив усю Мотовилиху, що робітники вовками вили.

— На похороні пристава теж ви були?

— Ми! А що ж він почав носа дерти, генерал-губернатор? Нащо такий похорон злодіякові затіяв? Задер носа і давай барабанні дрібушечки вибивать, людям в очі туману напускати. За труною пославо козаків, шаблі наголо, за ними — інгуші на жеребцях. Теж шаблі наголо. Все начальство йшло. Ну, ми й виставили посеред дороги, між тюрмою та кладовищем, червоний прапор. А заарештовані з усіх тюремних вікон що є сили кричали: «Геть самодержавство! Смерть катам!» От як усе було. Та й ще буде, отамани. Тільки скажіть мені чесно, котрий же з вас буде Артем?

— Яке це має значення?— здивувався Сергеев.

— Має,— схопився хлопець.— Отаман велів, щоб я добряче Артема роздивився і точно йому описав, який він із себе буде. Так мені й сказав: поки не побачиш Артема, в ліс не вертайся. А в нього розмова коротка. То хто ж із вас найголовніший?

— А ти вгадай, — хитро підморгнув Артем.
Колочі очі твердо зупинилися на Дмитрові:

— Він?

— Ні. Артемом буду я, хлопче, але він повністю може мене замінити. Приймете його до себе в гості?

Гість знизав плечима і опустив очі:

— Що ж я отаманові скажу?

— А чого йому треба?

— Ну, як чого! Казали, Артем високий. Має козацькі вуса, закручені вгору, а в плечах — сажень. Одним кулаком може коня вбити. Трахне раз, і нема його. Наш отаман таких любить. Недаремно в гренадерах служив.

Він скрушно подивився на потертий піджак Артема, латки на колінах, вже не нові чоботи й вилинялу косо-воротку. Потім підняв очі на Дмитра, який був майже на голову вищий за Сергеева. І, глибоко зітхнувши, сказав:

— Хоча правда. Ваша ж сила не в цьому...

— А в чому? — спитав Дмитро.

— Ну, як би вам це пояснити? — наморщив лоба хлопець. — От часто люди кажуть: «Краще б ти мене в морду вдарив, повалив у калюжу, ніж сказав оте слово». Он воно що! Правда! І коли воно завжди правдиве, слово те...

На вулиці дзвінко цюкала сокира.

— Після похорону пристава я зовсім пішов до Лбова в ліс, і він зробив мене своїм ад'ютантом. Я знаю: мене вже нема в списках, бо я давно не платив тієї копійки з карбованця. Ваші мене, як і всіх нас, усе голосніше лають: «Не даєте працювати! Посилюєте поліцейський режим! Підіймаєте на ноги жандармерію, і вона провадить нові обшуки й арешти! Штовхаєте під репресію невинних людей!»

— А хіба неправда? — тихо спитав Артем. — Чи то бі не жаль людей, які за вас страждають?

— Мое діло — сторона, — позіхнув хлопець. — Так що ж переказати отаману?

— Скажи, хай прийде сам. Поговоримо, — запропонував Сергеев.

— Ні. Він сам не прийде. Він може з усім військом налетіти на Перм, і, поки йтиме бій, ви й поговорите... А сам він не прийде...

— Не треба бою! Чуєш? Скажеш, що ми його просимо. Нальоти можуть тепер зашкодити. От закінчимо в Думу обирати, я до нього сам прийду, в ліс.

— Добре, передам. Прощавайте. Тільки грошей за нарубані дрова не здумайте платити. Та й що з вас візьмеш? — Гість ще раз критично оглянув Артема.

На вулиці хлопці склали пилку, сунули за пояси по гострій сокирі й повагом рушили до базару.

— Пора й нам, Дмитре,— сказав Артем.— Коли будеш там, за лісами, шукай з ними зустрічі. Розмовляй. Знаходь контакти. Я теж після цієї гарячки поїду до них. Прощай.

Вони міцно навхрест обнялися, тричі поцілувалися. Дмитро пішов, а зразу слідом за ним зібрався й Артем. Але його затримала на порозі Маняшина мати:

— Куди ж ви? Пирого прохолонуть.

— Хай холонуть. Аби вони були, а рот завжди знайдеться,— тихо засміявся Артем і задвір'ями, лазівками, через дров'яні склади й завалені бочками закапелки пішов у протилежний від Кафедрального собору бік.

VI

На зборах у депо, біля паровозної ями, коли сам начальник залізничних майстерень Шиманський оголосив, що зараз обиратимуть уповноваженого, а уповноважені потім зберуться і виберуть виборників, а вже ті — депутата в Думу, Шпагін попросив слова. Він уважно повів очима по обличчях людей, котрі стояли тут, і запримітив: в депо і майстернях працювало півтори тисячі робітників, а на збори прийшло не більше трьохсот. Ось тобі й наслідки виборного цензу: хто не мав окремого входу до квартири, окремої кухні або акцизного свідоцтва про власне ремесло, на збори не пускали. Але серед тих трьохсот, що дивилися на нього, побачив своїх одноподумців, більшовиків.

Скинув шапку, злегка тріпонував чорним чубом.

— Товариші! Це справа серйозна. Якщо вже нас просять вибирати свого представника, то ми повинні такого вибрати, щоб сміливо захищав наші права, інтереси і наші вимоги. Треба, щоб він ішов у ногу з робітничим класом і завжди був разом з нами в найлихішу годину.

Шиманський застережливо підняв руку. Шпагін з прижмуром глянув на нього, і знову голос промовця закрімів під склепінням депо:

— Які в нас з вами інтереси, товариші? Ми вимагаємо скликати Установчі збори і встановити демократичну республіку. Всі землі — удільні, монастирські, церковні й поміщицькі — хай дістануться селянам без викупу. Для пролетаріату — восьмигодинний робочий день. Про наших жінок і дітей теж треба потурбуватися, охороняти їх працю. Далі: страхування робітників на випадок безробіття, хворості чи каліцтва. Ось такі наші інтереси. Товариші, всі ці вимоги висунула Російська соціал-демократична робітничка партія. Тому я пропоную голосувати зараз тільки за кандидата цієї партії.

Передні ряди, що були на виду в Шиманського, насулено опустили очі в цементну підлогу. Задні дружно вдарили в долоні, зашуміли.

Шиманський забрязкотів склянкою об графин, викликав наступного оратора:

— Панове! — закричав той. — Це правда, але ж ми повинні обрати того, кого знаємо добре! Того, хто народився і виріс на нашій вулиці, а не того, хто сьогодні прискочив до нас, а завтра свисти йому вслід. Наш «Союз руського народу» освячений архангелом Гавриїлом і помазаником божим. Ми — ваші сусіди дома і тут, на роботі. Навіщо ж нам чужі, коли й своїх маємо славних? Давайте голосувати за своїх...

— Правильно! За своїх будемо! За своїх!

Тепер дружно загули всі. І передні ряди, й задні.

Виступив ще один промовець і вніс пропозицію голосувати за кандидатуру Олексія Олексійовича Шпагіна, як члена тієї партії, котра висунула таку хорошу, правильну програму. Обрали комісію і почали передавати записки з іменами кандидатів. Намітилося їх чотири. Коли були опущені кулі, а потім полічили їх, наслідки голосування виявилися такі разючі, що Олексій напочатку навіть не повірив.

Він швидко йшов додому, на Розгуляївську вулицю, сам не знаючи, що робити: поділитися радістю з дружиною чи змовчати? Як то вона ще зустріне цю новину. Після того, як півроку ховався від поліції по чужих домах в Нижньому й Сормові, вона стала буркотлива, часто плакала, скаржилась на важке життя.

«Помовчу, не скажу»,— вже на самому порозі вирішив Шпагін.

Увійшовши в дім, почув гамір, діти щось кричали і повискували від задоволення. Рідко це траплялося останнім часом. Рвонувши на себе двері кімнати, Олексій сторопів: з кутка в куток походжав Артем, підкидаючи до стелі найменшенького, той заливався зо сміху, коли дядько лоскотав вусами рожеві п'яти. Решта малечі носилася слідом, смикала гостя за штани, за поли піджака. Дружина сиділа край столу, згорнувши великі руки, що розпухли від роботи, втихомирено дивилася на все це подібними очима.

Помітивши Шпагіна, Артем ще раз підкинув маля і, підморгнувши дітям, приклав палець до губів, щоб вгамувалися.

— Ну як? Чого мовчиш? — нетерпляче спитав Олексія Шпагіна.

— На, читай! — Шпагін подав клаптик паперу з наслідками голосування.

Сергеев швидко пробіг очима написане і раптом пустився танцювати, наспівуючи:

— От так Шпагін! Двісті п'ятдесят Шпагіну, двісті п'ятдесят! А «Союзу руського народу» — тільки п'ять! Тільки п'ять! Хай тепер лягають спати! Наша бере! Ура! Наша бере!

Дружина спитала з надією:

— Йому жалування прибавили? Це правда, Олексійовичу?

— Правда, хазяйко. Свята правда! Йому прибавили більше, ніж жалування,— вигукнув Артем, але, помітивши, як засяяли жінчині очі, схаменувся і похитав головою:— Чоловік вам усе розкаже.— Схопив шапку й почав одягатися.— Ну, Шпагін, тепер готуйся на губернський з'їзд. Мотовилиха теж їм своє покаже, кадетам і «Союзу»... Прощайте, хазяїне з хазяйкою. Братва, привіт, ждять у гості. І без гостинця не пускайте.

Коли Шпагін, провівши Артема, вернувся, дружина очікувально дивилася на нього.

— Це не жалування, стара. Мене завод, всі робітники призначили уповноваженим на з'їзд. Будемо в Думу вибирати. Чула?..

— А я ж думала! — розчаровано протягла жінка і почала готувати на стіл.

— Мало ти ще надумала. Давай краще вечеряти, а то я зголоднів, як собака,— буркнув Олексій і пішов умиватися.

Діти забилися в куточок, принишкли, не розуміючи, як можна хмуритися, коли в гостях побував такий веселий дядечко. Але ось мати внесла чавунець гарячої картоплі, й тут вони про все забули. Вечеряли мовчки. Лише один раз, майже під кінець вечері, батько раптом зайорзавсь на скрипучому стільці й сказав:

— Ти не гнівайся, стара. Не від зла ж.

Мати закивала головою, опускаючи її все нижче.

— Ну, годі тобі,— знову грубувато пробурчав батько.

VII

Катеринбург. Одного вечора з пермського поїзда в потертому, але ще елегантному одязі прикажчика галантерейного магазину зійшов Артем. Пальто з шалевим коміром, краватка метеликом, нові калоші й котикова шапка, накована тростинка в руці. Безтурботно насвистуючи мотивчик якоїсь циганської пісеньки і обминаючи візників, він попрошкував до самого центру й упевнено зайшов до магазину колоніальних товарів купця Мендельсона.

Там, на його здивування, панував неймовірний розгардіяш. Прикажчики бігали по залу, на ходу зриваючи білі халати, причісувалися і прилизувалися.

— До театру, панове! Всі до театру! Хай і в нас будуть збори! Досить спину гнути з ранку до ночі!

— Що сталося, шановні колеги? — ввічливо спитав Артем.— Чого ви кричите? Вас хтось покривдив, га?

— А ви що, з неба впали? Наша спілка закупила весь театр, і ми йдемо на зібрання. Ходімо з нами, не пожалкуєте. Ось вам квиток! Безплатно! Беріть!

— З превеликим задоволенням, але мені спочатку треба побачити пана Тестова, котрий служив у Маріїнському банку, а тепер у вас касиром...

Прикажчики зашепталися, кудись побігли і скоро привели Миколу Никандровича Накорякова.

— О, скільки літ, скільки зим! — закричали обое, так і не назвавши один одного на ймення.

Обнялися. Вийшли на вулицю.

Біля театру їх зустрів відомий у Катеринбурзі Шварц. Його славнозвісний браунінг був грозою всіх провокаторів і шпигунів. Але чому його й досі не арештували, того ніхто не відав. Перед Шварцом розступилися, і він провів Накорякова та Артема службовим ходом на сцену в одну з акторських прибиралень. Коло дверей стояли два бойовики, які при появі Шварца виструнчились.

— Ну, як у вас справи? — спитав Артем, коли вони з Накоряковим лишилися самі.

— Спасибі за Гната! Талановитий оратор. І, виявляється, організатор чудовий.

— З чого це видно?

— Ну, як з чого! Ми жили на рудниках і періодично зазнавали провалів. А він приїхав, і все одразу припинилося. Наче хтось одрізав поліції дорогу.

— Що він зробив?

— Розкопав на станції телеграфіста, нашого ж члена партії, і навчив його легко та безборонно переплутувати поліцейські телеграми. Поліція, скажімо, дає телеграму встановити нагляд чи арештувати когось з наших. Він приймає депешу і переплутує. Поки жандармерія дзвонить на рудник, просить телеграфно роз'яснити попереднє, наш товариш уже в іншій губернії...

— Молодець! — похвалив Артем. — Спробуємо й ми так. Спробуємо...

— А я за рішенням комітету легалізувався на час виборів, — повідомив Накоряков. — Поїхав до батька в Тобольську губернію і, давши хабаря двадцять п'ять карбованців, одержав свій справжній, той, що в мене колись був, паспорт. Прикажчики вговорили купця Мендельсона, й він погодився зарахувати мене заднім числом на роботу. І вже видав мені свідоцтво. На підставі його я заплатив промисловий річний податок і таким чином дістав виборне право...

Артем зареготав:

— Виведуть тебе на чисту воду! Обов'язково виведуть... Далі другого туру не підеш...

— Піду! От побачиш! — трохи зобиджено заперечив Микола Накоряков.

В залі пролунав третій дзвінок, і вони вийшли на сцену, стали за кулісами. Підійшов Шварц. Накоряков показав йому очима на Артема, шепнув:

— Забезпечити вихід з театру, доставити на вокзал і посадити в перший поїзд.

Переповнений зал насторожився, коли слово надали Артему, а на сцену вийшов прикажчик. Люди дивилися на промовця і не вірили, що таким може бути грізний більшовик.

— Панове, скільки коштує ось ця краватка, що на мені?

Він рвонув з горла свого метелика на гумовій зав'язці і високо підняв над головою.

Залого прокотився смішок. Хтось кашлянув.

— Не кашляйте, панове, бо за таку службу, як у нас, ми змушені кров'ю харкати. Ви продаєте такі краватки по полтиннику за штуку? Так! От і добре. А скільки вона коштує номінально, на фабриці? З матеріалом, з роботою, з витратами на машини, конторщиків, транспортування, на хазяїна і так далі? Я спеціально їздив на фабрику, дізнався. Вона коштує десять копійок. А куди ж поділося сорок? Коли дозволите, панове, скажу...

Зал збуджено загув і почав уже не просити, а вимагати.

— Сорок копійок, чотири вартості краватки, нагло крадуть капіталісти. Один краде на фабриці, другий одбирає за прилавком у своєму магазині.

В залі лунали гучні вигуки:

— Розбій! Нас грабують серед білого дня! І рота задуляють! Ми безправні!

Артем владно підняв руку, і зал втихомирився.

— Ви всі, панове, грамотні в арифметиці і можете зробити подібну розцінку на чоботи, костюми, хліб, цукор, велосипеди, машину. На все, панове, на все. Вам, як то кажуть, і козири в руки. Але однаково ті сорок копійок, які так безборонно грабують у вас і присвоюють собі капіталіст та купець, лишаються в їхніх руках. Лишаються і будуть лишатися, поки ми не скинемо зі своєї шиї царя, а з ним і всіх капіталістів.

Оце і є програма нашої Російської соціал-демократичної робітничої партії, програма більшовицького крила цієї партії. Ідіть до нас, товариші! Не бійтеся! Ми візьмемо вас під свій захист. Сміливо голосуйте в Думі за кандидатів нашої партії. Геть самодержавство! Хай живе революція! Хай живе восьмигодинний робочий

день не тільки для робітників, а й для всіх прикажчиків! Фабрики — робітникам! Землю — селянам! Ми виклали свою програму в листівках! Беріть їх! Читайте, передайте сусідам і знайомим!

З усіх балконів білою хмарою посипалися листівки. Поліція в дверях свистіла. Але сотні рук уже потягнулися вгору, почали ловити і швидко ховати папірці в кишені. Завіса впала, і в залі погасло світло.

Головний вихід вже запрудила поліція, готуючись схопити Артема. Але ось до фойє із зали стрімко вийшла група людей. То був Шварц з бойовиками. Вони міцно, плече до плеча, стали перед виходом, перегордивши дорогу натовпу збуджених і розхвильованих прикажчиків. Шварц стояв у першому ряду, тримаючи під руки Артема й Накорякова. Прикажчики натискали. Бойовики щосили стримували цей натиск.

Та ось потік, що вирвався з фойє, став нестримним, гойднувся. Бойовики з Артемом, Накоряковим і Шварцом, а за ними й передні ряди прикажчиків, як пущене з гармати ядро, вилетіли на вулицю, зім'явши на своєму шляху поліцію. Поки поліцейські приходили до пам'яті, Шварц з Артемом встигли шмигнути за ріг. Там стояв закритий фаєтон. Миттю вскочили до нього. Коні тут же рвонули з копита і полетіли навскач. На вокзалі, пробившись до поїзда з глухого боку, одімкнули вагон трійчаткою, яка була в Шварца. Вже розпрощавшись з супутником, збираючись замкнути двері, Артем почув ехидний смішок:

— А коники і фаєтончик, товаришу, були від самого купця Мендельсона. Його парадний виїзд!

Артем озирнувся. Шварц спокійно погравав синюватим, як воронове крило, браунінгом.

VIII

Пермський вокзал вирував. На пероні, в залах третього класу й на майдані виборників, що прибували до міста на перший з'їзд, гаряче зустрічали посланці більшовицького комітету. Самі б вони, звичайно, не впорались: відкрито мозолити очі поліцейським було більше, ніж небезпечно, особливо тепер,

коли партія все глибше заходила в підпілля. Їм допомагали робітники, учителі, дрібні службовці, що співчували більшовикам.

Звідусіль вже лунали закличні вигуки:

— Гей, земляки! Чи є серед вас іжевські? Просимо до нас!

— Надеждинські, сю-ди-и!

— Хлібороби! Збирайтеся тут! Зараз рушимо на наш з'їзд! Всі! Всі уральські хлібороби!

Поліція була задоволена: безпорядків нема і не треба морочитися з житлом для прибулих. Навіть краще, що їх розбирають родичі й земляки.

Поліції і в голову не могло прийти, що всю цю кашу заварив Артем. На засіданні робітничої курії в приміщенні Краєзнавчого музею тон задав робітник Надеждинського заводу Василь Чашин.

— Товариші! — палко заговорив він. — Що діється? У нас на Надеждинському після виборів уповноважених поліція одразу арештувала кількох робітників, і вони сиділи в арештантських ротах Миколаївської тюрми. Я тільки-но вийшов відтіля. Там — пекло. Наших товаришів обливають холодною водою на морозі, мучать. Кидають в каземати тортурів чи й просто вбивають без суду та слідства. Смертним боєм б'ють усіх — лбовців і політичних. Тепер усі люди бачать, що проголошені урядом свобода слова й недоторканність особи не що інше, як справжній обман. Говорити правду на передвиборних зборах чиновники не дають. Жандарми, шпиги, поліцейські за кожне слово правди хапають і кидають до в'язниці. Скрізь заведено військово-польові суди, які чинять розправу. Вони розстрілюють, вішають і засилають на каторгу тисячі кращих товаришів. Необхідно зараз вимагати повної амністії в'язням, які сидять по тюрмах!

Один по одному піднімались посланці робітничого класу і говорили сміливо, грізно, головне — безбоязно, в кожного був мандат обрання.

Хоча головував на зборах есер Бараш, ініціативу захопила соціал-демократична група. Вона дала відкоша головуючому і почала складати списки кандидатів та виборників. Їх не встигли зачитати. На сцену вийшов поліцейський пристав і оголосив: «Ваш час закінчився, прошу очистити зал!»

Шпагін з Чащиным зібрали свою групу, щоб остаточно обговорити список. В цей час до зали влетіла поліція і почала всіх виганяти.

Шпагін вирішив вести групу додому, але не встигли пройти й кварталу, як помітили за собою хвіст. Група тут же розбилася на пари і розійшлася в різні боки. Зимовий день короткий, темніє рано — поліція одразу загубила слід.

А група вже була на Мотовилисі, де в убогій, що одним рогом увійшла у землю, хатині колійного обхідника її чекав Артем.

Він майже кожного з прибулих знав особисто. Міцно потиснув руки. Бородатого вусача, якого сам Шпагін бачив уперше, Артем ласкаво обійняв і жартома труснув за плечі.

— Усольці тобі низько кланялись,— радо прогук старий.— Спасибі. Твій чоловік, Іваном кличуть, уже був у нас.

— Ну, і як він?

— Меткий, тямущий. Пальця в рот не клади. Ти б нам його назавсім віддав. Такі до зарізу потрібні! Вогонь! Даси?

— А якщо він, батьку, не захоче? — лукаво підморгнув Сергеев.

— Та він обома руками «за»! Тільки на тебе киває. Як ти?

— А я що? — розвів руками Артем.— Воля народу. Тільки йому ж заміна потрібна. Може, ми так зробимо. Ви, батьку, підете до нас у Перм, а Іван залишиться у вас?

— Е ні,— помахав пальцем старий.— Ми так не можемо. Жінка з дому вижене...

— Ну, раз жінка, тоді підождемо! А делегата на партійний з'їзд обрали?

— Аякже!

— Кого?

— Леніна, брат, обрали! — Він оглянув убогу хатину, що, здавалося, хиталася від хуртовини, і, молодо блиснувши очима, примружився.— Ще й наказали Іванові, щоб мандата нікому не залишав, а передав Леніну із рук в руки.

— Де ж Іван?

— Як то де? — гук старий. — До Катеринбурга

поїхав, щоб печатку поставити на наш документ. Ми його тихо відправили. Комар носа не підточить...

Артем заходився вмошувати гостей круг шербатого столу. Треба було обговорити список думських кандидатів.

Вранці, перед початком засідання, Шпагін, Чащин та інші більшовики вже роздавали уповноваженим список з іменами десяти більшовицьких кандидатів.

Жодна партія, крім більшовиків, не підготувала такого списку. Загриміли білі й чорні кулі. І вісім кандидатів з десяти по більшовицькому списку були обрані майже одногосло. Лишався останній тур виборів, на якому обиратимуть депутатів у Думу...

За фракційний список проголосувала абсолютна більшість виборників, і всі три більшовики, як і очікувалося, стали депутатами Державної думи.

Новообраний депутат Олексій Шпагін вирішив перевірити недоторканність «народного представника». На Любимівському заводі під час обідньої перерви він влаштував мітинг. Вислухавши пропозицію щодо письмового наказу виборців депутатів, робітники постановили вручити наказ Шпагіну на вокзалі, коли депутат від'їздитиме в Петербург на перше засідання Державної думи. Поліція запізнилася: робітники вже розійшлися. Депутата Шпагіна ні в чому не звинувачували, просто мовчки одвели додому. Пригнувшись, щоб не зачепити верхнього одвірка, він спантеличено почухав погилицю, зітхнув:

— Е, стара, мабуть, доведеться тобі сушити сухарі...

ІХ

Той самий круглий стіл на точених ніжках під скатеркою, що виплетена з білих ниток. І томпаковий самовар співає сонливу пісеньку. І важкі фаянсові чашки з голубим, як весняне небо, обідком. І дрібненько наколений рафінад, що полискує синявою, мов сніг у сутінках. І дідове залізне ліжко, заслане солдатською ковдрою. Лише знайомі табуретки нема біля порога. Шпагін сидить разом з усіма коло столу і незвично озиряється. Невже оце і є весь партійний комітет Пермі, куди його недавно кооптували? Так. На сьогодні це його

більшість. Двоє поїхали в невідкладній справі. Шпагін не знав того. Тепер йому доведеться багато взнати. Наприклад, те, що Маріїному дідові на його слова про великий піст треба було відповісти: «А я татарської віри!» І дід послав би його далі, до касира в магазин компанії «Зінгер», щоб купити там велику голку для машини, якою шиють рукавиці й кожухи...

Крутий характером і нещадний до ворогів робітничого класу, Шпагін, не вагаючись, сміливо підіймає руку, подає і свій голос за те, щоб меншовика Матвеева вивести з партійного комітету, виключити з лав РСДРП. В списку думських депутатів Матвеев виступив як представник кадetskької партії. Хіба місце такому зраднику в лавах більшовиків? Олексій Шпагін засвоїв цю священну істину ще там, у Сормово, під час грудневого повстання кораблєбудівників.

Шпагін опускає чорну від залізного пилу руку і відчуває, як зeszла нерішучість. Так швидко звук до свого нового становища, ніби воно прийшло до нього не цієї миті, а далеко раніше, можливо, навіть у Сормово...

Артем схвалює ініціативу Шпагіна, який перший звернувся до робітників з пропозицією про наказ виборців. Треба, щоб усі більшовицькі депутати пішли з ним на заводські збори. А їх, депутатів, немало: від Пермі — три, від Уфи і Вятки — по одному.

Чай знову холоне, незайманим стоїть варення в скляній вазочці. Повільно холоне, німіє томпаковий самовар.

— Тепер повернемося до питання про вибори на партійний з'їзд. Вони вже закінчилися. І я повинен вас повідомити, товариші, — очі Артема заговорили раніше, ніж він встиг уголос вимовити радісну новину, — всі мимоволі усміхнулися. — Так, все чудово, — усміхнувся й собі. — Якщо на Четвертому з'їзді в Стокгольмі Урал репрезентували чотири делегати, то нині ми обрали на партійний з'їзд вже двадцять три делегати. Замість тисячі більшовиків — біля семи тисяч тепер діють на Уралі. Ви чуєте, товариші? Двадцять два більшовики і один меншовик. Ясно, що такі результати виборів зовсім пригломшили меншовицький Центральний Комітет. І вони негайно послали до нас своїх агентів-ревізорів. До Пермі теж хтось виїхав. Що ж! Хай їде... Вся документація, як шкельце, чиста. Нехай ухопить шилом патоки...

Артем був незвично збуджений. Товариші бачили його завжди діяльним, до краю зібраним, а тепер він ніби злегка потурав собі.

— А тут, на Уралі, набагато спокійніше, ніж у Харкові,— раптом сказав він.— Там стільки було клопоту й турбот з поліцією, не знаю навіть, як ми тільки викручувались. Доводилося й переодягатися, і вуса приклеювати. А одного разу на Сабуровій дачі, коли її несподівано оточила поліція й козаки, знаєте, куди мене захова-ли? До мертвецької. Поклали раба божого і вивезли в труні під носом у поліції на цвинтар. А на Уралі тільки спати ніколи, я, певно, ночей зо три не спав. Зате з поліцією простіше...

— Не спіши!— сердито пробубонів Шпагін.— Ось отямляться вони після думських виборів, тоді й будеш говорити... Стерегтися їх треба... Ох, як треба стеретися...

— Кувалда!— не вгавав Артем.— А коли б поліція захопила нас зараз, разом з протоколом? Як ти думаеш, що б тоді було?

— Нічого!— усміхнувся в густі вуса Шпагін.— Тебе з Маняшею вони негайно відправили б на нову квартиру, а мене, на основі закону про недоторканність думського депутата, слідом за вами, тільки трохи пізніше...

Марія Михайлівна зітхнула.

— Давайте про інше...— Помовчала.— Чи доживемо ми з вами до соціалізму?

Шпагін насмішкувато спідлоба глянув на неї.

— Не смійся, Олексію,— спокійно вимовив Артем і поклав на його плече руку.— Доживемо. Безумовно, доживемо, Маняшо. Цей час не за горами. Через те й поспішаємо все вперед і вперед.

— Годі тобі, не колоти душі,— пробурчав Шпагін.— Ще які справи єсть?

— Та нема, про все переговорили. Ти куди завтра, Олексію?

— Збираюся в залізничні майстерні.

— Ну, давай, ні пуха тобі.

— Тіпун тобі на язик,— засміявся Шпагін.

— Маняшо, гони нас у потилицю. Пора і честь знати.

Вони розійшлися...

В залізничних майстернях готовий наказ робітників-виборців лежав на табуретці, його підписували сотні людей. До табуретки прорвався жандармський ротмістр Ружицький і, як Шпагін не намагався врятувати наказ, закріпив підписані аркуші лівою рукою, правицю з револьвером навів на Шпагіна, люто процідив:

— Якщо вам хочеться одержати ці аркуші, прошу пройти зі мною до жандармського відділення, можливо, там вам їх повернуть. А тепер я повинен скласти протокол.

Князь Путятин, котрий зустрів Шпагіна в жандармерії станції, пробіг очима аркуші наказу і, запросивши депутата до столу, спитав, чи зобов'язується той відстоювати ці вимоги.

— Так, зобов'язуюсь! — твердо заявив Шпагін.

— І яким шляхом ви хочете це здійснити?

— З думської трибуни я пред'явлю їх російському урядові.

— А коли уряд не задовольнить цих вимог, тоді якими методами ви думаєте їх здійснювати?

— Я не вважаю за потрібне говорити вам про це, — одрізав Шпагін.

Князь не повернув робітничого наказу. Але увечері його принесли самі виборці. Могутня і велелюдна демонстрація, в якій разом з робітниками всіх заводів йшли службовці, учні, жінки, затопила головний проспект, що вів до вокзалу. Це був останній штормовий вал, він прошумів над містом при розгулі чорної реакції, що вже з усіх боків облягала уральську землю...

В залах третього і першого класів порозчиняли вікна й двері, аби усім було чути, що відбувається в приміщенні. Біля дверей поставили стола — імпровізовану трибуну для промовців. Позаду, в коридорчику, що вів до телеграфу, вишикувались поліцейські. Їх очолювали полковник Петров, князь Путятин і ротмістр Ружицький. Жандарми, що досі ходили з револьверами, тримали напоготові гвинтівки. Наказ депутатові, який вчора відібрали у Шпагіна, сміливо зачитує робітник залізничних майстерень Сашенко. Князь Путятин блідне, нерво-во покусує губи, але промовця зупинити не може.

— Ми вимагаємо віддати під народний суд усіх катів, що нищать революційних борців за політичне й економічне визволення народу! Ми вимагаємо скликати

Установчі збори, які будуть обрані на основі всенародного виборчого права! Ми вимагаємо демократичної республіки!.. Ми вимагаємо восьмигодинного робочого дня!

Грім оплесків розколює напружену тишу, яка щойно панувала в обох залах.

— А що депутати думають? Хай скажуть нам!

— Говоріть! Давайте голосніше!

— Ми ждемо!

Десятки міцних рух підхоплюють Олексія Шпагіна і становлять на високий прилавок станційного буфету. Депутат низько кланяється людям, затискуючи в руках шапку. Потім, переступивши з ноги на ногу, починає говорити.

— Товариші! Я належу до Російської соціал-демократичної робітничої партії і захищати ваші вимоги вважаю своїм найпершим обов'язком тому, що вони цілком збігаються з нашою партійною програмою. Між нами нема різниці, товариші! Чого хоче наша партія, того і ви всі бажаєте. Бо моя партія висловлює волю й мрію робітничого класу та біднішого селянства.

Він закашлявся і вийняв з кишені носову хусточку, яка в руках Шпагіна здавалася присутнім білішою, від снігу. Люди здивовано дивилися на хусточку, особливо залізничники, з якими він працював плече в плече. А Шпагін спокійно притулив її до вуст, потім старанно згорнув і засунув до нагрудної кишені піджака: знай, мовляв, наших. Його очі зухвало спалахнули, потім змінили свій блиск на задуму.

— Але я хочу спитати і вас, товариші! Чи поклянетесь тепер, що на перший поклик революційної частини Державної думи повстанете, як один, і силою вирвете з рук буржуазії та самодержавства все, що записано в цьому наказі? Ви поклянетесь, товариші?

— Клянемося! — ударило з усіх боків, наче буревій, що все трощить на своєму шляху, пройшов по Уральських горах.

Шпагін обережно взяв обома руками яскраво розшиту бісером папку з наказом, поцілував її й сказав:

— Клянусь вам, люди! Ваш заповіт — мій заповіт! Не відступлюсь! Голову покладу, а назад не піду!

Він стрибнув з прилавка, але натовп не розходився, хоча Сашенко й оголосив, що мітинг закінчено. Поїзд,

яким депутат повинен їхати до Петербурга, підходив до перону. Раптом якийсь тривожний голос розітнув гамірливе різноголосся натовпу:

— Телеграма! Передайте депутатові.

Шпагін швидко пробіг очима екстрений випуск газети «Камський край». Телеграма: в Красноуфимську шойно обраних депутатів Думи Сичова і Єршова, які виходили з Народного дому, кінна поліція відшмагала нагаями.

Шпагін знову на трибуні.

— Товариші! — на цей раз кричить він. — Розправа над красноуфимськими депутатами, котрі належать до партії есерів, ще раз показує нам, які ж ми й досі безправні. Не думайте, що це випадковість. Ні, це одна з рисочок загальної політики самодержавства, яке вже взяло курс на реакцію. Якщо сьогодні наших думських депутатів б'ють поодиноці, то немає жодної гарантії, що завтра їх не почнуть бити навалою. Самодержавство, відчуваючи свою загибель, йде на смертельний бій з народом. Воно організовує погроми і провокації проти нас. Товариші! Йдіть за тими, хто кличе вас на останній і рішучий бій з ворогами пригнобленого народу!

Натовп кипів. На трибуну один за одним піднімались нові промовці. Якщо виступи депутата Шпагіна князь терпів, то тепер терпець його увірвався. Він змахнув замшевою рукавичкою, і кулі вдарились у стелю, відскакуючи рекошетом на людей. Посипалась штукатурка. Скрикнули перші поранені. А жандарми все клацали затворами, перезаряджали гвинтівки і смалили залпами в стелю.

Люди, збившись на виходах, почали вистрибувати кризь вікна. Скоро зали спорожніли й стрілянина стихла. Підлога була всіяна шапками, калошами, жіночими хустками.

— Поздоровляю вас, пане Путятин! Он скільки трофеїв завоювали, — показав на підлогу Шпагін.

— На вокзалах мітинги заборонено! — підкреслено ввічливо відповів йому князь і несподівано спитав: — А вас у цій бійці не пошкоджено?

— Калошу загубив! — показав ногу Шпагін.

— Який розмір?

— П'ятнадцятий! — посміхаючись, відповів Шпагін.

— Найдти панові депутату калошу номер п'ятнадцятий! — не стримавши роздратування, закричав князь.

До порожнього залу, притискаючи вузлика до грудей, вбігла дружина.

— Олексійчику! — простогнала вона, змучено дивлячись на Шпагіна. — Живий! Слава тобі господи! — швидко перехрестилася. Помітивши хмурий погляд чоловіка, усміхнулася: — Я тобі пирогів у дорогу напекла. Візьми, милий... Візьми, Олексійчику...

— Завжди ти, стара, марудишся, — добродушно прогук Шпагін.

— Сохрани тебе бог, Олексійчику. — Дружина дивилася на нього чистими, ясними очима, такими, як тоді, коли сказав, що сватати буде. — Олексю... — заплакала ридма, припавши до чоловіка.

— Ну, годі тобі, годі... Давай-но краще, що наготувала. Таж не на смерть їду. Дітей доглядай, бережи.

Пролунав третій дзвінок. Шпагін вибіг на перон і стрибнув на підніжку вагона.

Х

Артем повернувся в Перм такий натовлений, що, здавалося, навіть на вулиці може заснути. Передавши вугільну лопату змінному кочегарові, вискочив з паровоза на станцію Перм-Два і зник у натовпі залізничників, що верталися з депо додому. Одні верталися, інші йшли на нічну зміну. В такий штовханині батька рідного не завжди знайдеш і пізнаєш.

Тут Артема й перехопив Саша Садьєвський. Він був поверх кожушка підперезаний широким паском, на якому теліпалися мідна дудка стрілочника, скринька з петардами і зелений та червоний прапорці в шкіряному футлярі.

— Послухай, Артеме, що скажу! — Сашко був радий, що виконав завдання комітету. — Мажор, брате! Мишиністи, кочегари і ми, стрілочники, обрали тебе делегатом на з'їзд. Голос вирішальний. Он як!

Артем боляче стиснув Сашка за лікоть, закашлявся.

— Спасибі за добрі звістки. Куди мені йти?

— Був обшук. Догори дном перевернули весь Маняшин дім. Навіть тісто з діжі викидали, але нічого не

знайшли. Туди не йди. По всій Розгуляївській, біля Шпагіна, філери стоять. В сторожці, коло переїзду, за-сідка. Квартири, де ти іноді ночував, під наглядом. Церковний староста переказав, що до нього теж зака-зана дорога...

— Взятися за нас солідно, треба бути насторожі,— суворо мовив Сергеев.

— Так,— підтвердив Сашко.— Засідання комітету призначили на запасній явці, в квартирі вдови залізничного касира. Ти ж знаєш? Туди йди. Але тут і почи-нається наш мінор: приїхав ревізор із ЦК.

— Хто?

— Той самий Аким, котрий завалив твого мандата в Стокгольмі. Легально — комівояжер компанії «Зін-гер»... Дрібно, видать, строчить і все зигзагом.

— Хай строчить мадеполам. Нашого уральського кожушка його голка не подужає. Одразу зламається. Тут йому не Харків і не Стокгольм,— кинув Артем.

— Так-то воно так, але братів наших і досі нема,— зітхнув Сашко.

— А вони й не повинні бути. Їм своє діло робить. Чи не маєш шматка хліба, хлопче, бо як пообідав учо-ра, то й заговів! Наш паровоз далеко від станції зупи-нився. Ніяк було купити...

— Зайди в будку, переодягнися. Твоя одежа — на місці, в рундуку. А хліб і цибуля — в ящику... Зараз маневрові підуть, і я повинен їх пропускати... Смачно-го тобі!

Артем довго не барився і скоро вийшов з будки, до-жовуючи на ходу кусень хліба.

Кожушок, тісно підперезаний ремінним паском, юхтові чоботи, щедро змащені дьогтем, одразу зробили його корінним перм'яком. В руках — залізничний ліх-тар з червоним і зеленим склом — незмінний супутник кожного стрілочника та кондуктора. Весело глянувши на Сашка, Артем зник у вечірній імлі...

Розширене засідання комітету, на якому був при-сутній представник меншовицького ЦК Аким, набли-жалося до кінця.

Сергеев уважно слухав промовців, які напочатку ніяковіли, скося позираючи на гостя, але скоро, чи то

звикли до його присутності, чи, помітивши його цілковиту байдужість і незацікавленість справами партійної організації, заговорили розсудливо та докладно. В паузах Артем позирав у вікно і прислухався. За вікном панувала незвична тиша. Якась підозріла тиша. А близько ж вокзал. Вже чого-чого, а гамору вистачає. Коли ще йшов сюди, насторожився: безлюдні вулиці здалися дивними. Невже там притаїлося щось небезпечне? Але пікети не подавали знаку. І сигнальні пости кругом мовчать... Вже ж пора закінчувати засідання. Лишилося останнє питання, задля якого і з'явився далекий гість, що примостився тепер на дивані поруч з Ольгою Іванівною. Він сидів, поклавши ногу на ногу, ліниво погойдуючи нею, часом тягнувся до калачиків, всипаних білими квітами, наче збирався їх нюхати. Потім знову відкидався на спинку дивана, ковзав байдужим поглядом по обличчях присутніх, вдаючи що з Артемом він раніше й не зустрічався. Бути необ'єктивним Артемові не хотілося, але й поза, і погляд цієї людини — все підкреслювало її майже гидливе ставлення до того, що відбувалося.

Ворухнувши маленькою кочергою дрова в грубці, біля якої примостився, щоб одігрітися чи не вперше за цю клопітку зиму, Артем раптом різко випростався.

Злегка напруженим голосом відрекомендував гостя. Той пожавішав, схопився, кивком голови відкинув пасмо волосся.

— Хвилиночку, хвилиночку,— зупинив його Артем, намагаючись оволодіти собою.— З приводу вашого приїзду маю заяву.

Аким знову опустився на диван, зняв пенсне і, короткозоро мружачись, почав байдуже, спокійно протирати його хусткою. Лише тонкі пальці його ледь помітно притому здригалися.

— Товариш Аким у мандатній комісії Четвертого з'їзду партії заявив, що більше не затвердить і не пропустить на з'їзд з правом ухвального голосу жодного більшовицького делегата. Тоді ж він звинуватив мене в тому, що мандат мій від Харківської організації липовий. Обгрунтувати цього звинувачення він не зміг, незважаючи на категоричну вимогу більшовиків, бо це була нагла, свідома брехня. Про події на з'їзді ви, товариші уральці, повинні знати. Тому я вважаю

товариша Акіма, м'яко кажучи, людиною недоброчесною...

Він замовк, дивився в очі гостю. Той усе ще протирав скельця окулярів.

— Які будуть пропозиції? — підроблений спокій представника меншовицького ЦК раптом заспокоїв Артема, остудив його.

Рвучко встала Ольга Іванівна.

— Не тактовно. Там, у центрі, повелися дещо нетактовно. Я пропоную від імені даного зібрання вказати Центральному Комітетові партії на нетактовність відкомандируванню товариша Акіма як свого агента, та ще до нас, на Урал, де в лавах партії пануюче місце вже давно посідають більшовики...

— Товариші! — Артем підвівся. — Тому, що я особа зацікавлена, пропоную: хай з цього питання засідання проводить Ольга Іванівна. Будуть інші пропозиції? Нема. Прошу, Ольго Іванівно.

Вчителька підвелася з дивана, підійшла до столу, круг якого сиділи члени комітету.

— Можна? — підняв руку Степан. — Нашу думку слід записати до протоколу і надіслати в Петербург...

— І додати, товариші, — перервав його Зелений, — щоб таких агентів на Урал більше не присилали. Ганьба! Якщо ми змовчимо, вся Мотовилиха, про це дізнавшись, одразу повстане проти такого ЦК. Записуйте до протоколу.

— Хто — за? Хто — проти? Нема? — спитала Ольга Іванівна. — Хто утримався? — куточки вуст її здригнулися, жінка усміхнулась. — Правда, я зовсім забула повідомити представника ЦК, що в нас на Уралі, — або, або. Таких, що утрималися не буває. Хто просить слова?

— Дозвольте мені, — вперше подав голос Аким. — Думаю, що вчити Центральный Комітет партії — це навіть більше, ніж нетактовно. Ви не маєте навіть найменшого права займати таку позицію. — Він говорив розмірено, повільно, погладжуючи тонкими пальцями коліно. Після кожного слова опускав очі і тут же різко скидав ними на Ольгу Іванівну.

— Не вчити, а підказувати, товаришу Аким! — втрутилася Ольга Іванівна. — В цьому, думаю, наша сила.

— А ваше безсилля, коли боїтеся низів! — кипув Зелений.— Так і передайте там, у Петербурзі!

— Ви дещо неправильно ставитесь до мого приїзду, товариші,— поблажливо усміхнувся Аким.— Центральний Комітет партії посилає своїх представників перевіряти правильність виборів і повноваження делегатів — взаємно. До більшовицьких організацій їдуть меки. До меків посилають вас... Ось інструкція. Прошу!

Заходився рівним голосом читати інструкцію, і Артема знову почав дратувати його менторський тон. Голос Акіма лився плавно, обволікаючи присутніх. Натомлені після роботи люди розморились в теплі цієї невеличкої кімнатки. Помітивши, що товариші посмутилися, Ольга Іванівна м'яко перервала Акіма:

— Товаришу Аким, час уже пізній, обставини, як ви знаєте, тривожні, довго затримуватися ми не можемо. Я попросила б вас перейти безпосередньо до справи, яка вас цікавить.

— Будь ласка, будь ласка. Хто з вас делегат?

На вулиці по-давньому було пустельно й тихо. Пости й пікети знаку не подавали. Дорога чиста, вільна.

(

Артем вийшов разом з Котовим. Густий іній одразу вкутав обох. Стали зовсім як білі ведмеді. Під ногами відчайдушно вищав сніг, заглушуючи всі довколишні звуки. Йшли швидко, не розмовляли: мороз перехоплював подих.

Минули одну вулицю, завернули до вокзалу і раптом, навіть крізь вискучий скрип снігу, почули тупіт за спиною. І крик:

— Стій! Руки вгору!

Не встигли Артем та Григорій рвонутися вперед, як із сусідніх дворів назустріч їм теж вискочили поліцейські. А вулиця з обох боків занесена високими кучугурами. Тікати нїкуди. Вмить збагнувши ситуацію, Артем удав, що на них напали бандити, загорлав щосили:

— Рятуйте! Грабують!

Їх було десятеро. П'ятеро — гналися. П'ятеро — вибігли напереріз. Холодні дула револьверів — до грудей і в спину. Брязнули лещата.

XI

На світанку 10 березня 1906 року Артема перевезли в тюрму, остригли, посадили, як він на те розраховував, до політичних.

А на стіл слідчого лягли перші документи. Виявилося що тульський міщанин Кречетов давно помер. Та коли б він і не помер, то нині йому було б дев'яносто три роки від роду. Хто ж той, що пред'явив їм підроблений паспорт? У дворі однієї з квартир, де він проживав, знайшли чернетки протоколів Пермського комітету РСДРП. Із них виходило, що засідання комітету вів товариш Артем. Що стосується решти арештованих, слідству було ясне минуле цих людей. Але минуле чоловіка, який назвався Кречетовим і який користувався великим авторитетом в соціал-демократичній організації, було більше ніж туманним. Можливо, він і є Артем. Поки ж охранка звинувачувала його в бродяжництві та лбовстві. Це звинувачення загрожувало довічною каторгою. Арештованого ізолювали — одиночка в ново-збудованій вежі, котра похмуро височіла в глибині тісного двору. Скоро вкинулась простуда, обсипавши все тіло гнійними фурункулами. Шію не міг повернути. Лише тепер тюремний лікар дозволив передавати з волі молоко.

Коли наглядач подав кризь заготоване віконце в дверях туесок з березової кори, Артем вхопив його і тут же висушив. Не так хотілося молока, як дістати нарешті довгождану вісточку від своїх. Пермський комітет жив і борвся. Він велів Артему в записці, видряпаній на березовій корі, негайно назвати своє справжнє ім'я.

Вранці на допиті Артем сказав своє справжнє прізвище. Слідчого таке зізнання злегка ошелешило.

— Так ви, кажете, Федір Андрійович Сергеев? — зацікавлено спитав. — А хто це може підтвердити?

— Батько, — тихо видихнув Артем. — Андрій Арефійович Сергеев, підрядник на будівництві мостів, церков і монастирів.

— Де?

— Шукайте в Катеринославі на Дніпрі. Він збирався повернутися з Оренбурзької губернії. Пошліть мою фотографію, він пізнає.

— Яким чином зробити, ми знаємо самі,— зловісно протяг слідчий.— Ждіть.

Він говорив ще щось, але Артем не слухав тих слів, дивився поверх голови слідчого у вікно. В синьому, до дзвону у вухах прозорому небі курликали журавлі.

Тоскно занило серце. Чомусь згадалося дитинство.

Гурт дітей вибігає на не прогріту ще сонцем землю і, мліючи від радості, мчить по сільській вулиці.

Жандарм підійшов до узголів'я Андрія Арефійовича і, розгорнувши чорну папку з царським орлом, показав три фотографії Федора. На одній син знятий просто в лице, на другій — боком, на третій стоїть худий такий, в чоботях і картузі. Заріс геть. Андрій Арефійович дивився, пізнавав. Хіба рідну кров не пізнаєш? Он очі які, материнські, і дивляться так само лагідно й строго.

— Ось прислано, щоб розпізнали, чи ваш це син,— гуг над вухом жандарм.

Андрій Арефійович, ховаючи очі від дружини, одвів рукою чорну папку. Потім знову притяг її до себе, не одриваючись, дивився на Федора. І побачив на його змученому лиці оте вперте, що було і в ньому, і в його батька, те, що успадкував тепер син.

Не повірив вухам своїм Андрій Арефійович, коли почув власний голос:

— Нема в мене такого сина. Нема! Иди, служивий...

Євдокія Іванівна впала на коліна, обійняла його ноги, заголосила:

— Андрію Арефійовичу! Батечку рідний! Боже милосердний! Та що ж ти робиш?

— Хазяйко! — брязнув ефесом шаблі жандарм. — Одійди геть, бо я правлю царську службу. Мені й до гріха не далеко...

Вийняв невеликого каламаря з паспортним чорним, подав Андрію Арефійовичу ручку. Відчуваючи, як німіє колись сильна, двожилйна рука, старий Сергеев виводить ламкими, що розпливаються перед очима, літерами:

«На поданій мені фотографії сина не признаю».

— Розпишіться і ясно поставте число,— долинає до Андрія Арефійовича жандармів голос,— а печать ми самі приб'ємо! Хай знає, де раки зимують! Бродяга бродягою і чесного чоловіка туди ж тягне... Знаємо таких...

Його Федір — бродяга. Андрій Арефійович відчуває, як дибиться на голові волосся. Його Федір — бродяга. Його надія, його радість — бродяга. Старий силкується щось сказати, але слова застряють у горлі, душать його. Син — бродяга! Це слово стає раптом живим, як хвороба чи лиха звістка. Не витримавши, Андрій Арефійович раптом зводиться на лікті й кричить тонким, жалібним голоском:

— Це ти, ти мати... тебе вбити... Загубила Федю...

Знеможений, одкидається на подушку і надовго замовкає. Чує, мов крізь сон, як плаче дружина.

ХІІ

9 липня 1907 р.

Здрастуйте, дорогі батьки! Волею сил, від мене не залежних, я опинився знову там, де ви мене бачили в Москві та Воронежі. Вам це, напевне, вже відомо. Мені подали заяву, в якій ви, на пред'явлення вам моєї фотографії, сина в знятому на ній не пізнали. Я це пояснюю тим, що, по найдосаднішому непорозумінню, привід до якого я сам частково подав, мене називали і Федором, і Єгором. Це непорозуміння тепер з'ясувалося, і з огляду на те, що я все таки стверджую, що я ваш син, а не чийсь інший, у вас знову буде судовий слідчий, допитуватиме вас, чи то правда. Я живу в казенній квартирі непогано. У політичних режим непоганий, особливо для мене, бо я не розбещений. Найголовніше, що тут є, це таке: сидить нас тільки по двоє в камері, камера велика, світла. Харчі непогані, прогулянка вдень мало не на дві години, щоденно лазня, а що головне — я можу мати тут стільки книг, скільки захочу, і маю дуже багато часу для занять. Власне кажучи, на волі ніколи не буває таких сприятливих умов для роботи. І на мене взагалі тюремний режим впливає непогано. Я не маленький хлопчик і не красна дівчиця, і на волі я бував далеко в гірших умовах досить часто. Я ось сиджу вже чотири місяці, але нібито сидів кілька днів. Коли б ще цілий рік довелось просидіти, і то я не почував би втоми. Я так звик до спокійної, безпечної і безтурботної тюремної обстановки в тому

вигляді, яка вона є для політичних, що й на волі іноді скучаю. Як не дивно, але це так. Між іншим, ця історія з вашою відмовою загрожує неприємним поворотом. Тепер мене обвинувачують мало не в бродяжництві, тобто в тому, що я навмисне приховував своє ім'я, а раз ви заявляєте, що я не ваш син, вони можуть нікому не вірити, звинувачення вони, з огляду на це, пред'являють вже по кримінальній справі, по ст. 951, яка загрожує трьома з половиною роками каторжних робіт. До того ж мене загрожують перевести в розряд карних, значить, позбавляють всіх переваг, завдяки яким життя тут робиться стерпним і час витрачається продуктивно. Я приписую вашу відмову непорозумінню і думаю, що це непорозуміння скоро з'ясується. Тільки вам краще не ждати нових візитів судової влади, а заявити судовому слідчому тої дільниці, де ви живете, аби він повідомив судового слідчого 2-ї дільниці міста Пермі, що по карточці батьки пізнали свого сина Федора, котрий зараз сидить в Пермській губернській тюрмі... До того ж напишіть в тюрму листа. Справа, по якій мене притягають,— приналежність до соціал-демократичної партії,— буде скоро припинена, бо слідчі не мають ніяких даних, які б підтверджували, що то справді так. Ось тільки я запізнився з військовою повинністю, її доведеться тепер відбувати. Але не думаю, щоб урядові була більша охота мене брати в солдати, ніж мені йти. Навпаки, можливо, вони шукатимуть приводу, щоб не взяти. Причин вистачить, у мене куля в нозі, пам'ятаєте, котру в Дякових всадили ще років з дев'ять тому... Потім у мене багато попсованих зубів, не особливо добрий шлунок,— причину знайдуть.

Між іншим, мені було дуже прикро, що минулого року на великдень не побачив Даринки з Юрієм. Я тоді якраз був за кордоном. За мене не тривожтеся. Як на теперішні часи я ще непогано живу. За турботи, яких вам завдав, не ображайтеся, не з власної волі. Вже такий тепер недовірливий народ. Цілую вас усіх. Федя.

Адреса: Перм, губернська тюрма, політичному в'язню Федорові Андрійовичу Сергееву.

Збоку на листі є написана рукою Артема фраза: «Папашо, можливо, Ви мене не пізнали тому, що п'ять років назад я не мав ні вусів, ні бороди».

ХІІІ

Вбивали без суду. Довго і поволі. Вивезли з Пермської тюрми до казематів страхітливого Миколаївського виправного арештантського відділення. Там били смертним боєм. Обливали на морозі водою — застудився. Потім зборолася цинга. Кинули в сморід і багно — почався тиф.

На третій рік, закованого в кайдани, привезли до Харкова на опізнання — в Пермі не знайшли жодного свідка, котрий би підтвердив його приналежність до антиурядової партії.

В Харкові сталася та ж історія.

І восени 1909 року Казанська судова палата нарешті виносить вирок: «Селянин Сергєєв Федір Андрійович засуджений до позбавлення волі й заслання на поселення». Але знову подає голос харківська поліція, й закованого в кайдани Артема ще раз везуть до Харкова.

В дорозі, на станції Самара, зустрів Сашеньку, яку везли на поселення в Сибір. Мав надію теж рушити незабаром за нею. Та після другого судового розгляду його відправили до Іркутської губернії. Як прожив ці трудні тюремні роки — сьомий, восьмий, дев'ятий — краще від усього свідчать його листи товаришам по партії. Писав Сашеньці, Катерині Феліксівні, писав пермським товаришам і харківським. Лише три з них почитай, дорогий читачу, вдумайся в них...

ЛИСТ АРТЕМА ДО Ф. В. ІВАШКЕВИЧ ·

(З Харківської тюрми).

*Грудень 1909 р **

Дорога Фросю! Не знаю, чи вдасться Вам особисте побачення, тому що не варто втрачати з поля зору інших можливостей. Як-не-як, я втішаюся зараз безумовною самотністю і можу з великим задоволенням погомоніти з Вами. Бесіда про справи була б нецікавою, те, чого я не скажу крізь ґрати сестрі, того я не напишу в листі й Вам: L'homme propose** з приводу dispose*** —

* Листа не датовано.

** Людина передбачає (франц.).

*** Розпоряджається (франц.).

це вже не в нашій владі. Наші спогяди часто надто вільно вкладаються в рамках Карного кодексу, щоб про них можна було говорити вголос. Одначе в цьому розумінні можна зробити виняток. Я довго не мав з тутешніх країв жодних вістей. Передсмертний лист А. І.*, в якому вона починала «Дорогий Володус», хоча на конверті писала справжнє ім'я, нічого не говорив про становище справ і людей. Мабуть, тому жан-дармське управління і пропустило його з таким незвичним звертанням, протримавши у себе лише три місяці. Із вістей я не міг ніяк дізнатися, хто, що і як. Ось Ви хоча б. Що з Вами відбувалося протягом цілих трьох років? Випадкові дані то дозволяли думати, що Ви виїхали з Харкова, то що Вас арештували або вислали. Мені б хотілося мати опис періодів настрою бодай однієї людини, яка весь період політичного перелому** була на волі.

Мені надзвичайно цікаво, як ця ломка відбилася в свідомості осіб, котрі не поділяли симпатії до старого порядку. До того ж мені і поза всякими іншими міркуваннями було б цікаво знати, як Ви прожили цей час? Про мене ж Ви знаєте приблизно все. Як розхідну, що скоро псується, провізію, нас, аби уникнути інцидентів, котрі можуть статися, законсервували, засолили. І ми весь цей час наче й не жили. Тому нічого цікавого й оригінального, власне, тут не було. Звичайно, Ви побожитесь, що і у Вас було не веселіше і не різноманітніше. Тільки я в це все одно не повірю. Вам ліньки проаналізувати всі зміни, які відбулися у вас відповідно зі змінами в оточуючому середовищі. Я визнаю, цікавість — моя слабкість. Але Ви зрозумійте її, зрозумійте жадібну цікавість людини, котра одірвана від життя, але сама не може з ним порвати. Питання — що сталося, що я знайду, чи зрозумію я людей і чи зрозуміють вони мене? — це питання не залишає мене. Неможливість вирішити його завдає мені при моєму живому, діяльному темпераменті великих неприємностей. Я пам'ятаю почуття, з яким я виїздив за кордон.

* Про кого йде мова, з'ясувати не пощастило.

** Мається на увазі розгін урядом 2-ї Державної думи, арешт її соціал-демократичної фракції 3 червня 1907 року. Так званий третчервневий переворот знамсував собою початок реакції після поразки першої російської революції 1905—1907 рр.

Я бачив нові мені народи, вдивлявся в їхнє життя і нічого не розумів. Я почував себе серед чужих. Це було найгірше почуття, будь-коли пережите мною. В емігрантів воно викликає душевну хворобу, яку вони лікують спиртовими напоями. Я ганебно втік у Росію тому, що почував себе кепсько серед не зрозумілої мені європкультури. І почував себе у своїй стихії порівняльно у варварській Росії. Але ж коли ця Росія стала чужою? Якщо мої настрої, почування, думки здадуться допотопними? Я певен, що цього не буде. Але сумнів іноді закрадається. Ось тезка мого батечка. Він був максималістом по темпераменту. Ми раніше так добре розуміли один одного, а тепер я його не розумію, хоча й не говорю йому цього. Ви кажете про Митю* в такому тоні, що я можу думати найгірше. Всі, кого доводилося зустрічати, всі дивляться вереснем. Я й досі не можу певно вирішити, що робити по виході. У мене є певний намір, але він виключно негативного характеру: я знаю, чого я не зроблю. Але кардинальне питання — вибір між Сходом і Заходом — досі мною не вирішене. Я завжди відзначався слабкістю характеру, я ніколи не міг дотримати певного, раз обраного напрямку. Він у мене завжди раптово мінявся під впливом першої, що траплялася, випадковості. Нині ж у мене нема навіть ясного критерію. Я не знаю, чи зрозумієте Ви мене в цьому пункті. Якщо зрозумієте, значить, я ще не розучився мислити, як інші люди. Насправді, яке дивне явище: я іноді говорю з Вами, дивлюся на Вас і водночас думаю — що уявляє з себе людина, з якою я розмовляю? Чи так вона мене бачить, який я є, чи перед нею стоїть її фантазія? Точно те ж я думаю і про себе: який сфінкс переді мною чи, може, зовсім не сфінкс, а той самий зрозумілий мені чоловік, котрого колись я так добре знав. Питання, по-моєму, надто безглузді. Але раз вони впливають на поверхню, доводиться або відкинути їх без розмов, або дати собі про них звіт. Я іноді думаю про це, без очевидної причини посміхаючись. Моєму співбесіднику такі посмішки можуть здатися надто дивними. Та й зрозуміло: хто може подумати: щоб такі недоречні питання й думки гніздилися в голові людини, котра зайнята розмовами зовсім про

* Дмитро Бассашиго.

інше, очевидно, просте й доступне. От до чого може в людини розвинути ся фантазія, коли її розум надовго здано в архів. Чи ж Вас я не знаю! Хіба ж Ви могли так сильно змінитися за ці 3—4 роки? І все ж сфінкс. Про кого б тепер не подумав, нікого не розумієш так добре, як розумів раніше. Завжди виходить якийсь непевний осадок, що не піддається подальшому аналізу. Можливо, раніше я менше думав про людей, навіть про тих, з якими щодня зустрічався. Чи не нагадає Вам цей лист, посланий не за адресою, роздумування людини, котра бажає знайти точку для орієнтації! Пише людина, щоб з'ясувати самій собі химерність своєї поведінки, і раптом ні з сього ні з того посилає ці непереверені і навіть не сформульовані толком думки про настрої людини, котру вони, можливо, ніколи не цікавили. Мені дуже часто моя поведінка здається дивною. Особливо з того часу, як повіяло волею. Я втратив критерій нормальності і не бачу можливості знайти його в найближчому майбутньому.

Я зовсім не розумію, для чого Вам пишу це. Мій попередній мешканець казав, що в мене ясно виявлена графоманія. Я не здатен затримувати в собі думки, і найменше збудження вже гонить мене до зошита.

Я не був з ним цілком згоден. Але спростовувати його все ж не брався. Якщо в мене і єсть якась слабкість, то вона не така небезпечна. До того ж коли і не для Вас, то для мене така докладність викладу тут має сенс. Ви переконаєтесь, як сильно я відстав від людей, що саме мені треба знати, і озбройтеся терпінням, щоб розвіяти чи підтвердити мої вагання. Все ж могло лишитися по-старому. Можливо, що люди просто не бачать в попередній діяльності того, чого шукали знайти: можливості на всю широчінь і плідно застосувати свої сили. Можливо, також, що висока температура громадського збудження примушувала людей жити посиленням темпом, і вони при повному напруженні всіх своїх сил втрачали їх до краю в певній ділянці, а тепер з пониженням температури зменшилась й інтенсивність витрачання і на сцену впливли такі потреби, яких у жодному випадку громадська діяльність не задовольняє так повно, як цього вимагається. Тоді всі мої страхи розвіються, як тільки я вискочу на волю. Правда, громадська діяльність не може бути нині такою широкою.

І те правда, що вона вимагає багато нових форм і що ці форми лише в процесі дозрівання і навіть не накреслилися ясно. Це я до певної міри усвідомлюю. Вся справа в тому, що я і тут не певен у своєму діагнозі. По приході сюди в жовтні я зустрівся з двома с.-д. Обидва вони віддали данину своєму часу і від безумовної активності перейшли до резонерства. Все ж вони були близькі до мислячих з революційних гуртків. Ми сиділи разом довго, багато говорили. Між іншим, я взявся викласти свій погляд на характер суспільного перелому. Мої положення явно не задовольнили їх. Вони не могли нічого по суті заперечити. Ні в мене, ні в них не було цифр, щоб перевірити мої положення. Вони говорили, що аналогічних поглядів не зустрічали в літературі. Мені здалося, що я до певної міри вніс навіть дисонанс в їхній усталений світогляд. Це більше, ніж щось інше, говорило про те, що розуміння втрачено, що гострі кути протиріч не могли стертися за два тижні. Так розійшлись ми в розумінні подій. Між тим один був моїм учнем, а другий—самостійно мислячий, близький раніше до більшовиків. Очевидно, під впливом постійного мислення у мене виробилася форма думки, що відхиляється од звичайної. Це було б нещастям, коли б набрало крупних розмірів. Вже після тифу в загальній камері мені здавалося, що мене розуміють не так добре, як розуміли раніше. Гірш нема, коли такі погані думки лізуть у голову. Ще гірше, коли доводиться звертатися до інших і питати, чи є в цих думках хоч тінь розуму. Як бачите, я з Вами цілком відвертий і нітрохи не соромлюся викласти свої сумніви. Ви одна з небагатьох уцілілих, які близько знали мене. Мені тому цікаво дізнатися, наскільки великою Вам здається переміна в мені. Я боюся, Вам трудно буде зрозуміти мене і тим більше відповісти. Нам так мало доводилося розмовляти. Все ж постарайтеся, якщо встигнете,— до від'їзду навіть. Як жаль, що нам не скоро доведеться зустрітися за інших обставин. Там, де буду я, не доведеться бути Вам, а де Ви, туди мені шлях заказано на досить тривалий строк. Навряд чи варто зважуватись задля можливості побачити старих друзів ризикувати знову бути надовго вирваним з життя. Я б навіть не простив собі цього, коли б довелось їхати тільки через це. Кажуть, гора з горою не сходиться. Правда,

ми зараз зустрілися за обставин зовсім непередбачених. А чи зустрінемося ми знову за більш сприятливих умов і в близькому майбутньому? У випадковостях наших поневірянь є щось таке, що наводить іноді на сумні роздуми, не показуючи ясно свого образу. Хоча б ці зустрічі...* раптом зустрінеш кого-небудь, кого не думав зустріти, і при баченні його, як тіні минулого, починають мало-помалу впливати спогади. Поза своєю волею починаєш міркувати про гіркоту свого існування, незадоволених стремлінь, подавлених бажань, надій, що не збулися, й ін. Правда й те, що при моїх бродячих нахилах мені було б досить важко і в спокійні часи всидіти на одному місці. За всіх умов людина — раб свого темпераменту і звичок. Я більше багатьох інших. Та коли до цього впливу темпераменту приєднується ще й невловима свавільність змін, викликана сучасними умовами політичного життя, — почуваш себе мізерною цяцькою в руках стихії або випадку. Проте голіруч обуха не переб'єш. То про віщо ж і говорити? Через такі дурниці, по совісті кажучи, не варто даром і непокоїтися. Все одно, що не думай, а робити будеш постарому. І все ж досадно. Як не близько людина зв'язана з діяльністю, звичка пов'язує її і з людьми. І це має особливе значення для людей підпілля. Тут почуття особистого зв'язку, завжди некорисливого й щирого, і саме тому їх так боляче іноді рвати. Тепер можу признатися, що одного разу було навіть занадто боляче. Це між нами. І Ви знаєте, про що я говорю. Звичайно, з Вами ми розстанемося зараз з більшим жалем, ми з Вами поки лишень великі друзі. Розстанемося тут тим легше, що відстань на 6 тисяч верстов все ж менше розділяє людей, ніж дві дротяні сітки на аршинній відстані. А в майбутньому зустрінемося. Що стосується Док. Як.**, я тяжко засмучений тим, що не доведеться поцілувати її на прощання. Вона зовсім розкисне тут, у Харкові, до того часу, коли буде можливість туди приїхати. Побачити Митю я вже втратив бажання. Побачити б ще Бор. Вас.***. Власне кажучи, тільки троє ще й лишилося на білому світі, зустрічі з котрими я був би

* Крапки в тексті документа.

** Док. Як.— Забайрачна Докія Яківна.

*** Бор. Вас.— Авілов Борис Васильович (парт. кличка Пал Палич).

широ радий: Ви, Бор. Вас., та ще. Ол. Вал.* Вона теж один з моїх старих приятелів, котрі, очевидно, мало змінилися і з котрими до певної міри не порвався зв'язок. До речі, пам'ятаєте Ніну, Вашу приятельку? Що з нею? Зовсім обабилась чи ще лишилася людиною? Передайте мій привіт, кому — самі знаєте, їх імена не маю бажання перелічувати. Пробачте за почерк, за зміст, за всі недоліки, які знайдете тут.

Ваш Федя.

ЛИСТ АРТЕМА З ХАРКІВСЬКОЇ ТЮРМИ Ф. В. ІВАШКЕВИЧ

(Перед відправкою на заслання)

19 січня 1910 р.

Здрастуйте, дорогі друзі! Через деякі обставини я не міг досі написати. Власне кажучи, я не люблю писати, я Вам уже говорив про це і викладав мотиви. Ви розумієте, що я в подібному листі нічого не можу сказати. Не буду ж я повідомляти про мої наміри жандармське управління, та ще раніше того, як я їх виконав. Але я зате із задоволенням погомонів би з Вами. Це занадто низькопробний сурогат справжньої розмови око в око і без нескромних свідків в голубих мундирах або горохових пальто. Одначе й цьому радий.

Ваш минулий лист говорив лише про те, що Вам скучно, — не скільки слова, скільки тон. Ваш Новий рік більше скидався на страсну п'ятницю, а свято — на похорон близької й дорогої людини. Люди на волі одвикли від громадської діяльності, зате вони спізнали інші радощі життя. Але Ви й веселитися, очевидно, не вмієте. Наш Новий рік був позбавлений подій. Ми з'їли по жменьці родзинок й біля 10 г. лягли спати. Було трошки сумно, одначе то не було неприємне почуття. До того ж ми тішилися своїм смутком стримано. І дуже нестримано мріяли про майбутнє. Мріяли про себе, зате ще більше напружено. Звичайно, я ні слова не напишу про перспективи, які мені вимальовувалися в майбутньому хворобливою уявою. У нас теж не було рефера-

* Ол. Вал. — Мечникова Олександра Валер'янівна.

та, звичайно, тому, що нас було всього-на-всього двоє. Зате 1 Травня в Пермі у нас було їх занадто багато. Тоді воля ще не всімалася мені так близько. В моїх рефератах там були мотиви більш урочистого характеру, ніж бойового, одначе я потрапив на вечір не в карцер, а тільки в іншу камеру. Коли б хтось із тоді присутніх писав про свої першотравневі враження, його лист носив би інший характер, ніж Ваш. Чи, може, Ви не захотіли посилювати тягаря ув'язнення описом радісних і урочистих хвилин, котрі Ви переживаєте іноді на волі і котрі недоступні по той бік тюремного муру?

Ви про якусь бурку там писали? Не «бурка», — «бурки», тобто теплі чоботи, могли б мені знадобитися. В Сибіру це універсальне взуття і при лісових поневіряннях дуже корисне. Я без них дуже легко обійдуся, тому не вживайте надмірних старань, щоб дістати їх. Можна — добре, а не можна — теж добре. Застосуйте цей принцип і до всього іншого. Ви пишете про ковдру. Хіба у Вас є зайва? Я дуже давно не мав власної і не пам'ятаю, коли на волі користувався нею. Після арешту мені одну передали, та, видно, в час хвороби вона пішла з кимсь на заслання. В Самарі я зустрівся з Ол. Вал., вона їхала на заслання і через мою супутницю передала мені маленьку подушечку. Оце і все моє постільне майно. Раніше я спав на солом'яній і не почував себе кепсько. Спершу було трудно звикати до пір'яної. От бачите, як небагато мені треба. Якщо маєте теплу білизну, пришліть до від'їзду. Ця річ необхідна в дорозі. До партії я увійду, напевне, наступного тижня: або у вівторок — на Курськ, або в четвер — на Балашов. Але не певен цього. Мене вже сфотографували, оглянули в комісії, склали подорожній лист на Іркутськ. Ждуть папірця з палати про припинення справи по 395 статті. Мене в Іркутську губернію привезуть, випустять де-небудь при волості, припишуть до неї, видадуть паспорт «селянину з поселенців», і йди, Федю, на всі чотири сторони. Цим Іркутська губернія вигідно відрізняється від інших губерній, подібно до Єнісейської, де поселення не таке старе і де скоро видають паспорти. Отож піду я на всі чотири сторони, а де доведеться зупинитися, не скажу, бо й сам того не знаю. Знаю тільки, що на місці не буду жити: перше міркування — те, що треба заробляти, а на місці поселення

заробітки, самі знаєте, кепські. Решта міркувань вам і без пояснення зрозуміла. Спочивати я вже тому не думаю, що набридло відпочивати за останні три роки. До того ж для мене діяльність — найкращий, освіжаючий і оздоровлюючий відпочинок, найболючіша, тяжка і непосильна робота — бездіяльність. Чи буду я кочегаром, машиністом, слюсарем, матросом, чим завгодно ще, я буду спочивати. А коли праця буде пов'язана з великими пересуваннями, то я, як природний бродяга, в котрого цей нахил — природний, в крові, я буду такою діяльністю цілком задоволений, звичайно, якщо вона буде пов'язана з певними сторонами громадського життя. Я багато чого не знаю, про багато я знаю лише з побіжних і непевних описів. Практика робітничого руху в його розвинутих формах, як і громадське життя капіталістичних країн, мені відомі лише з чуток. Все це ставить переді мною завдання, що збуджують до посиленої діяльності, напружує енергію і волю. Ви знаєте, що, як це не дивно, я майже задоволений, що ці три роки просидів у тюрмі. Обставини вашого військово-польового конституціоналізму з його політичною апатією, провокаціями, з культом гедонізму*, з підкреслюванням «порнографізму» й загальним умиванням рук подіяли б на мене в тисячу разів важче висипного тифу й ін. В тюрмі в мене було завжди так багато мороки з урядовими агентами і така хороша товариська компанія, що я міг забувати або скоріше не так гостро відчувати процеси, які відбувалися на волі. В тюрмі мене до того ж ближче цікавив теоретичний бік боротьби. Я відтворював боротьбу і проєкціював її в царинах, для мене й нових до певної міри, й цікавих... Не подумайте, що я співаю панегірик тюрмі. Будь вона тисячу разів проклята, пропади вона пропадом! Вона зуміла досить добре отруїти мені існування. Але я не можу не визнати і факту глибокої різниці в настроях та душевному складі людей, котрі провели останні роки на волі і в тюрмі. Повинен сказати, що на Уралі суспільні настрої постраждали менше, ніж десь інде. Ці факти з робітничого життя, про які тут доводиться чути на кож-

* Гедонізм — напрям в етиці, який стверджує, що насолода, задоволення — це те вище благо, до якого повинні прагнути люди.

ному кроці, там зовсім відсутні. Втеча інтелігенції там поголовна, але вона впадає різко в очі, дякуючи тому, що цього стремління не помітно в робітників. Передові робітники там звузили діяльність, але не зупинили. Де було 300, там лишилося 60, але ці 60 дійсно соціал-демократи. Інших раніше запрошували, тепер не запрошують. Розбиті лише центри. Наприклад, з Мотовилихи вислали всю молодь (понад 1000 чоловік); для одного заводу це багато. Те ж сталося в Надеждинському і частково в Алапаїсі. Тому ті, що сиділи там по тюрмах, відчували ближче свій зв'язок з дійсним життям, ніж тут. У нас песимістів були одиниці. Кажуть, що відсутність індивідуальності (я б сказав, пошлість пануючого типу) — наша національна риса. Раніше її пояснювали найнеможливішою чортівнею (ідеалізм — лише різновидність чортівні, більш витончена, ніж чортівня затурканого вотяка, але все ж чортівня), нині ж для нас зрозуміло, чому наші обличчя такі невиразні. А хіба людина, що не займається певною громадською або інтелектуальною діяльністю, може відбивати будь-що, крім видових якостей, тобто не бути загальним місцем? Нам не потрібно вдаватися до будь-якого чортовиння для пояснення цього по суті надто простого і доступного факту. Як бачите, до всіх моїх недоліків у мене додався ще один: схильність до мудрування. Я думаю, що цей недолік, як і кожне резонерство, — наслідок недільного життя. Що ж у тюрмі робити, як не вдаватися в міркування! Який я буду задоволений, коли матиму змогу не тільки говорити. Я жду цієї миті з великим нетерпінням. Одначе без будь-якого нервування. Я мимоволі привчив себе бути стриманим. Тепер я радий, що це так...

ЛИСТ АРТЕМА Ф. В. ІВАШКЕВИЧ
(з Іркутської тюрми)

1 травня 1910 р.

Дорога Фросю! Сьогодні одержав речі. Листа ще не отримав. Взагалі я досі не маю від Вас жодного листа; зате дві телеграми і два відрізнних купони. Що, Ви лінуєтесь писати чи листи так погано доходять? Чи не здається Вам, що телеграми і відрізнні купони тільки

дражнять. Тут ми живемо як на безлюдному острові. Коли нема листів, тоді ілюзія в цьому розумінні повна. Я ж з дня виїзду з Харкова не одержав жодного листа нізвідки і ні від кого. Ви розумієте, що таке всебічне мовчання може надокучити. До того ж у нас Сергєєвих три: ті двоє майже з кожної пошти одержують листи. І коли кричать: «Сергєєв, лист» — я щоразу зриваюся з місця. І завжди з однаковими наслідками. Взагалі тут листів одержують багато, і так як звичайно нічого не викреслюється і різного роду новини не стають приводом до затримання листа, то ми дістаємо деякі відомості з громадського життя. Наприклад, якщо в «Санкт-Петербуржских ведомостях» щось повідомлять із закордонного життя, про життя партії, наприклад, соціал-демократів Думи та ін., то пишуть: в «Санкт-Петербуржских ведомостях» надруковано те-то, а в «Руси» те-то і т. і. Але якщо кореспондентом є який-небудь ліквідатор, то дістанеш невірне освітлення. Наприклад, злиття фракцій, про яке було надруковано в «Р. В.»*, мені здається, освітлене однобоко. Якщо в інших газетах було докладніше описано — напишіть. Новини й новинки в світлі науки і філософії одержуються тут рідко, хоча потреба дуже велика. Пам'ятаєте, я Вас просив дістати «Философские предпосылки точного естествознания» Ерїха Бехера; потім — К. Снайдера:

1) «Картины мира з точки зрения современного естествознания».

2) «Машины мира»; нарешті, Вобеля щось з фізики — хімії, назви не пам'ятаю. Ще б треба Рамзея «Essaye Biograficaland chemical», англійське видання 1908 р. Якщо його нема ще на російській мові, можна на англійській. І взагалі, читаєте ж Ви що-небудь. Що прочитали, шліть нам. Нас іде в Олександрівську волость сила люду, і, безумовно, гарного люду. Але книг нема. Сходіть на Мордвинівський, 29, спитайте Віктора або Володимира Галкіна. Це брати одного пречудового хлопця, який, відбувши каторгу, іде в одну зі мною волость або на місяць раніше од мене. В Карапчанці** природа хоч і дуже гарна — Ангара, знамениті пороги

* «Р. В.» — «Русские ведомости».

** Тобто в Караманській волості Іркутської губернії, куди було призначено на заслання Артема.

трохи вище лісу і гори та ін. — одначе мав рацію один філософ, кажучи, що природа сама по собі дуже нудна. Життя там дешеве, але не цікаве. Будь-яка наукова робота там неможлива за браком книг, інша робота теж неможлива за цілковитою відсутністю попиту на працю і на її продукцію. Чергування мисливства і пияцтва вичерпує зміст річного циклу життя тамтешнього населення... Поки що ми живемо тут на пересилці. Холод каторжний. Під одним халатом вночі замерзаєш, а теплого не видають з цейхгаузу. Я говорю про теплу білизну, звичайно, а не про ковдру. Харчування недостатнє. Ми возимося з своїми цинготними постійно, але їх число росте...

Ми пильно чистимося, щоб і в засланні не змішуватися. Розумове життя досить пожвавлене. Вашу телеграму я одержав на другий день після святкового пожвавлення. Я не думав, що ми в такій обстановці так проведемо цей день. Стільки бадьорості, віри в майбутнє, я б сказав — жадоби майбутнього почувалося у всьому. Чи можна було подумати, що з нас половина барака відбули каторгу, що в переважній більшості ми роки просиділи в жахливій обстановці неробства й постійних принижень. Боюсь, що нічого до пуття я ще не встиг написати, а лист уже закінчений. Але що писати? Описувати своє життя я не буду з цілком зрозумілих міркувань. Можу сказати лише, що втомлююся я страшенно. Але після нашого відходу з розмежуванням і чистою складу я почав стомлюватися значно більше, тому що загальний підвищений нервовий настрій відбивається й на мені. Наші перспективи на засланні — теж боротьба. Не лише з жахливими умовами напівдикого середовища, але ще більше з деморалізованою масою так зв. політичних, що проникли на заслання і на каторгу в дні громадського піднесення і розрухи. Звичайно, ми бадьорі. Загроза розправи з-за рогу нас не лякає. Після того, що ми вже пережили, нас такими дурницями залякати важко, тим більше — зупинити. Взагалі про свої наміри на майбутнє, крім вказаних, я теж не буду і не можу писати. Що я можу написати про майбутнє? Добрими намірами вимощене пекло. Але як їх виконати? Один мій близький товариш, з яким ми разом починали пригоди в карцерах миколаївських рот, — бадьорий, мужній, сильний хлопець, вогонь, а не людина, вмів

у дні жахливих катувань і знущань зберегти бадьорість духу і мужність. Жагуче, з нетерпінням ждав виходу, і ось днями дізнаюся: Бабицев застрелився. На заслання, на волі вже, людина не знесла гніту пережитих принижень. Він ще боровся, поки був над ним принизливий, ненависний, знеосіблений гніт. Але припинився тиск — і життя одразу втратило сенс і зміст. А пережите впливло як каламутний брудний осадок, і людина загинула. Загинула якраз тоді, коли діждалася жаданої волі. Жахливо! Який я не бадьорий, але я його одразу зрозумів. Бувають хвилини, коли потрібна величезна сила волі, щоб лишитися жити. Але такі хвилини марно не минають. Я, здається, вдарився в лірику. Але ця смерть так жахливо подіяла на мене. Я повинен закінчувати листа. Я можу його затягнути до безконечності, але місце обмежене. Жодних новин я Вам, розуміється, не повідомляю. Про свої місцеві справи розпросторікуватися не вважаю зручним... Мені публіка радить на заслання відпочити, заспокоїтись. Ніби я квола, хвора людина. Я найспокійніший від усіх і мало не найздоровіший. Якщо я не буваю втомлений, і до того ж занадто, то моя присутність завжди помітна. І мені ще відпочивати! Палицю в руки і на Ангарські пороги, ось що я зроблю на третій день, коли прибудемо. Книги, які Ви думали послати, посилайте скоріше. Без підручників погано...

Ф е д я.

XIV

Уже кінець серпня. Начеб зовсім недавно, лише півтора місяця тому, прибув Артем у село Воробйове, місце свого заслання, а вже ставало нестерпно. Краса сибірської природи — урвисті береги Ангари, річкова вода, кришталєво чиста і дзвінка — не вражала його. Мерщій звідсіля. Геть. Часу губити не можна. Скоро зима, а по снігу куди подасишся. План був простий: в селі звикли, що він ходив на заробітки, по кілька днів пропадав у тайзі. І цього разу не кинуться. А він встигне за цей час добратися до Братського Острога, де є явка, звідтіля найімовірніше доведеться на деякий час податися в Китай. Йому пощастило. Напередодні втечі одержав

від Даринки грошовий переказ на п'ятнадцять карбованців. Десять віддав до спільної каси поселенців, казначею комуни, п'ять карбованців залишив собі. Кепсько було лише те, що паспорта ще не видали, а ждати його — значило стирчати тут до наступного літа. Ще рік бездіяльності було над його силу.

Помітивши втечу, поліція кинеться по Ангари на південь, бо саме там і пролягає найкоротший шлях до Сибірської залізниці. Артем вирішив рушити по Ангари на північ. Цим круговим, неходженим шляхом до Сибірської дороги було верстов шістсот. Хоч і довга стежка, та зате безпечна. Жаль, що пожитків багато не візьмеш: кілька сухих коржиків, цукор та плитка чорного чаю — от і весь скарб.

Всі ці півтора місяця Артем настирливо готувався до втечі. Головне: треба навчитися орієнтації в тайзі. Не раз блукав тайгою, ремствував, що нема компаса, потім все ж вибирався на знайоме місце, і все починалося запово. Казав, що йде по гриби, а сам знову й знову тікав у тайгу, вчився її відчувати, вчився визначати напрям не лише по сонцю й зорях, але й по деревах, по мохові на них, по непримітних для недосвідченого ока ознаках.

Він ішов знайомою стежиною уздовж лівого скелястого берега Ангари, час від часу спотикаючись об гостре каміння. Темно-синє небо вражало своєю прозорою блакиттю, сонце, відбиваючись в прозорих водах Ангари, засліплювало очі, високі кедри й модрини про віщось сперечалися з вітром. Не помітив, як настав вечір. Показався пором.

Старий якут, поромник, збирався відчалювати. Артем гукнув і з обох ніг кинувся до ріки. З розгону вискочив на дощатий поміст.

— Добридень, дідусю! Я махорки тобі приніс. Аж дві пачки. І ще ось двадцять копійок. Це тобі за те, що перевозив мене стільки разів.

— Спасибі! — поважно вклонився якут, посмоктуючи люлечку. — Надовго йдеш?

— Ні. Скоро вернуся.

— А чому ж без сокири й коси йдеш? — насторожився поромник.

— Та я тільки пошукати роботи. Нащо ж їх тягти туди й сюди? От наймуся, тоді інше діло.

Старий неквапно посмоктував люлечку, кивав головою, дивився на протилежний берег, що віддалявся.

Не встиг причалити, як Артем, махнувши якутові кепкою, пірнув у куші.

— Постій, Федюшо! — почув за спиною тихий хрипуватий голос старого.

Сергеев вернувся. Поромник журно дивився на нього.

— Ти чоловік веселий, роботящий. На місці не всидиш. Не йди на Іркутськ, Федюшо, і на станцію Зима не суй носа. Ловлять там вашого брата. Казали добрі люди. Спасибі за махорочку!..

— Спасибі й тобі, батьку.

Старий одвернувся і почав длубатися біля поромного борта...

Дорога тут стала гіршою. Спочатку примічав людські сліди — зламану гілку, слід багаття, оберемок трави, на якій хтось ночував. Але скоро й вони зникли. Було таке відчуття, наче йшов по землі, де ще не ступала людська нога. Майже зовсім стемніло. Вітер дув усе завзятіше.

Тривожно ревів Ілім, що впадає тут в Ангару, натикаючись на кам'яні брили. Кипів, пінився, наче порожистий Дніпро. Тільки там, на Україні, степ та степ, куди не кинеш оком, а тут безкрая тайга. Стовбури сосен похмуро проступають з сірої імли. Кедрові шишки здаються якимись дивовижними плодами. А модрина, розбита громом, вигнулась дугою й зловісно скрипить, розгойдуючись на вітрі. Дорога геть споганіла. Річище Іліму завалене гострим, то великим, то малим, камінням. Тепер доводилося не йти, а перестрибувати з каменя на камінь. Іноді промахувавсь: смеркло та й натовмився дуже. А ноги все вели і вели вперед...

Боляче вдарившись об камінь, Артем нахилився, обмацав чобота. Ех, порвався, пальці голі. Добре, хоч другий поки цілий. Тепер налягай на нього, а порваним ступай обережніше. І вперед. Тільки вперед. Але йти далі не зміг. На дні старого русла ріки, яка впадала колись до Іліму, знайшов печеру і розіклав багаття.

Весело закипіла в бляшанці вода. Скоро буде чай із сухими коржиками.

А незабаром Сергеев уже лежав на голій землі, поклавши під голову торбину. Збиті в дорозі ноги гули від утоми. Перевертався з боку на бік, щоб уместитися зручніше, щоб тіло спочило перед важкою дорогою. А в голові роїлися тисячі думок, не давали заснути. Повіяло волею, тією жаданою волею, якою він марив, про яку стільки мріяв. Підкидав у вогнище наготовані дрова і вмощувався знову. І знову напливали люди і події, малювалося майбутнє життя, і, головне, він знову був серед робітників, організовував осередки, виступав, переконував, сперечався, боровся за свої переконання... Під ранок міцний сон все ж зморив Артема. Спати довго не довелося. На світанку линув холодний дощ. Оце тобі, Артеме, й осінь. Тож-то вчора так билися з вітром модрина і сосни. Доведеться йти ще хугкіше.

Весь день він пробивався крізь крижану стіну води. Скоро й другий чобіт порвався. Довелося роззутися і йти босоніж, мало не скрикуючи на кожному кроці. Іноді від болю темніло в очах, але Сергеев зціплював зуби і вперто крокував уперед.

Надвечір дощ усух. Артем промок до рубця, ватри розпалити було нічим. Він примостився на сирій землі, прихилившись спиною до дерева. Його лихоманило. Розпухлі ноги зробилися стопудовими. Намагався забути-ся, думав про майбутнє, але холод брав своє. Ледве почало світати, знову рушив уперед. Ось і з'їдено останнього коржика, останню грудочку цукру. Чаю теж нема. Торбина порожня. Вибився з сил. Добратися б лишень до повороту річки і віддихатися. А може, впаде він там і не встане. Ну, ще крок, ще, ще...

Артем не впав, а лише заточився на слабких ногах, не вірячи самому собі:

— Човни!

Три човни гойдалися на приколі, а далі виднівся хуторець. Кілька хаток. Із коминів ішов дим. Гавкали собаки. Пахло хлібом. Люди! Там живуть люди!

Артем майже поповзом добирається до крайньої хати, але кудлатий вовкодав рветься з ланцюга, полохаючи все довкола лютим гавкотом. Риплять двері. Бородатий чоловік у ведмежій шкурі підходить до подорожного, допомагає йому підвестися. Приводить у хату.

— Гостем будеш.— Глянувши на Артемові ноги, похмуро гукає:— Жінко! Гарячої води і трави готуй!

Жінка заварює в чистому цебрі сухі тайгові трави, і Артем опускає в духмяний настій ноги. Тіло раптом робиться чужим, на диво легким і слухняним. Заплющені повіки піднімаються, і він бачить четверо цікавих очей, що пильно пантрують його із запічка.

— Ти хто? — тоненьким голоском питає один із дітлахів.

— Перехожий я, братець, подорожній, — відповідає йому охоче Артем.

А батько тут же осмикує сина:

— Цить мені. Сопливий ще до чоловіка чіплятися. Бачиш, їсти чоловік хоче.

Він подає Артемові велику чашку пахучої юшки. Поруч, на лаву, ставить мисочку зі смаженим омулем. А сам, піднявши до каганця Артемові чоботи, тихо зітхає:

— Ай-ай-я! Хіба можна в такім взутті у тайгу йти, чоловіче добрий. Ногам смерть.

Підходить до скрині, виймає з неї нові торбази, м'які оленьчі чоботи, взуття коряків і камчадалів, подає гостю.

— Носи на здоров'я, чоловіче добрий. Тайга такі любить, а твої що — панські...

Артем відмовився. Незручно було їх брати. Довелося б лишитися без грошей. А приймати як подарунок — хто він їм? Звичайний перехожий, ні сват ні брат. Як не просили — не взяв.

Вранці прокинувся від пахоців хліба: хазяйка виїняла з печі рум'яні буханці. Біля тапчана, на якому його вклали спати, стояли чоботи. Сергеев навіть не повірив, що це його чоботи, так дбайливо вони були підшиті, підшви — міцно прибиті гвіздками, халяви густо змащені жиром. А до хати вже заходили люди. Артем напочатку затривожився: раптом стражник або місцеве якесь начальство. Ні, то були сусіди.

Господар підійшов до гостя, подав зім'ятого конверта.

— Чоловіче добрий, ти читати вмієш?

— Вмію.

— Прочитай, коли ласка, що син пише. Ось уже котрий рік як пішов з японцями воювати, а додому все не вертається.

Він прочитав листа, написав відповідь, котру по черзі диктували то батько, то мати, з якоюсь євангельською покорою вимовляючи слова. Потім потяглися ще і ще руки з листами. І знову диктував відповіді... Лишень під обід вгамувався дім привітного селянина. Артем почав збиратися в дорогу. Ніяких грошей взяти з нього не захотіли, гріх, за їхнім селянським звичаєм, брати гроші з подорожнього за притулок, бо він чоловік божий. Артемова торбина тріщала від їжі, якої йому наносили з усього хутірця. Ранки на ногах майже зовсім затягнулися. Господарі вивели гостя на коротку тайгову стежечку, якою Артем і добрався до Братського Острога.

До острожної церкви зайшов після вечерні, коли па-ламар гасив свічки. Той провів пізнього гостя до дяка. Дяк смішно шкандибав по двору. Помітивши Сергеєва, він несподівано закричав і застрибав на одній нозі до прибулого:

— Артем! Ти відкіля тут?

— Мати в капусті знайшла! — радісно прогук Артем, пізнавши в дякові героя харківських барикад Миколу Пальчевського, котрого заслали на вічне поселення в Братський Острог.

Вони проговорили всю ніч. Вгамувалися лише на світанку, власне, не вгамувалися, а затихли.

— Ти не знаєш, як Даша? Давно про неї не чув,— спитав Артем Миколу.

Той коротко зітхнув, змовчав.

— Миколо, ти спиш?

— Ні.

— Про Дашу не знаєш?

— Даша померла в Акатуї. Скоротечні сухоти звели...

Тепер замовк і Артем. Тишу порушував лише маятник ходиків, невблаганно відлічуючи час. Тік-так, тік-так...

Вранці Микола видав йому фальшивий паспорт і п'ятнадцять карбованців з партійної каси. Паспорт був так грубо «змитий», що зразу б кинувся у вічі. Його поліції не покажеш. Попутній візник за три карбованці взявся довести Артема до залізничної станції Тулун. Біля станційного семафора вони розпрощалися.

XV

Знайомство відбулося швидко. Не встиг Артем увійти до маленької російської крамнички, як почув запитання:

— Росіянин?

— Так, цієї віри, — відповів він, дивлячись у той бік, відкіля долинав голос.

— А здалеку ж, з Росії? — до нього підходив молодий, небало зодягнутий хлопець.

— Харківський.

— О, то ми земляки, друже. Я родом із села Піски під Харковом. Робив по заводах. А потім — п'ятий рік — заслання. З каторги дав дьору, а ти?

— Та і я майже так. А на якому заводі працював у Харкові?

— На Гельферіху. У нас, знаєш, хто орудував, — сам Артем. Чув про такого? Ще один, правда, був — Дмитро Бассалиго, права рука в Артема. Ох, і вмів же той Артем говорити.

— Були й ще там люди, багато було людей, один би він не впорався. А де тебе взяли?

— У дев'ятсот шостому за агітацію серед війська. — Мене Володимиром зовуть, а на прізвище — Наседкін, прошу любити й поважати, — жартував хлопець.

— Федір Сергеев, — подав йому руку Артем.

— Не чув я щось такого в Харкові. Скільки ж тобі років?

— Двадцять сім.

— Сім'я є?

— Ні. Мати сама зосталася в Катеринославі.

— Ну, тоді нічого. Якесь діло зварганимо. Бачу, ти в Шанхаї новачок?

— Вгадав.

— Довго сюди добирався?

— Та немало. Встиг надивитися.

— Харбін?

— Угу.

— А потім куди?

— Нагасакі.

— Далеко ж тебе занесло. Тобі б звідтіля в Європу.

— Не вийшло.

— Бачу, що не вийшло. Документи маєш?

— Та як тобі сказати: і маю, і не маю.

— Ясно. Найстрашніша звірина для тебе — російський консул, та ще поліція японська, британська, китайська. Хоробрий, дивлюсь я на тебе. А їсти чортма.

— А в тебе?

— Та те ж саме. Може, разом домовимося?

— Давай.

Хазяїн пекарні, куди вони звернулися, сказав, що білих не потрібно, є лише місце для кулі. На його подив, білошкірі іноземці згодилися. Найбільшої ганьби в Шанхаї не могло бути. Роботу, яку споконвіку виконували лише найнижчі з нижчих, люди жовтої шкіри, взялися робити диваки з Росії. Та коли вже потрапили в біду і нужда прикрутила, то йдуть за допомогою у молитовний дім, там вам видадуть і одяг, і взуття, і нагодують, тільки б ви не ганьбили людей білої раси.

Росіяни ж мов і не знали цього великого закону. Вони прокидалися, ледве зоріло, ловко навантажували візка. Невисокого зросту здоров'як, посміюючись у русяві вуса, запрягався в нього, другий, шупленький, підштовхував візка ззаду. Вони возили хліб у багаті іноземні квартали — а то вже зухвальство. Скоро шанхайські газети в один голос заволали, що обох росіян треба (вистлати геть. Артем переможно реготав. На місіонерських вечорах, які відвідував, щоб практикуватися з англійської мови, Сергееву пропонували всі розкоші світу, якщо він залишить свого візка.

Вони почали часто ходити в порт. Зустрічали кораблі. Знайшли для господаря пекарні добрих покупців — російських торгових моряків. Артем не міг спокійно дивитися, як хитро обдурюють їх власники таверн і притонів, труять опієм, грабують.

У нього промайнула думка — цього йому не заборонять і не вважатимуть за провину: а що, коли організувати комуну, як у Харкові? Щоб був спільний дім, недорого їжа, чиста постіль. Поділився цією думкою з Наседкіним. Той, людина компанійська, палко підтримав його. Скоро кілька вантажників, робітники пекарні, ковбасник, лісоруб і вони з Наседкіним об'єдналися в російський гуртожиток. Їжу готували по черзі, роздобувши в ковбасній м'ясні обрізки й кістки, в пекарні — хліб та сухарі. Коштувало це недорого. Будиночок був

невеликий, але вони пильно стежили за чистотою і порядком. Вечорами тягучі російські наспіви повнили дім. Помітивши, що очі в багатьох починають туманіти, Артем брав гітару і на знайомий мотив м'яким баритонном починав співати інші слова:

Что в царстве далеком,
Где вечно всегда недород,
Правительство держит
Во мраке глубоком
В невежестве русский народ.

Він співав неголосно, але задушевно. Не минуло й хвилини, як решта товаришів починала за ним підтягувати.

Тепер у порт зустрічати російські кораблі ходили всією комуною. Потім водили земляків-матросів по крамницях, допомагали робити покупки, завертали з ними в Ботанічний сад та інші визначні місця Шанхая, розповідали, як тяжко живеться рикшам і китайським біднякам. А головне, намагалися не допустити побратимів у кубла розлусти, опію, бандитизму. Матроси гостинно запрошували на кораблі, частували флотським борщем.

Портові бандити не раз попереджали:

— Передайте своєму напарнику — якщо й далі буде опікати російських матросів, ми йому голову скрутимо!

— Ну, поки ще скрутять! — сміявся Артем. — У тюрмі й не з такими доводилося мати справу. Росіян ми не дамо кривдити. Хай до нас носа не показують!

Матеріальні справи покращали. Хазяїн перевів Артема за прилавок: торгувати хлібом. Тепер не доводилося схоплюватись о третій годині ночі, хоча працювати треба було дванадцять годин безперервно.

Настало літо, теплі вітри покликали його на волю. Швидше б із Шанхая! Але немає зв'язку з більшовицьким центром. Допомогти може Сашенька, котра нині в Парижі. Він пише Катерині Феліксівні, пише харківським друзям.

Шлях один-єдиний — через Австралію.

XVI

Австралійський порт Брісбен зустрів росіян сірими стінами пакгаузів, крамниць, таверн і камінням на вулицях та майданах. Пасажири розбіглися, а комуна без шеляга в кишені (всі гроші пішли на квиток, у вартість якого входило й безплатне харчування) збилася круг Артема. Він бачив, що всі похнюпились. Вже хотів був підбадьорити товаришів, коли раптом на причалі хтось запитав по-російськи:

— Іване! А чому ж наших нема?

— Ми тут! — на все горло загукав Артем.

Представники Спілки російських емігрантів привели новоприбулих до емігрантського дому. Приїжджі мали право кілька день безкоштовно жити й харчуватися, поки не влаштуються на роботу. Одразу підвернулася й робота. Бос набирав робітників рубати цукрову тростину і дуже вихваляв справді вигідні умови. Артема це насторожило. Він кивнув своїм і підійшов до невеликої групи залізничників, які запально про щось сперечалися.

— Камрад! Тред-юніон! Де вона?

Залізничники враз примовкли, допитливо дивлячись на Артема.

— Звідкіля ви?

— Росіяни. Прибули групою з Китаю. Нам пропонують роботу на плантаціях цукрової тростини, але ми новачки тут... — Хоча Артем і непогано говорив по-англійськи, довелося деякі слова повторювати кілька разів.

Все ж його зрозуміли. Залізничники знову заговорили всі разом, потім підкликали молодика в синьому комбінезоні, простроченому білими нитками.

— Поль Фрімен, — відрекомендувався молодик і, дізнавшись, чого Артемові треба, пояснив: — На цукрових плантаціях в Бундобергу — страйк, бос шукає скебів.

— Штрейкбрехерів? — уточнив Артем.

— Так, штрейкбрехерів, а простіше — нашу болячку. «Ну й гад», — лайнувся про себе Артем.

— Росіянам дуже потрібна робота? — обережно, навіть боязко поцікавився Поль.

— Не бійся, товаришу! — заспокоїв його Сергеев. — Росіяни не стануть скебами.

Поль міцно потиснув Артемові руку, потім, дивлячись на всю їхню групу, довкола якої вертівся бос, несподівано запропонував:

— А залізниця вас не влаштує?

— А чому ж ні! Я — помічник машиніста, — зрадів Артем.

— О, машиніст, це забагато! — розвів руками Поль. — Шпали, рейки, насип. Якщо не влаштуєтесь, приходьте сюди, до нас... І обов'язково покажи своїм наш музей. Он там! Бачиш, білий дім? Покажи...

В музеї, серед численної австралійської екзотики, Артем знайшов те, на що натякав Поль.

Під склом лежав старовинний, пожовклий від часу пергамент. У ньому писалося, що велику частину острова Тасманія англійці виміняли в аборигенів за дві бочки спирту, ковдри і цяцьки. Старанно й точно перелічувалися всі речі, завдяки яким багата земля стала власністю англійського короля. Гербова печатка з левом. Розмашисті підписи британців і закарлючки замість підпису, поставлені вождями аборигенів.

В іншому залі лежали іржаві кайдани, евкаліптові колодки, в яких привозили з Британії каторжан. Раніше англійці вивозили їх до Америки, Вірджинії, а коли зазнали там поразки, в каторжну тюрму для засланців перетворили Австралію.

— Геть-чисто як і в нас! — хитав головою Наседкін. — Тільки що тайги і морозів сибірських нема.

— На морозі здоровіше, ніж в оцьому пеклі, — зітхнув Артем.

Наступного дня вони розійшлися. Кожен знайшов собі роботу, на цукрові плантації вирішили не йти.

Артем найнявся на будівництво залізниці. Вантажив землею вагонетки, перевертав шпали і забивав під рейки костилі в партії боса Томсона. Томсон колись і сам валив височенні евкаліпти, копав землю, возив тачку, поки не вибився в боси. Тому він зразу й примітив двожилого російського хлопця та прозвав його Великим Томом. Працювати росіянин умів, як ніхто; здавалося, він не знав утоми. Його кремезна, мов вилита, постать вирізнялася серед замучених роботою людей.

Скелясті гори не пускали океанської прохолоди на материк, у долину, і тому тут, в наметному містечку землекопів, було душно. Скинувши мокру сорочку, Ар-

тем умився холодною водою, насухо втерся, зморщившись від болю: забувся, що австралійське зимове сонце — зрадливе, закотив під час обіду рукава і спалив руки. Тепер вони почервоніли, трохи напухли і були чутливі до найменшого дотику. Артем змастив їх машинним мастилом. Примостився біля невеличкого столика: зібрався писати листа. Так рідко випадала вільна година.

В тюрмі йому довелося пережити надто багато. Потрапив туди після нелюдської роботи, яка висушила організм, похитнула душевну рівновагу. Часом Артему навіть здавалося, що він спустошений внутрішньо, що воля його паралізована, що він не здатен до жодної самостійної дії. Багато довелося передумати й стерпіти. Найстрашнішим був сумнів у самому собі. І що більше боявся цього почуття, тим глибше воно оволодівало ним. В Австралії став трохи врівноваженіший, хоча мрія пробратися до Європи частіше навідувалась. Скоріше б зміцніти душею, знову відчутти себе при сталій рівновазі, тоді можна підіймати вітрило... Слова самі лягали на папір: писав Катерині Феліксівні, яку ласкаво називав у листах тітонькою. Ця жінка виявила стільки турботи й співчуття в його нелегкій долі — Артем дуже поважав її. І найголовніше — був з нею відвертий і щирий. Боячись завдати жалю батькам, він багато чого в листах до них або применшував, або перебільшував чи просто замовчував. Катерині Феліксівні, мов на сповіді, викладав усе — Сергєєв любив писати їй, бо жінка розуміла його, відчувала його душевний настрій, була добрим старшим другом, терплячим і розумним. З нею, з її листами, було спокійно, затишно. Останнім часом Артемові почало здаватися, що в одному Катерина Феліксівна була надто стримана: коли мова заходила про її дочок і особливо про Шуру. З Шурую щось колося. Що? Де вона тепер? — про це Катерина Феліксівна вперто мовчала.

Вітер аж розриває намет, гасить свічку, хтось несамовито б'є в барабан, якийсь горе-музика нудно терликає на гармонії «Янки-дудль», приголомшуючи всіх своєю ось уже двомісячною наполегливістю. Списано два аркуші. І шкода розлучатися з маленьким шматочком Росії... Привіт усім, особливо — Шурі. Ваш Том, колишній Федір...

Незабаром після голосної історії з Довгим Діком, канадцем, котрого Артем перегравав, першим завантаживши вагонетку глеквою глинястою землею, бос перевів Артема в підривники. Підвищив. Сергеев змінив лопату на молот, шлямбур і динаміт. Він пробивав у кам'янистому ґрунті глибокі діри, закладав у них динаміт, приєднував бікфордів шнур. Чорний від кіптяви й диму, тепер не ходив, як усі, а ганяв щосили, постійно ризикуючи життям. Не долічишся одного вибуху з п'ятнадцяти і жди лиха, коли пробиватимеш новий шпур. Артем боявся не за себе, а за людей, які разом з ним прокладали оцю дорогу. Надриваючи голос, знову й знову вигукував їм своє незмінне:

Blow-up! Blow-up!*

XVII

На різдво в Народному домі Брісбена зібралися уповноважені Спілки російських емігрантів і гості з усіх куточків острова. Федеральний австралійський уряд мав на меті послати російських емігрантів на північ Австралії для заселення того краю. Напочатку хай поїдуть посланці, все роздивляться, а за ними вже рушить і решта. Уряд добре знав, що можуть зробити на голій землі росіяни. З виступу кількох ораторів, що в більшості своїй повсідалися за столом президії, Артем зрозумів: філантропська діяльність приїлася декотрим панам. Вони збиралися ліквідувати Спілку, для власних потреб утворити якусь культуртрегерську місію. Сергеев не поспішав з остаточними висновками. Коли бажаячих виступити не стало, він вийшов на трибуну і, не дебатуючи, щоб не ускладнювати розмову дискусією, виклав завгодя продуманий ним план реорганізації Спілки російських емігрантів. На місцях утворюються самостійні осередки, які входять колективними членами до Центральної Спілки. Спілка матиме свою робітничу російську газету. Гроші можна зібрати, пустивши шапку по колу.

Зал дружно вдарив у долоні. З усіх боків посипалися запитання, хто він, оратор, звідкіля? Артем не встиг відповісти. Хтось у залі закричав пронизливо-голосно:

* Blow-up — вибух (англ.).

— Блоу-ап! Блоу-ап!

Зал підхопив цей вигук, почав скандувати... Вперше за ці довгі роки до Сергеева прийшло колишнє почуття впевненості. Знову перед ним були сотні людей, які повірили його доказам і підтримали його думку. Отже, і тут знайдеться робота. Отже, і тут є поле битви, а вже ворогів і поготів вистачить. Чи ж знайдуться соратники?

Артема одностайно обрали головою, робочим секретарем — Серешинінова. Тут же пішла по колу шапка. Потрібної суми не зібрали. Але нікого це не збентежило: осередки, які утворюються на місцях, поповнять казну.

Тепер Артемові додалося справ. Удень рвав скелі, ввечері пробирався в найвіддаленіші кемпи — похідні робітничі селища. Осередки після таких його відвідин росли, мов гриби після дощу.

До свого табору повертався світанком і, навіть не запалюючи свічки в наметі, втомлено валився на дощаний тапчан. А ввечері знову рушав у кемпи то на лінійці, якщо траплялася okazія, то пішки.

Серешинінов прислав незабаром радісну звістку: грошей у банку назбиралося вже досить. Можна виписувати з-за кордону найдорожчий російський шрифт, якого в Австралії не знайти.

Але несподівано до табору приїхав Поль Фрїмен, секретар Спілки залізничників. Він хотів погомоніти з Артемом без свідків. Вони поволі йшли курним шляхом в гори. Сергеев не поспішав з розпитами, хоча помітив, що Поль чимось розтривожений.

— Томе! — гість стиснув Артемові руку в лікті, зупинився. — Ми просимо твоєї допомоги. Трамвайники Брісбена починають страйк. Скоро за ними повстануть й інші міста. Але ми боїмося скебів, штрейкбрехерів. Ми боїмося росіян, поляків, усіх зайшлих. Вони найменше організовані, й тому федеральний уряд покладає на них велику надію...

— Минуточку, минуточку! — вирвалося в Артема по-російськи. — Хто ж це вам сказав, що вони неорганізовані?

— Послухай, Томе, у нас порядки такі: коли скеб заходить до ресторану і це стає відомо хазяїну, той б'є посуд, з якого їв скеб. Якщо скеб оселяється в готелі, то вся обслуга кидає роботу в хазяїна цього готелю, і скеб змушений тікати. Так у нас здавна повелося. Але

ваші до ресторанів і в готелі не ходять. Вони їдять і сплять просто неба, на землі. Вони дуже бідні, Томе, і з горя на все підуть.

— Правда твоя, Поль,— зітхнув Артем. — Але ж горе у нас однакове. І росте з одного коріння. Невже, думаєш, росіяни стануть штрейкбрехерами?

— Томе, ми дуже боїмося цього, ми просимо тебе повернутися в Брісбен, до вашої Спілки емігрантів. Вони так добре прийняли тебе на різдво. Ми надіємося на тебе, Томе. Допоможи... — Поль знітився.— Але ми бідні і не можемо тобі плагити жалування, хоча б на час страйку.

— Диваки! — засміявся Сергеев.— Хіба ж страйк чи революцію роблять за гроші? Диваки. В цьому й полягає лихо ваших юніонів: ви все завжди й скрізь вимірюєте на гроші. Пора б уже від вимог економічних переходити до політичних. Пора б свою робітничу партію організувати. Елементи соціалістичної партії тут виріли!

— У нас є Спілка. Вона замінює нам партію,— важно сказав Поль Фрімен.

— Марна справа. Профспілка ніколи не замінить партію, авангард пролетаріату,— запально почав доводити Артем.

— Це майбутнє, Том! Зараз головне — страйк. Але ти не будеш без роботи. Тебе приймуть докери в порту. Згоден у порт?

Артем мовчки кивнув і, допитливо глянувши на гостя, сказав:

— А про партію я б усє-таки подумав. Чи ти так закоханий у свою профспілку, що за тином не бачиш неба?

Поль усміхнувся і, не відповівши, гаряче й довго тиснув йому руку. Розлучалися друзями...

Слово «Росія» стало в дні страйку найкращою перелусткою. Пікети трамвайників, крізь які можна було пройти лише за спеціальним документом, вільно і безборонно пропускали росіян — в подяку за їхню солідарність. Але газети почали відверте цькування російських емігрантів, погрожували репресіями, аж до видачі їх російському уряду. Вечорами в приміщенні Спілки Артема перехоплювали репортери і докучали найвними запитаннями: чи правда, що росіяни фабрикують бомби і хочуть в Австралії здійснити переворот?

— Ну що ви, панове? — заспокоював журналістів Артем. — Спілка російських емігрантів — організація нейтральна. Вона не втручається у внутрішні справи Австралії. Хіба під час демонстрації в чорну п'ятницю* ви бачили хоча б одного росіянина? Хіба поліція затримала хоч одного з членів нашої Спілки?

— А ваші відозви?

— Вони закликали росіян не втручатися у внутрішні справи країни, яка дає нам притулок і роботу.

— Але ж були і писані від руки, котрі закликали не йти на роботу до трамвайників?

— Ми відповідаємо лише за ті публікації, котрі видано англійською мовою і на котрих стоїть підпис нашої Спілки. За решту нехай відповідає поліція. Вона повинна знайти тих, хто переписує їх і розповсюджує...— ввічливо пояснив Артем, радіючи в душі, що друквані і тим більше рукописні листівки зробили свою справу.

Тепер на вогник до Спілки заходив Поль. Іноді він приводив з собою мовчазного й похмурого Роберта Філіпса, якого відрекомендував Артемові дещо незвично: вір йому більше, ніж мені.

— Віднині росіяни користуються великою повагою серед австралійських товаришів,— сказав за першої зустрічі Роберт.

— Значить, дружба, товариші? — зрадів Сергеев, піймавши прихований, професійно чіткий відтінок, з яким вимовив ці слова Філіпс.— Але коли так, товариші,— повторив він, роблячи наголос на цьому слові,— просувайте загальну справу далі. Вам потрібна єдина робітнича партія... Як ви на це дивитеся, товариші?

-- А може, соціалістична?— обережно спитав Роберт.

— Важлива не назва, а зміст.

— Томе, адже в нас існує робітнича партія, але ти, напевно, знаєш, що це і є найлютіший ворог робітників,— втрутився Поль,— тому навіть назва може налякати трудящий люд.

— Частково ти, може, й маєш рацію. Все ж завдання, програма — ось справжнє обличчя партії.

— Думаю, ми не готові до того, що ти пропонуєш.— Поль явно дотримувався поміркованих поглядів. Роберт

* Ту страйкову п'ятницю урядовці назвали — чорний день.

96
K 95

ВАСИЛЬ
КУЧЕР

**МИ
НЕ СПИМО
НА ТРОЯНДАХ**

з цікавістю прислухався до Сергеева, іноді підтакував йому, але не висловлював своєї думки.

— Ну, значить, я нічого не розумію в революційній боротьбі. — Артем перевів розмову на інше.

Скоро Серешинінов зібрався виїздити. Напочатку вирушив до Нової Зеландії, потім у Канаду й Америку.

В Брісбені лишився Сергеев. Поль дивувався, відкля в Артема беруться сили й енергія: працює докером, веде важку організаційну роботу в Спілці, читає лекції з марксизму англіїцям і росіянам, кожній групі на її рідній мові. Збирає з усіх куточків земної кулі революційну бібліотеку. Вже є понад тисячу книг. Та ще й видає газету «Ехо Австралії», для котрої нарешті зібрала грошей. І все доводиться робити самому: писати, редагувати, розсилати газету передплатникам. Газета росіян зацікавила Поля. Попросив Тома перекласти на англійську мову перший її номер. Полю дуже сподобалася передовиця. Він навіть прочитав її кільком керівникам робітничих спілок.

«Зустрічаючи людину вперше, ми з нею знайомимося. Беручи до рук вперше якусь газету, ми теж бажемо познайомитися з нею. Ми бажемо дізнатися, чиї думки і які думки вона висловлює. Газета той же адвокат, але тільки слухач у неї більш багаточисельний і постійний. І, як адвокат, вона захищає чийсь інтерес. Як би не намагався запевнити адвокат публіку й суддів в його неупередженості, в тому, що він не захищає нічиїх інтересів,— йому ніхто не повірить. Але існує на білому світі немало наївних і довірливих людей, котрі вірять в те, що газета може бути безстороння, що газета може не захищати нічиїх інтересів; або, інакше кажучи, захищати інтереси всіх. Можливо, це й буде колись. Поки ж цього нема і бути не може... Ми, починаючи газету, не починаємо із запевнень у нашій неупередженості. Нам нікого обдурювати. Ми одразу запевняємо, що наше завдання — з'ясувати і захищати інтереси робітника Австралії, котрий розмовляє російською мовою. Наша газета почалася з ініціативи робітників; робітничий клуб росіян Брісбена взяв газету під свій контроль; робітники Квінсленду * дали гроші й свою працю на за-

* Штат Австралії, в якому знаходиться місто Брісбен.

снування і ведення газети. І було б дурницею, коли б ми почали мовчати про те, що нам необхідно знати, й кричати про те, що нам не корисне; або ще гірше, стали б адвокатами ворогів і недругів робітничого класу. У них багато своїх найманих писак. Вони не потребують наших послуг... Ми кличемо всіх, хто з нами згоден, читати інтереси не розходяться з нашими, згуртуватися разом. Газета буде нашим залом, в якому ми будемо працювати і обговорювати наші справи. Наша газета ніколи не забуватиме, що в єднанні наша сила».

Поль перестав читати і запитливо подивився на колегу. Усі були вражені: так просто, зрозуміло й чесно.

— Ось у кого нам треба повчатися, як говорити з людьми, яких хочеш привернути на свій бік. Наша газета не може похвалитися такою пречудовою передовицею.

— Поль, а чи не можна його до нас, в нашу газету запросити? — спитав Роберт.

— Ні, цього не слід робити. Це може образити росіян, та й потім він не погодиться. Краще послухайте, що він пише про нашу «чорну п'ятницю»: «Перед лицем австралійського робітничого класу виріс страшний ворог — мілітаризм. Брісбенський страйк розв'язав язика правителям Австралії, і ми дізналися про дещо, що повинні були зрозуміти значно раніше. Нам в Австралії обіцяють порядки, які ми бачили днями на Лені».

Поль одірвався від газети, тихо сказав:

— Тут вірші. Мабуть, про розстріл робітників на російській річці Лені. Але Том не переклав їх. Не встиг, або не зумів... Поезія...

— Жаль! — голосно зітхнув Роберт.

— Що? — не зрозумів Поль.

— Прикриють цю газету. Довго вона не протягне, — сухо пояснив Роберт.

XVIII

Щойно створена соціалістична робітнича група Брісбена вже почала кампанію за справжню, а не показну свободу слова. Взяти в ній участь запросили й Артема, знаючи, що він блискучий оратор. Перший відкритий виступ вирішили влаштувати в неділю. Це

було б тим паче до речі, що поліція недільні мітинги дозволяла провадити місіонерам та релігійним общинам, заборонивши їх соціалістам. Дізнавшись про наступний поєдинок соціалістів і поліції, всі городяни висипали на вулиці, майдани, сквери.

Артем обрав перехрестя в кінці вулиці Аделаїда-стріт. Це було найвелелюдніше місце.

Він прийшов не один: поруч були вірні докери, озброєні ковальським інструментом і ланцюгами. Люди за одну мить оточили їх, зацікавлено позираючи на ланцюги.

Краєчком ока Сергеев помітив сержанта Колінса, уславленого своєю брутальністю й старанням при арештах соціалістів. Той снував уздовж вулиці, тривожно поглядаючи на зростаючий натовп...

Артем не стояв на місці. Ходив уздовж перехрестя і звертався з промовою до людей. Натовп сунув за ним, уважно й жваво слухаючи. Говорив Артем про соціалізм і свободу слова. І був невловимий: з'являвся то на одному кінці перехрестя, то зовсім з протилежного боку. Багатотисячна юрба захищала його від поліції.

Все ж сержантові Колінсу пощастило його затримати і, що важливо було для сержанта, при свідках, в самий розпал for free speech *. Але соціалісти тут же взяли Тома на поруки, під грошову заставу. Правда, він пообіцяв, що з'явиться на суд.

На суд Том, Великий Том, як кричали йому із залу, прибув своєчасно. Тримав себе задишливо й агресивно. Коли запитали, чи визнає він себе винним у тому, що влаштував відкритий недільний мітинг, зухвало посміхнувся: ні, не визнає за собою жодної провини. Викликали свідка обвинувачення сержанта Колінса. Той дав на біблії клятву і, суперечливо плутаючись, щохвилини поглядаючи на високий суд, почав описувати події того дня:

— Коли я підійшов до нього, тобто пробрався крізь юрбу, і запитав, чи має він дозвіл від поліцейського чиновника та назвав прізвище, обвинувачений, тобто Великий Том, відповів: «Я не чув про таку персону. Хто це?» Тоді я запропонував йому припинити виступ, тобто пі-

* Промова за свободу слова.

ти геть, інакше він буде заарештований. Обвинувачений підкорився, тобто зник з горизонту. Але скоро я побачив його на дереві, він стояв на гілці й знову говорив, тобто виступав. Я сам поліз на дерево, вимагаючи, щоб він спустився. Обвинувачений декілька разів спитав мене, чи арештую я його. Я, не відповідаючи на запитання, настоював, щоб він зліз з дерева. Він так і зробив, коли гілляка під нами затріщала. Натовп кругом нас продовжував рости. Я теж сплигнув. Тут до нас підійшло кілька поліцаїв та інспектор поліції, котрий спитав, як прізвище обвинуваченого, його адресу, записав це все і відпустив. Обвинувачений пробрався на ріг головної вулиці й знову промовив:

— А ви не перекажете, свідок, хоча б приблизно зміст промови обвинуваченого?

— Чому ж, тобто, звичайно, можу. Він казав так: «Раби-робітники! Я прийшов сюди для того, щоб говорити з вами про соціалістичне вчення й агітувати за свободу слова, яку прем'єр Австралії Денхам, міністр внутрішніх справ Атуль і поліцейський комісар Кахіль, — прошу пробачення, — намагаються задушити. Поліція, напевно, скоро мене схопить і посадить у готель «його величності», тобто в тюрму. Але це не так важливо. Я готовий до цього, бо знаю, що робітники ніколи нічого не доб'ються без жертв і боротьби. Свята трійця: Денхам — бог-отець, Атуль — бог-син і Кахіль — бог-дух святий, намагаються заволодіти правом вирішувати, хто з нас і коли може говорити. Ця свята трійця дозволяє релігійним товариствам влаштовувати недільні мітинги, нам же, ніби ми не люди, забороняє провадити їх».

— Доволі, свідок. Як розгорталися події далі?

— Далі я запросив звинуваченого показати дозвіл на проведення цього мітингу. Він відповів: «Я маю дозвіл здорового глузду» — і дав мені прокламацію соціалістів «Відозва до здорового глузду». Я збирався вести звинуваченого в поліцію, але не зразу помітив, що він не може рушити з місця, — він був прикутий до стовпа. Поки один з нас, поліцейських, ходив по зубило й молоток та розрубав ланцюги, обвинувачений говорив. Агітація за свободу слова, мовляв, повинна бути завжди наочною. Затямте, каже, це гарненько. Кругом здійснювався страшенний крик, гупав молот, трамвай бив у гонг,

гули автомобільні ріжки, звучали свистки поліцейських. Нарешті ланцюг упав, і я запитав обвинуваченого: «Тепер ви підете?» Він відповів: «Поспішати нема куди» — і показав на ноги. Тоді я побачив, що ноги в нього теж прикуті до стовпа. Коли я нарешті повів його, він все одно не вгамувався. Все звертався й звертався до натовпу, а той сунув за ним слідом. Біля поліцейського участка обвинувачений заспівав «Червоний прапор», юрба підхопила пісню. Потім обвинувачений сказав: «Прощайте, товариші, продовжуйте боротьбу!» От як було діло...— Колінс замовк, витираючи змокрілий лоб картаєю хусткою.

Після допиту свідка слово надали обвинуваченому.

Артем підвівся, оглянув насторожену публіку, просив дозволу поставити запитання свідку. Йому дозволили.

— Ви, свідок, між іншим, говорили, що я співав «Червоний прапор». Повторіть слова цієї пісні.

Прокурор перервав його:

— Це до справи не стосується!

Сергеев вперто мотнув головою:

— Ні, стосується! Свідок сказав, що я виступав перед народом і приблизно переказав зміст мого виступу. Якщо він стверджує, що я співав «Червоний прапор», нехай перекаже і текст пісні.

Колінс підхопився, але, як вівця, замекав:

— Я пам'ятаю, тобто, лише частину пісні.

— Так хоч частину її повторіть,—з безневинним виглядом попросив Артем.

Колінс деякий час відкашлювався.

— Прощу пробачення, там було так: «Підніміть червоний прапор, під ним живемо, під ним помрем! Геть з дороги, хто боїться! Геть, зрадники! Ми піднімаємо розгорнутий прапор! Погляньте навколо: французи люблять цей колір, німці його хвалять, в московському підпіллі співають йому гімн, в Чикаго обурені маси з ним повстають!..»

— Досить, свідок!

Обвинуваченого Тома Сергеева засудили до позбавлення волі на півтора місяця. Цей час він провів у австралійській тюрмі Богарод.

XIX

Наседкін геть зневірився. Він об'їздив усю Австралію, шукав прославленого раю, але так і не знайшов його. Виявилося, що восьмигодинний робочий день тут існував лише для привілейованих робітників високої кваліфікації. А на багатих фермах, де чабани пасли сиві хмари овець, робочий день тягнувся безконечно: від світання до смеркання. Не знали про нього на плантаціях цукрової тростини в Бунденберзі. А лісоруби лише чули про такий день. Зате біля вугільних шахт Нью-Кестеля, на мідяних руднях Нового Південного Уельсу і серед золотих родовищ Вікторії зустрічав обідраних людей, які просили милостиню. Раніше вони добували босам золото, мідь і стригли золотаву вовну з овець, рубали ліс і цукрову тростину. Потім підірвалися на важкій роботі. А кому вони, каліки, потрібні? Закони вільної Австралії писалися й приймалися не для них. Їхнє становище було жахливе. Аборигени, котрих заганяли в резервації, прирікаючи на голодне вимирання, хоч уміли шукати в землі різне коріння і цим харчуватися,— емігранти ж не вміли й цього робити. Жалюгідна доля чекала на них — під тином старцями доживати віку.

Тривожні вісті приходили й з Брісбена. Федеральний суд закрив російську газету «Эхо Австралии». В Європі почалася війна проти Німеччини. В новій газеті «Известия», котру Сергеев почав видавати, лунали заклики до пролетарів не йти на цю війну. Хай краще царський уряд зазнає поразки. Австралійські газети звинуватили росіян в нелояльності до федерального уряду, бо Англія була союзницею Росії. Царський консул Абаза наполягав на заведенні для російських емігрантів паспортного режиму: кожен росіянин показує царський паспорт. Сергеев за допомогою Поля Фрімена і Роберта Філіпса розповів про переслідування Спілки російських емігрантів сенаторові Терлею, і той виступив у федеральному парламенті на їх захист. Але постраждав і Сергеев. Його засудили до ув'язнення в тюрмі. Он яка тут свобода.

Де ж ти тепер, Федь-Том? В тюрмі чи вже вийшов? Давай утікати з цієї проклятої землі до себе, в Росію, де немає пекельної спеки, а стелиться рівна снігова далина і берези сумують задумавшись. Негаймо тікати!

Почорнілий, охлялий Наседкін нарешті прибився до Брісбена. За душею ні centa. Куди йти? В емігрантський дім йому поспішати нема чого, не новачок. Хіба до росіян, котрі живуть на околиці Брісбена, біля порту? Рушай, Наседкін, вже вечоріє, люди з роботи вертаються.

Не встиг завернути на знайому вулицю, як раптом почув за спиною:

— Володю, здоров, друже! Нарешті!

Наседкін оторопів. Перед ним стояв, усміхаючись, Сергеев. У синьому комбінезоні докера, важких кованих черевиках і незмінній кепочці. Стояв і покусував руського вуса.

— Пішли до мене. Пішли, друже!

— Не можу я тут, Федю. Давай у Росію тікати! Давай! — схопив його за рукав Наседкін.

— Тікати? — стрепенувся Сергеев. — Зараз, коли вони закрили наші «Известия», ти хочеш тікати? Не жартуй, друже. Ми вже нову газету відкрили — «Уоркерс лайф».

— «Робітниче життя?» — спитав Наседкін.

— Так точно, товаришу абориген. І відступати не думаємо. Ну, ось ми й прийшли. Прошу в дім...

Двері відчинила привітна милолиця жінка. Побачивши обшарпаного гостя, анітрохи не здивувалася. Видно, такі, як Наседкін, тут бували часто.

— Знайомся, друже! — Федір потягнув гостя, що тулився до стіни, за руку. — Моя дружина.

— Міна, — трошки ніяковіючи, сказала смаглява жінка.

— Нагодуй нас, Міночко, ми голодні, як аборигени в резерваціях.

— Зараз, зараз, — заметушилася Міна, — через хвилинку все буде на столі, — й миттю зникла в кухні.

«Метка», — чомусь недоброзичливо подумав Володимир Наседкін.

На нього звідусіль повіяло затишком, якого так давно не бачив. Раптом, набурмосившись, холодно спитав:

— Значить, оженився?

— Покохав, друже! Покохав!..

— А революція?

— Одне другому не завадить. Проходь далі, в редакцію, — м'яко вимовив Сергеев, заводячи гостя до

маленької кімнатки з письмовим столом і книжковою полицею над ним. Стіл був завалений коректурою, відбитками газетних сторінок, аркушами списаного паперу. На полиці стояли твори Маркса, Леніна, Енгельса. На лаві, поверх дешевенького килимка, лежала підшивка газети «Правда». Про цю газету Наседкін вже чував, але вперше побачив лише тепер. Побачив і знову спитав:

— А в Росію поїдеш?

— Ось нехай війна царю роги вкрутить. Раніше не велять.

— Хто ж не велить? — недовірливо процідив Наседкін.

— Наш партцентр, Володю, за кордоном.

— Але ж там, у Росії, ми б допомогли ті роги вкоротити або й скрутити ще краще!

— Ні. Ми для них пораженці. Піймають — одразу каторга або шибениця. Зостанемося тут.

— А що тут робиться? Скільки виходив, а й досі не второпаю,— жалісно мовив Наседкін.

— Тут хоч і так звана робітничка партія при владі, але робітники живуть гірше, ніж раніше. Зате боси — пречудово. Знають свою гру. Поки робітники в найбільш розвиненій своїй частині мають вихід у вищий клас, соціалізм — їхній ворог. Бачиш, як загнули! Лейбористи — хитрий народ: робітничка партія, а робітникам лише в сні та в мріях ввижаються депутатські й чиновницькі місця, добряча ферма чи місце майстра.

— Слухай, Федю. Кажуть, там, у центрі, за океаном, у Леніна почався розбрід?

— Це ти сплутав, Володю. Не там розбрід почався. Хоча й нам тут важко, але я не заздрю тим, хто вмовстився в запакованому ящику емігрантської колонії Парижа. Ті люди здебільша втрачають зв'язок з дійсним життям і поступово опускаються. Лише в декого вистає витримки й дисципліни, щоб вдержатися в старому річищі. Я й тут бачив хороших людей, які перетворювались на азартних картярів, пропьяк і злодіїв. Та ось приклад. Живе тут один соціаліст-революціонер. Коліс, в Росії, відігравав видатну роль в есерівських провінційних організаціях. А тут судився за крадіжку. Він, до речі, й досі одержує гроші з Росії. Працює, коли захоче. Але загинув! Один приятель давав йому

револьвера... Мовляв, пора покінчити з таким життям. Не послухав. Волі нема, загинув.

Підійшов до полиці, взяв книжку і простяг її Наседкіну.

— Ось, полюбуйся! Нещодавно прислали з Парижа. Роман українця Винниченка, з тієї ж еміграції. А яку назву придумав? «Заповіт батьків». І що, ти думаєш, батьки, такі, як ми з тобою, заповідають своїм дітям? Кого наші діти повинні собі взяти за еталон? За Винниченком виходить — хуліганів, що примазалися було до революції та й у революцію лише хуліганями. Або ось ще — неврастелічних нікчем, котрі не витримали струсів революції. Уявляєш: герої — люди, які готові до компромісу, зради. Ось відкіля йде розбрід, Володю.

— А ти? Як ти себе серед усього цього почуваєш? — захвилювався Наседкін.

— Мені нема коли лишатися наодинці з собою. Навіть коли тягну тачку, моя голова вперто працює над з'ясуванням питання, на яке я наштотхнувся зовсім недавно, в дебатах на робітничих зборах...

З сусідньої кімнати долинув брязкіт посуду. Певно, Міна накривала на стіл.

Федір прислухався до звуків у сусідній кімнаті.

— Здається, в Міни все готове. Підемо, друже, покуштуємо, чим нас почастує хазяйка.

По обіді пили каву. Господарі добродушно жартували одне над одним, іноді — над гостем, але гість хмурився й мовчав. Міна думала, що він соромиться своєї брудної, більше схожої на лахміття, одежі. Намагався якнайскоріше прибрати з білої скатерки всі в саднах, почорнілі руки, яких ніколи вже не одмити. Жінка корила себе, що не послала стареньку цератову скатерку, яку найбільше любив і Артем. А може, гість просто здригнеться родинному щастю і затишку, котрих йому, очевидно, не довелося зазнати, хоча молоді роки давно за плечима? Його похмуре лице сковувало Міну. Щоб позбутися неприємного відчуття, вона взяла банджо і заспівала.

Міна співала темпераментно, іноді трохи переборщувала. Наседкін спостерігав більше не за нею, а за Федором. В такі хвилини той ледве помітно опускав кінчики губ і злегка хмурився. Всіх слів пісні Наседкін не вловив. Але дещо зрозумів: «Дім! Дім! Нема на світі

кращого місця, як рідний дім!» Певно, думає, що в нього він колись був, той дім. Наївна, мила англієчка... Лічого ти не знаєш...

Наседкін спохмурнів, бо не звик бачити Федора у сімейному колі. Так рвався в Брісбен, щоб поділитися з другом гіркими думками, а побачив щасливого, задоволеного, подобрілого чоловіка, котрий колись кликав їх до боротьби. А тепер ось прилип до цієї жінки, прийме англійське підданство, стане квінслендським фермером. Навіщо йому тепер революція, Росія...

Федір допоміг дружині прибрати зі столу, знову повів гостя до редакційної кімнатки. Слідом за ними увійшла й Міна, несучи дві подушки та пухнастий австралійський плед, яким закутуються в полі чабани. Постелила Наседкіну на засланому килимком тапчані, побажала йому спокійної ночі й тихо причинила за собою двері.

— Спи, друже, а я листи подописую.

— А листи ж далеко?

— Сестрі Одарочці на Україну. І до знайомих у Москву... Даринці за мене й досі мстять... Пан вигнав її з економії разом з чоловіком. А староста — з села.

— Де ж вона тепер живе?

— В селі Краснопавлівці. Під Лозовою. Старшого сина Павлика погнали на війну. Ніна — в Луганську, коло дядька Григорія, мого брата. А мама знову до молодшої нашої в Актюбінськ поїхала... Діточок там дуже багато. Надійці з ними не впоратись. А твої як?

— Не знаю, а писати боюся. Перехоплять листа, і буде батькові лихо.

Наседкін почав укладатися.

— Ти довго думаєш сидіти? — спитав.

— Я скоро. Попрацюю трошки і не буду заважати. Спи.

— Та я не про це. Ти ось знову в тюрмі сидів, тепер уже, мабуть, не тягне більше в революцію йти. Жінкою на додаток обзавівся. Там, дивись, і покаєшся? — чи спитав, чи підтвердив гість.

— Глибокі ідейні переконання не знають, друже, каюття, — суворо відповів Федір, пильно дивлячись на гостя. — І ніколи, думаю, я не зраджу рух, часткою якого став. І ніколи не буду терпимий до тих, хто заважає успіхові цього руху. Я був, є і буду членом своєї партії,

де б я не жив, у якому куточку б земної кулі не знаходився. І справа не в тому, чи давав я анібалову клятву. Я просто не можу бути не собою. Пробач, товаришу Наседкін, що кажу дещо пишномовно...

— А як ти взагалі ставишся до людей? — Наседкін явно докопувався якоїсь істини.— Не те. До інших національностей. Я тут надивився такого. Взяти хоча б негрів чи євреїв. Тут негри перетворилися на лакеїв. Євреї скрізь гоняться за капіталом, збирають золото... В чому тут корінь зла?

— Я не антисеміт, друже, але й не поклонник семітів. Будь-яка тиранія породжує не тільки борців проти неї, але й жертви. Рафаелю став супутником Цезар Борджія; кріпосне право покликало до життя Тараса Шевченка, а поряд з ним — натовпи підлабузників і морально покалічених людей. Така ж справа і з євреями. Спіноза, Маркс — і тисячі людей, скалічених варварськими підвалинами життя. Адже люди не родяться негідниками, лакузами, пронирами, зрадниками. Такими їх робить життя. У мене, друже, нема жодних — ні расових, ні кольорових, ні релігійних — забобонів. Але не визнавати, що раба створило рабство, я не можу.

Тропічна злива вщухла, як завжди, раптово. Серед тиші, що запанувала, вони почули, як у сусідній кімнаті скрикнула по-російськи Міна: «Товариш!»

Федір навшпиньки пішов до дружини і тут же вернувся.

— Вивчає російську мову. Це її перше слово... Крізь сон навіть говорить...

Помовчали. Наседкін спитав:

— Ти щасливий?

— Я, друже, щасливий тим, що належу до єдиної правдивої й чесної партії.

— Міну з собою в Росію візьмеш?

— Звичайно. Тут вона працює касиркою в офісі, але добре знає й подвійну італійську бухгалтерію. А до того часу, поки нам їхати, російську мову знатиме досконало. Вона в мене молодчина.

— А я, брат, геть заплутався в цьому раю, — зітхнув гість. — Усе тут не так, як у Росії. Все навиворіт, а робочій людині однаково гірко. Нібито й справді свобода, а чогось не вистачає... Чому воно так, Федю?

— Не знаю, чи зможу тобі пояснити. У всякому разі, постараюся. Давай почнемо з головного. З капіталізму. Капіталізм в Австралії розвивається в досить своєрідній формі. Але при всій своєрідності, вибагливості й різноманітності форм суть одна й та ж: капіталізм, спираючись на силу й підтримку робітників, намагається перетворити цих робітників на рабів, використовуючи матеріальні сили влади. Дуже вміло це робиться і саме тут, в Австралії... Недавно в нас покалічило двадцять чоловік. Але слідча комісія, навіть з'ясувавши, що про порушення правил безпеки знали й говорили вже давно, все ж спасувала перед американським м'ясним трестом. То не жарт, п'ятдесят мільйонів карбованців, вкладених в підприємства Австралії,— спробуй, виступи проти них. Так було і так буде...

— Так воно так! Але ж і тюрми інші, ніж у нас,— пожвавішав гість.

— Тюрми? — здивовано перепитав Федір.— Милій мій, у мене не маленький досвід у цій справі, можеш повірити. На твоє запитання відповім запитанням: «Яка тюрма краща, Шліссельбург чи Акатуй? Орловський централ чи Агачі? Олександрійський централ чи Владивостоцька тюрма?» Однак, друже, і тут, і там позбавляють волі. Різниця одна: в Австралії судять і кажуть: «Ти став порушником наших законів, ти винен, ми караємо тебе». У нас же б'ють і примовляють: «Правда твоя, чоловіче, правда, нумо, лягай!»

— А казали — рай, згорів би він дотла!

— Його треба підпалити, друже. З усіх боків, та ще й зсередини. Там, у Росії, на фронтах, в окопах...

— А де Ленін, Федю? — раптом пошепки спитав гість.

Сергеев звів на Володимира очі, ніби перевіряв, навіть той запитує про це, і тихо вимовив:

— Не знаю.— Простяг руку до полиці. Вийняв товсту брошуру.— Ось його нова книга. «Матеріалізм і емпіріокритицизм». Дуже сучасна книга. Дуже.

Він обережно перегортав сторінки, злегка помічені на полях олівцем.

— Тут, Володю, вся філософія марксизму...

Вже засинаючи, гість знову спитав:

— А де ж усе-таки Ленін?

Сергеев помовчав, ніби вагався. Потім відповів:

— Не знаю.

Наседкін вирішив пробиватися в Росію через Південну Америку. Та вже у Франції потрапив до військових таборів.

Об цю пору на майдані його рідного села Піски під Харковом селяни гаряче сперечалися, портрет якого царя треба скидати. На ганку управи, де тріпотів червоний прапор, якийсь приїжджий дядько, на вигляд — городський, голосно кричав:

— Рудого Миколку рви, братці, топчи його, пали! А родителя його, царя Олександра,— не займай! Чуєш? Він освободителем був, людям землю дав. Рудого — топчи, а родителя — не займай!..

XX

Через півстоліття історики, прочитавши «Адресные книги ЦК РСДРП», котрі, за дорученням Леніна, з тисяча дев'ятсот дванадцятого року вела Надія Костянтинівна, дізналися про цікавий факт. Вони знайшли там такий запис: «Брисбен, Австралія, S. P. O. через Суєц. а) для г-на Омелькова, б) секретарю русского товарищества в Куинсленде Ф. Сергееву».

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

К

I

Харкову робітники зривали з жандармів і військових погони, розлючений натовп кинувся до будинку таємної поліції, щоб рознести щент зловісне гніздо. Більшовики не допустили цього: документи таємної поліції ще знадобляться. Призначили охорону. Сьогодні якраз надійшла черга Сержеві. Ніч була тиха, спокійна, ні пострілів на вулиці, ні підозрілого шуму. Серж навіть задрімав і тут же схопився, злякано скрикнув.

Хтось настирливо стукотів у віконну раму. Він обережно відгорнув краєчок гардини. За вікном, розмахуючи гранатами, галасував гурт людей. Раптом Серж вловив знайомі голоси: так он хто завітав! Двох пізнав. Це були таємні агенти, котрі ще зовсім недавно доносили на Сержа шефу жандармерії. І коли б не революція, йому було б кепсько. Лише вони й могли привести громил у цей двір. Норовлять замести сліди, знищити документи.

Кому кричати? Кому бити тривогу? Був би тут Артем, Серж не вагався б. Але Артема нема. Фрося? О, що плутати до цієї кривавої справи слабу жінку. Як би не кріпилась, Серж бачить, вона втрачає віру. Поки в Харкові був Артем, Фрося була іншою. Але відколи він зник—похнюпила носа. Серж помічав не раз, як старанно

намагається вона приховати свій настрій. Та хіба приховаєш, коли він так любить Фросю, що навіть у сні знає, чим вона заклопотана, що думає. Серж по-блажливо ставився до її наївного переконання, що він дав згоду допомагати Артемові лише через свою закоханість. Фрося ніколи не цікавилась, що потягло в таємну поліцію його, сина збіднілого дворянина. Адже ж до цього була духовна семінарія, з якої Сержа виставили за нігілізм і непослух, так і не висвятивши на священника. Фрося навіть не здогадується, який великий вплив зробили на її товариша Артем, мадам Забайрачна та інші партійці. Коли Артем зник надовго, Сержу здалося, що про нього, письменника, забули. Згодом зрозумів свою помилку: просто майже всі, хто працював разом з Артемом, були заарештовані й вислані. І про існування дрібного чиновника таємної поліції, котрий часто допомагав більшовикам, ніхто, крім Фросі, тепер не знав.

Хто ж іще може допомогти йому врятувати архіви, які відкриють людям не одну таємницю? Бандити з хвилини на хвилину можуть урватися сюди. Що робити? Стріляти — адже є і маузер, і гвинтівка, і карабін. Але його постріли остаточно розізлять погромників. Вони можуть з усіх боків підпалити будинок, обливши його бензином. І тоді не врятуєш ні рядка. Тріщать, вгинаються ковані залізом двері. Гримотять на вікнах ґрати.

Тієї хвилини, коли, здавалось, зовсім уже втратив надію, пам'ять несподівано підказала: солдати!

— Солдати! — скрикнув Серж і кинувся до телефонів, що загромадили стіл при вікні.

Солдати! Революційні солдати — і більше ніхто. Тридцятий полк, що недавно прибув з Тули. Ним керує прапорщик Руднев, голова полкового комітету. Більшовик Микола Руднев. Навіть одвівши подалі від вуха трубку, Серж чує суворий наказ Руднева:

— Що б там не сталося, тримайтеся! Зараз будемо!

— Але як триматися? — шепоче Серж, з острахом озираючись.

— Гранатами. чорт забирай! Є вони у вас? — кричить Руднев. — Карабіном! Чи, може, у вас нема зброї? Який же ви солдат без карабіна і бомби!

Серж бере в одну руку маузер, в другій затискує гранату і вибігає в довгий лункий коридор. Увімкнувши

повне освітлення, притуляється спиною до дверей, обвішаних сургучними печатями і пломбами. Тут головна картотека й архів. Руднев наказав стояти саме тут.

Побачивши в коридорі світло, за дверима радісно заревли. Жалібно вили завіси під ударами лома. І знову ні постріла, видно, побоюються сполохати місто. Бійтеся тривоги? Бійтеся! Серж зараз сам її подасть. Голосно. Без страху.

Серж тричі б'є у вікно з маузера. На відповідь ще несамовитіше грюкають у двері. Він знову стріляє у вікно. І з жахом чує крики, що долітають з другого поверху. Отже, пролізли пожежною драбиною на дах і заходять тепер з тилу.

Нерівний поєдинок триває так давно, що Сержу здається — минула вічність. А Руднева все нема. Хоча б подала голос Фрося. Невже вона досі спить і не чує його пострілів? Фрося!.. А двері вже тримаються на одній петлі, ось і вона піддається. Одна половина дверей з гуркотом падає в коридор. Серж, вимахуючи гранатою, відчайдушно кричить:

— Назад!

Ті, що вбігли, на якусь мить оторопіло зупиняються, починають задкувати, лишаючи поперед себе битого віскою здоровила.

«Він!—глянувши на рябого, скрикує в думці Серж.— Микола Сигаєв! Провокатор Сигаєв. Це він доніс про збройне повстання в п'ятому році».

— Є документи! Він! Ловіть! — вже на повен голос гукає Серж.

Сигаєв здригнувся, але взяв себе в руки і ревнув пропитим голосом:

— А-а-а! Ось ти де, голубчику! Не захотів давати присяги Керенському? Ось тобі за це, ось.

Він тричі стріляє в Сержа з папани — впритул.

Серж падає, так і не дізнавшись, що цієї миті до архіву примчали на конях солдати Руднева.

Крізь вибите віконне скло й двері в притихлі коридори увірвалася ранкова пісня заводських гудків...

Серж лежить у труні білий мов сніг, на обличчі втома. Ніби прийшов після важкого дня і впа, знесилений. Поліцейські, котрих нині зовуть народною міліцією, збираються забивати віко труни, Фрося зривається з місця, відчайдушно скрикує і кидається до мертвого.

Знімає червоного бантика, приколеного до жакета, й обережно кладе Сержу на груди. Потім, не соромлячись поліцейських, не помічаючи їхнього посміху, міцно цілує Сержу в губи. Хтось бере Фросю під руки і відводить. Хтось забиває віко труни. Вона самотно йде за труною, відчуваючи, як з кожним кроком більшає холоду в серці, йде до самого кладовища, потім вертається назад. На майданах гримлять військові оркестри, вирують якісь мітинги, тріпочуть на вітрі червоні прапори. А замурзані дітлахи діловито снують у натовпі, розхвалюючи свій найдешевший крам — свіжі газети:

— Вернувся! Товариш Артем вернувся з Австралії! Екстрена телеграма! Купуйте газету «Соціал-демократ»!

Фрося чує ці вигуки, але вони ніби з іншого світу, не торкаються її.

Якось висохла від роботи селянка вхопила жінку за рукав.

— Пані! Я ж вас від самого ранку шукаю. Тільки вискочила з поїзда, то одразу до вас...

— Ви? Хто ви? — силкувалася збагнути Фрося.

— Та невже забулися, пані! Одарочка я! Сестра Феді, Артема вашого. Не пам'ятаєте хіба? Та ми ж з вами біля тюрми зустрілися, коли Федю сюди з Уралу на суд привозили, я з мамою була. А мама ще подумала, ніби ви наречена його. Пані, га, пані добра, то ви геть нас забулися? — Даринка так настирливо смикала Фросю за рукав, що та стала поволі оговтуватися.— А Федя ж вернувся! Ось у газеті пишуть. Тільки де його шукати? Може ви, пані, знаєте? Скажіть, бога ради, вік же його не бачили!

— Вернувся? — тихо перепитала Фрося, потім злякано замахала на Одарочку руками.— Та що ви? Вернувся?

— Ага, ага, мила пані. Вернувся. У нього там уже й сім'я завелася, женився він. Та все ж вернувся...

Фрося мовчала. Слухати про одруження Артема, людини, якою вона стільки років марила, хоч і не мала надії на взаємне почуття, здавалося їй кошунством. Артем у її розумінні був вищий від будь-яких особистих відносин і переживань. Він — революціонер. Цим усе сказано. Сержик же був рівний. Часом поблажливий. І завжди, як дівчину, оберігав її. В останні роки якесь ніжне й тривожне почуття володіло жінкою, коли

думала про нього. Звикла? Ні, це не звичка. Почуття було дещо інше — щось щемливе, хвилююче. А потім оця смерть, що раптово спустошила її. Чомусь відчувала себе винною. Не в тому, що він загинув, а в тому, що мучився через неї. Тепер починала розуміти це. Звичайно ж, він страждав. Адже вона теж страждала, коли боялася признатися навіть собі, який дорогий для неї Артем. Друг, товариш — боже, як їй було цього замало! Як, напевне, було мало і Сержу холодних Фросиних слів: будемо вірними друзями. Вона була знервована до краю і погано схоплювала те, що говорила їй ця немолода вже жінка з на диво юними очима.

— Гляньте, пані, ось і газетка! — Даринка запобігливо дивилась в лице Фросі.— Та чого ж ви така похмура? Невже відступилися від Феді? Гляньте-бо, пані, ось вона, Федина телеграма. Чорним по білому написано. Слухайте! «Повертаючись з Австралії, шлю привіт товаришам і соратникам в боротьбі за звільнення робітничого класу від усякого гніту й експлуатації. Надіюсь скоро знову бути серед вас. З братнім привітом колись Артем, а нині Ф. А. Сергєєв». Я знала, мила пані, що так буде. Серце чуло...

— Це не наша газета, — натомлено промовила Фрося, раптом злякавшись свого відкриття.

— А чия ж?

— Меншовицька.

— Але ж Федя — більшовик, пані, — відсахнулася від неї Даринка.

— Колись був більшовиком, а тепер уже й не знаю, — зітхнула Фрося, а потім лютю проказала:— Може, жінка його в меншовики перехрестила.— Заплакала, раптом жаліючи себе і своє життя, що завжди складалося з тривог, хвилювань, клопоту й нещастя.

— Ой, та ви, пані, даремно побиваєтесь! Федя в нас завжди чесним був і впертим, коли треба. Ой, та чи ж мені вам говорити? Самі ж нам про тюрму розказували, скільки перенести йому довелося. Все ж ми з мамою побивалися після. Та вже як побивалися. Краще б нам та хоч половину його мук. Адже молоденький який був... А що щастя своє з гарною, може, жінкою, знайшов, то чи ж біда велика, пані, що вона не нашого роду-племени? Краще вже чужого роду, та душа рідна, ніж свої іроди-кровопивці. Ой, та що я все балакаю й

балакаю. У вас, може, горе якась, а я про свою радість теревеню. Може, помогти вам, пані добра?

Фрося стиснула уста. Невесело усмінулась. Відчувала, що усмішка вийшла жалісна й гірка.

— Ніхто мені вже не допоможе. Сама буду собі помагати. А що стосується Феді, то ви до адвоката Дубного звертайтеся. То його газетка. Он там, у Дворянському зібранні... І не називайте мене панею. Яка ж я пані? — знову схлипнула. — Артемові, коли побачите, передавайте привіт від Фросі.

— Ой і голова ж у мене, а я все намагалася згадати, як вас зовуть, та все на ум не йшло. Тільки що ж я буду йому привіт передавати, самі, либонь, побачитесь. Вам, мабуть, працювати разом доведеться.

Фрося не відповіла. Рвучко обняла Даринку, постояла так, потім, притуливши край чорного шарфа до очей, стрімголов кинулася вздовж вулиці.

«Та в неї ж помер хтось, — зойкнула Даринка, лише тепер помітивши, що Фрося одягнута у все чорне. — І цей прозорий, мов легенький димок, шарф... А я ж, дурепа, від радості осліпла зовсім».

II

Адвокат Дубний обіймав посаду комісара військових частин від Тимчасового уряду. Про це свідчив великий напис на дверях кабінету. Даринка, тільки увійшла до приймальні, одразу запримітила, що тут все чомусь називалося тимчасовим. Добре зодягнуті пани, що чекали на прийом, говорили про тимчасові непорядки й розходження. Випещена секретарка, постукуючи незаструганим кінцем олівця по столі, грайливо зиркала на молоденького купчика і, хихикаючи, повторяла:

— Тимчасово, звичайно, тимчасово!

Помітивши Даринку, всі замовкли. Жінка, зніяковіло ховаючи очі, підійшла до секретарки. Та, не давши відкрити гості рота, випалила, мов і розмовляти інакше не вміла:

— Адвокат Дубний в судових справах приймає клієнтів дома. А тут — лише в справах державних, урядових.

Даринка, спокійно вислухавши її, назвала себе. Секретарка миттю схопилася і побігла в кабінет. За хвилину у приймальню швидким кроком вийшов Дубний, блиснув золотими персями на білих руках.

— Кого я бачу? Значить, живі й здорові! А як себе почувають батьки? Чому ж ви раніше не приходили? І не писали? — м'яко почав докоряти.

— Це правда, пане Дубний? — Даринка витягла з кошика пожмакану газету й показала комісарові.

— Правда. Телеграма прийшла з Владивостока, отже, тепер він десь поблизу Харкова. Але ви помилилися, назвавши мене паном. Так не треба. Тепер я — товариш...

— А телеграму Федя вам посилав?

— Звичайно.

— Ой, щось не віриться. Ви, кажуть, не більшовик?

— Ну, до чого тут це? Яка нісенітниця! Телеграма прийшла саме на адресу нашу, адресу меншовицького комітету. Видно, Австралія зробила свою благородну справу. Закон діалектики.

— Не второпаю, пане, прости господи, товаришу. Знаю тільки, що Федя своїм не поступиться... За добру вістку спасибі. А тепер мені по справах треба. Я по сіль на базар приїхала. І сірників нема. Самі спекулянти кругом...

— Нічого не вдієш, голубонько. Революція. Вона інакше не може. кривава та революція. Давайте зробимо так. Я звелю поселити вас у готелі, дам вам продовольчий пайок: хліб, цукор та жири, і будемо чекати вашого брата...

— Ой, що ви! У мене дитя мале в Краснославці...

— А як там взагалі живеться, у вашому селі?

— Та, хвалити бога, жити можна, Ось тільки солі та сірників не дістанеш. Землю панську беруть, роздають біднякам. Корів і коней по маєтках розбирають.

— Хто?!!

— Свої ж. Солдати, що інвалідами з війни повернулися. Навоювалися, а тепер земелькою бідний люд наділяють

— Анархія! — пробасив Дубний. — Ви чуєте, панове, пробачте, товариші?! — звернувся до присутніх. — Не

ждуть Установчих зборів, а безчинствують. Знов нема в Росії закону!..

— Та що ви, пане,— замахала руками Даринка.— Бійтеся бога, у нас же все по закону. На сході владу вибрали. Усім миром. Рада називається, Рада селянських і солдатських депутатів... Он воно як...— Раптом стрепенулася, сплеснула руками.— Ой лишенько, мені ж на базар треба бігти.

— Заждіть! Я автомобіля вам дам. Куди ж ви так поспішаєте?

— Та я ногами скоріше. Тільки ви скажіть Феді, як об'явиться, що я про нього питала...

III

Даринка з великими труднощами добралася в Краснопавлівку. Доводилося їхати на дахах товарняків, у вщерть набитих вагонах.

Нарешті прийшла в село. Тільки перехопилася через перелаз — очам не повірила. Біля льоху стояла корова з телятком. Вим'я набухло. Теля, видно, смоктало-смоктало та й зморлося.

Даринка тихо прочинила двері. Юрій скуб іржавого оселедця, гойдаючи здоровою ногою коліску. За столом сидів хмільний староста з Михайлівки, дядько чоловіків, і клював носом. Угледівши Даринку, схопився, підбіг до неї, спробував обійняти. Жінка рвучко відкинула його руки.

— Що вам? — спитала суворо. Докірливо подивилась на Юрія. Той винувато ховав очі.

— Невісточко моя мила, не гнівайся, кралечко. Я ж тебе не виселяв, то я наказ жандармерії сповняв. Я ж царську службу правив, пропади вона пропадом. Каюся! — плакав староста п'яними сльозами.— Проклинаю! Я ж тобі оцю корову пригнав. Сименталку! Пийте, їжте на здоров'я. Видать, як продали корову ще тоді, коли його в Париж лаштували, то й не нюхали молока. Нової ж, бач, не купили? Не купили... От я й пригнав...

— Чия корова? — блиснула очима Даринка.

— Була панська, а віднині твоя, кралечко. Як роздавали добро панське людям, так сход постановив:

сестрі Артема, котрий постраждав за революцію, видать корову з телятком. А колишньому старості, це мені, розумієш, яка штука, одвести цю корову в село Красно-павлівку і вручити під розписку Даринці.

— З самого Катеринослава і гнали її, бідну?

— Та не тільки гнав, ще й пас у дорозі, поїв, доїв. Повинен був гнати, як сход таку кару встановив.

— Кару? Та хіба вам такої треба?

— Ну що за язик у тебе, цокотухо. Кажу ж, сход встановив: мені, старості тобто, котрий знущався... Одвести корову звеліли і прощення в тебе випросить. Бач, яка цяця стала. Ох, пробач мені старому, дочко... Дурна моя голова лиха багато накоїла. Та я ж Феді друг, до гробової дошки друг.— Староста стояв, розкарячивши ноги, щоб не дуже хитало, розмахував руками і все говорив та говорив, поглядаючи то на Юрія, що сів до столу, то на Даринку, що годувала дитину.— Коли б не я, його б ще тоді забрали, як у Париж зібрався... То я його виручив. Ось приїде він до нас...

— А до вас же йому чого їхати? — не стерпівши, одрізала Даринка.

— А що? І до мене. Я йому розписку покажу.

— Яку ще розписку?

— Ось вона, голубонька, спасительниця моя! — вихопив з пазухи хустинку, розв'язав і вийняв зім'ятий клаптик паперу.— Ось читай, кралечко: «Я, чоловік сестри політкаторжанина товариша Артема, в дівочтві Сергеевої Дарини Андріївни, видав цю розписку Остапові Митрофановичу в тому, що...». Чуєш, Одарко, Остапові Митрофановичу. Мені тобто...

Даринка схопилася з місця. Підбігла до чоловіка.

— Юрку, опам'ятайся! Бійся бога, Юрку, що це ти написав? — Метнулася до старости й вимогливо сказала:— Ану, віддайте цю розписку.

— Е, ні,— помахуючи папірцем, закружляв по світлиці староста.— Наш матрос велів тут же принести йому цю розписку, бо інакше він душу з мене витрясе. А вона, яка не есть, душа в мене, а жива...

— Ідть ви з моїх очей. Ой боже ж мій, боже. Юрку, та що ж ти надумав собі? Що ж ти написав? — запримовляла Даринка.— Ідть, ідть, ідть собі,— помітивши, що староста не збирається йти, насунула йому шапку

і вивпровадила з дому. Гість одбивався, силкувався лишитися, але господиня була невмолима.

Не заходячи в дім, пішла до корови. Видоїла її. Процідила молоко, дихала напівзабутим солодким духом. Юрій сидів над колискою. Вона налила чоловікові молока, сама випила. Повний глек однесла в погріб, жалкуючи, що старші діти повиростали і вже встигли розлетітися з батьківського гнізда.

Юрій увесь вечір лашився до неї. Ходив за нею по п'ятах, намагався заговорити, а Даринка все відмахувалася. Коли повкладалися спати, зашептав їй на вухо, обдаючи горілчаным димом і запахом міцного самосаду.

— Не журись, Даринко. Не гнівайся на мене. Куди я, каліка, годеи? А тобі ж самій як з нами впоратись? Тобі ця корова по закону належить. Скільки літ ми на пана спину гнули! А тепер тим і роздають, хто спину гнув...

— Ти картоплю поливав? — перебила вона його.

— Поливав. Сорок відер виносив на таку он гору...

Даринка знайшла в темряві його руку, погладила.

— А що він про Михайлівку розказував?

— З каторги вернувся Одинець, пам'ятаєш, чоботар одноногий. Йому теж корову дали і пару коней...

— А отой-о білобрисий хлопчина, Власик Чубар?

— Не вернувся. Кажуть, в Петербурзі він, біля самого Леніна. А може, дядько і прибрехав трохи.— Він зітхнув, спитав згодом: — Про Федю мамі слід би сказати?

— Я телеграму послала,— зітхнула й Даринка.— Коли б хоч дощ пішов.

Голосно і якось тоскно зітхала в снігах корова, яку влаштували там на ніч. Скиглив вітер. Десь далеко ухкав паровоз...

Розбудив їх дитячий плач. Хтось настирливо грюкав у вікно. Раптом хату осяяло світлом і вдарив грім. Син зайшовся ще голосніше. Поки Юрій дошкутильгав у сніи, Даринка підхопила дитину на руки, вже була коло дверей, повна рішучості не пускати, якщо то знову староста.

— Хто?

— Австралія! — почула вона знайомий голос.

Віддала дитину чоловікові, звеліла йти в дім, а сама двері навстіж і зааніміла в брата на грудях, навіть не

помітивши, що той тремтить, мов у лихоманці, і мокрий весь, до рубчика. Плакала, а він глухо покашлював і гладив її по голові гарячою, шорсткою долонею. У дім завела. Поцілувався з Юрієм.

— Ну, як ви тут? Оживаєте потроху? А я все мерзну. На вулиці спекота, а мене трусить. Одвик... І поталанило ще під грозу потрапити.

Давно горить п'ятнадцятилінійна лампа, а Даринка все дивиться та дивиться на брата, мов не пізнає. Став жилавий, сухотілий і такий чорний, ніби й не нашої віри. Біла, навіть очі болять, сорочка з галстуком, піджак не по-нашому шитий, з грубого сукна. Штани вузькі, темні, в білу смужечку. А черевики ковані. До віку таких не зносиш. Ще й біла хустинка визирає з нагрудної кишені. Панич наш Федя, та й годі!... Юрій навіть рота роззявив. Заздрить чи радіє? Хіба зрозумієш його сьогодні?

— І ви по одежі стрічаєте? — помітивши їхній погляд, засміявся Артем.

— А хіба тебе вже хтось зустрічав? — ревниво запитала Даринка й запишалася.

— Зустрічали, сестро. Юзівка прийняла за концесіонера. Луганці — за урядового комісара від Керенського. І знаєте де? В самому серці — на патронному заводі. Навіть Григорій, брат рідний, не пізнав. А коли почув, що в мене англійський паспорт і королівське підданство, кинувся вговоряти: давай, Федю, концесію відкриємо. Мій, значить, паспорт, а його — гроші... Дивак! — Він говорив, усе ще посміхаючись, але щось вимучене було в голосі. Ніби радів, пересилиючи себе. Даринка жалісно дивилася на Федора, гірко хитала головою: натомився ж як, бідний, очі он які невеселі. Чи чувано, люди добрі, стільки в чужому краю прожити!

— Ти не дивись на мене так осудливо, Даринко, — не збагнувши її думок, перебив самого себе Федя. — Ось зараз уберуся по-старовинному, паспорт російський свій, підроблений, правда, витягну на світ божий, ти мене і не впізнаєш. Дай-но свічку, піду в сіни.

Пішов, захопивши з собою каганця. Даринка сіла на лаву біля самих дверей, спитала:

— А де ж твоя жінка, Федю?

В сінях щось гупнуло. Мабуть, упав черевик. Брат голосно зітхнув:

— Не захотіла, сестро... Як я її не умовляв! А збиралася ж. Нашу мову вивчила, звичаями російськими цікавилася. Книжки читала про наше життя-буття. Але як пройшла там чутка, що в Росії голод, що людей тут їдять... Злякалась вона, Даринко. Голоду злякалась... А тобі хотілося, щоб вона приїхала?

— Чого питати, Федю? — зітхнула сестра.

— Я теж хотів, та не судилося, видно...

Увійшов до світлиці в солдатських чоботях, гімнастюрці, підперезаній паском. І одразу став своїм.

— Казав, що не пізнаю, то я лишень тепер тебе й признала. — Сестра жваво підвелася з лавки. — Федю, Федю, глянь, що покажу,— подала йому газету.

Артем пробіг очима газету, насупився:

— Перехопили, мерзотники! Бач, ще двадцять п'ятого червня надрукували. Поспішати мені треба в Харків. Цієї газетки більше не читайте. Беріть нашу, харківську, «Пролетарий». І особливо — ось оцю...

Він витяг з мішка два однакові номери «Правды». Одна газета була стара, покреслена червоним олівцем. Він її тут же поклав назад, а чисту подав сестрі.

— Ленін. Квітневі тези. Ось що треба прочитати. Скоро владу з рук дубних і керенських забере бідний люд. Щоб староста більше не знущався, коли йому здумається. А влада ж яка, сестро, буде?! Заводи, земля, банки й шахти — усе в руках таких людей, як ми з тобою! — Глянувши на захмелілого Юрія, весело додав: — Щоб твоя корова, хазяїне, стояла в хліві, а не в хаті, де жінка й діти сплять... Щоб людиною ти нарешті став. Зрозумів?

— Та я тепер хліва поставлю. Молоко будемо продавати, зберемо грошей...

— Чорта лисого, друже, ти поставиш. Керенський поцупить твою корову, щоб війну до переможного кінця вести. І хліва ти не побачиш... На воєнну позику забере...

— О господи, що тільки в світі діється... — забідкалась Даринка.

— Керенський з доброї волі влади робітникам і селянам не віддасть. Багатії з усього світу прийдуть йому на допомогу. Де ж таке видано — робітникові та мужику владу давати?.. Але ми свого доб'ємося!

— Ой бережи себе, брате,— сестра підійшла до Федора, обняла його, сіла поруч.

— Ну, я дрібнота. Що з мене одного. Треба пролетарів берегти та бідного хлібороба, а ти про мене клопочешся. Росію, сестро, треба з ярма визволяти... Час нині дуже трудний. Чужим духом, братці, пахне і на шахтах, і на заводах, де встиг побувати... Революціонери справжні ще на каторзі й по тюрмах сидять, багато загинуло, декотрих в Росії нема. Кадрових робітників і шахтарів у окопи позаганяли, а на їхнє місце синки крамарів, дрібних підприємців та глитаенки повлаштувалися. Щоб на фронт не йти, поховалися на військові заводи. От усякому зброду й роздолля. Думаєте, Дубний один у Харкові. Їх — мов сарани. Лишаєм прилипли до тіла і роз'їдають його. Заступають світло людям. Ех, круто воювати з ними доведеться. До Леніна буду пробиватися...

— Побув би в нас трохи, а то зразу і їхати,— непевно мовила Даринка.

— Щоб до Леніна їхати, сестро, треба тут напочатку попрацювати.

— От і гаразд. От і поживеш у нас. А там, дивись, і мама приїде, з нею побачишся! Зоставайся, Федю, в нас,— тепер уже настирливіше почала запрошувати сестра.

— Рада б душа в рай, та гріхи не пускають,— усмінувся Артем.

— Гріхи? — смикнула Даринка. — Які ж у тебе гріхи можуть бути?

— Тяжкі, сестро, — підморгнув Федір. — Не пішов за батюшку-царя воювати. А тепер за Керенського і поготив не хочу. Дезертир. Ворог Росії.

— У нас машиністам і кочегарам білий білет дають. Зоставайся, Федю, а то поїдеш до Харкова...

— Ну й що?

— Та там же комісаром Дубний засів, а ти ж за телеграму не змовчиш, знаю я тебе. В солдати відправить.

— Якщо на фронт піде адвокат, піду і я. Та тільки він не піде, сестро. Ні... Чогось ти, Юрію, дивлюся, геть зажурився?

— Та впився він, Федю. Горе мое, горенько, відколи вернувся з фронту, з ногою покаліченою,— зазирає в

чарку. А в нас он дитя мале,— жінка схлипнула.—
І в мене ж сили не ті, стара стала.

— Ти в нас молодець, сестро. І зовсім не стара. Я б
на місці Юрія таку жінку на руках носив...— Артем
глянув на скалічену ногу Юрія й осікся.

IV

4 липня 1917 року газета «Пролетарий» вмістила
об'яву:

«В приміщенні колишнього театру «Буфф»
відбудеться лекція для членів партії, робітни-
ків і солдатів Харкова на тему:

«Війна і робітничий рух в Австралії».

V

Після лекції в театрі «Буфф» Артем прибув у місь-
кий комітет більшовиків, що містився на Кузнечній ву-
лиці.

У маленькій кімнатці на горищі було тісно, незатиш-
но. Але й над нею нависла загроза: правління коопера-
тивного товариства, котрому належав дім, збагнувши,
що після розстрілу мирної демонстрації робітників у
Петрограді партії більшовиків доводиться круто, запро-
понувало комітетові звільнити приміщення. Незабаром
підійшли Юхим Тиняков, Сильвестр Покко, Микола Да-
нилевський, Павло Кін, редактор «Пролетарія» Олек-
сандр Сурін-Ємельянов, прапорщик 30-го полку, пере-
веденого в Харків з Тули, Микола Руднев. Працювати
з цими людьми було легко й надійно. Артем вже не раз
ловив себе на думці, що йому щастить на людей: з ким
лишень не доводилося працювати — і завжди товариші
були надійні та вірні, блискучі працівники й конспірато-
ри. Взяти хоча б Юхима Тинякова. У військові роки
царська охранка вважала його провідною фігурою хар-
ківського більшовицького підпілля. Він і тепер корист-
тувався великою повагою на заводах. А Сильвестр
Покко, підпільний «генерал», котрий одразу після рево-
люції очолив міцну організацію латишів? А перші
командири червоної гвардії Кін та Данилевський? Ні,
йому безумовно щастило на людей.

Сергеев був збуджений і веселий, як звичайно після мітингу чи лекції. В нього знову з'явилося безліч обов'язків: робітники заводу російсько-французького товариства на Основі обрали депутатом до міської Ради депутатів, а він очолив там більшовицьку фракцію. Кооптували до комітету партії — й очолив Харківську організацію більшовиків.

Нині ж комітетчиків чекає розмова з кооператорами. Ще раз міняти приміщення — це було б більше ніж безглуздо і просто неможливо.

Кооператори увійшли чомусь несміливо і збилися біля самих дверей.

— Проходьте, проходьте, коли ласка, — сказав Микола Руднев. — З нами ви знайомі. Знайомтеся з нашим новим секретарем. Товариш Артем.

Сивий дідок з метушливими руками і неспокійним поглядом, казначей товариства, вийшов наперед.

— Прошу пробачення, ви той самий Артем? — спитав він, вражено дивлячись на Сергеева.

— Хвилиночку, товариші! — зупинив його Артем. — Хвилиночку! Про мою особу ми зможемо поговорити потім. Давайте спочатку про справу. Про ваш ультиматум. Кажучи простіше, ви хочете, щоб ми з доброї волі забиралися звідця геть?

— Нас примушують обставини відмовити вам в оренді.

— Ну що ж, давайте зважимо ці обставини. Останні дні нам доводиться досить тяжко. Революція перемогла, а революціонери змушені мало не ховатися в підпілля. Правда, я раджу вам взяти до уваги на перший погляд невеликий факт: у лютому в Харкові було сто п'ятдесят більшовиків, а нині їх стало три тисячі... У нас є озброєна Червона гвардія, котра завжди готова стати на захист цього дому. Я не думаю, що таке вам сподобається — кооперація під арештом... Між іншим, до нас у комітет ходять і ваші пайовики...

В кімнаті запала тиша, якої тут ніколи не було. Метушливий дідок про щось пошептався зі своїми і знову спитав:

— Так ви отой самий товариш Артем?

— Якщо ви маєте на увазі п'ятий рік, той самий. Правда, не розумію, чому це вас так обходить, коли мова йде про нашу маленьку кімнатку?

Поважний чоловік з рудими вусами статечно підвівся й поклав руку на плече казначею, котрий хотів уже було заговорити знову. Той швидко-швидко закивав головою й сів.

— Ми не будемо докладно говорити про свої міркування. Ваші слова здалися нам переконливими. Будемо вважати, панове, що розмови про виселення не було. Наше вам шанування. Маю честь.

Решта кооператорів, так не промовивши й слова, мовчки вийшла за вусачем. Казначей, ретельно присунувши стільця до столу, поручкався з усіма й зник останнім.

Коли двері зачинилися, комітетчики тихо реготнули.

— Чого ви іржете? — обурився Тиняков. — П'ять місяців нас ганяють по Харкову з кімнати до кімнати, мов неприкаяних, а товариш Артем за півгодини вирішив конфлікт без крику й шуму. Нам усім плакати треба, а не сміятися, керівники ви невмілі.

— Та годі тобі, Юхиме, давай краще братися до діла, — зніяковіло сказав Сергеев. — У нас складається досить тривожне становище: командуючий Московським військовим округом полковник Верховський приїхав розформувати полки, які на боці більшовиків. Тридцятому полку, Миколо, твоєму, загрожує небезпека.

— Саме про це я й хотів з вами порадитись. А що, коли нам, товариші, одурити полковника і, нічого йому не виказуючи, продемонструвати справжню військову підготовку на стройовому плацу?

Обговорювали це питання докладно. Розійшлися на світанку.

VI

На трибуні велично стояла посивіла на засланні Брешко-Брешковська, найстаріший лідер партії есерів. Вона почала здалеку. Згадала важке своє заслання, — пригладжувала сиві коси. Натовп робітників тихо зітхав. Правду каже. За революцію постраждала, а порядку в Росії чортма. Хто винен? Більшовики! Ленін! Він воду каламутить. Не слухайте більшовиків, вони доведуть Росію до страшного суду. Голодна смерть жде всіх...

Почувши про Леніна, юрба гойднулася й завмерла. Перестала зітхати. Жінки дивилися на Брешко-Брешковську сухими очима. А коли вона заїкнулась, що Ленін приїхав у заплomboваному вагоні з ворожої Германії, натовп загув, почувлися невдоволені вигуки:

— Бреши, бабо, бреши!

— Геть!

— Кінчай, стара відьмо!

Брешко-Брешковська ворушила посинілими губами. Потім гойднулася і затулила хусточкою очі. Два здоровані підхопили ораторку під руки, звели з трибуни й припровадили до фаєтона, котрий чекав на неї.

Раптом натовп вибухнув оплесками: на трибуні стояв Артем...

Просто з мітингу, патхненний, збуджений, Артем рушив на екстрене засідання Харківської Ради депутатів. Його скликали на вимогу більшовицької фракції. Зачитав резолюцію більшовицького комітету, яка таврувала ганьбою уряд Керенського за розстріл мирної демонстрації в Петрограді. Депутати мовчали. Правий бік, де сиділи кадети й есери, гойднувся, зачовгав ногами, почав кашляти. На сцену вийшов Дубний.

— Товариші депутати! Мені дивно й незрозуміло, як товариш Артем, освічений марксист і досвідчений практик революційної боротьби, може вносити таку німечну резолюцію? Невже в Австралії, де панує зразкова демократія, а лейбористи і тред-юніони стоять заодно з робітничим класом, життя не навчило його тверезо дивитися на світ? Дивно. Пробачте за різкість, дико. Адже в Петрограді, як у цьому нас намагаються переконати більшовики, сутички пролетаріату й буржуазії не було, а була випадкова сутичка одного загону революційної демократії з іншим загonom. Який з цього висновок і вихід? Єдиний! Об'єднання, товариші! Тільки об'єднання революційних загонів. І всебічна підтримка об'єднаними загонами Тимчасового уряду, на чолі якого стоїть Керенський. Іншого шляху нема. І не може бути!

Підхопився Юхим Тиняков, пошкунтильгав на кафедру. За ним виступили депутати більшовицької фракції Боярков та Романович. І все марно. Потім знову — Артем. Він сказав коротко і ясно:

— Про яке випадкове зіткнення загонів революційної демократії може йти мова, коли розстрілювали беззбройних петроградських робітників? А есери й меншовики замість того, щоб захищати пролетаріат, допомагали їх розстрілювати.

Праве крило затупотіло й закричало:

— Червоношкірий!

Артем люто прискалився, виждав, поки все затихне, і насмішувато вимовив:

— Дякую за комплімент. Таким я й буду, товариші.

При голосуванні за більшовицьку резолюцію було подано тільки дванадцять мандатів, за меншовицьку— двісті. Сили явно не рівні.

Комітетчики негайно роз'їхалися на заводи, щоб розповісти робітникам про поведінку їхніх депутатів у Раді. Артем лишився в комітеті. Готувався до від'їзду в Ростов, на південноросійську партконференцію.

Радісну звістку приніс Микола Руднев; огляд в полку пройшов блискуче. Верховський навіть відзначив серйозні успіхи. На зборах комітетів гарнізону командуючий дав тридцятому високу оцінку. Задуманий меншовиками розгром провалився. Полк, як бойова одиниця, був цілком збережений для майбутньої революції.

— Спасибі, Миколо,— потиснув йому руку Артем.— Коли б я був командуючий, присвоїв би тобі звання полковника, не задумуючись, якщо ти обскакав самого Верховського. А тепер — новина. Потрібна зброя. Вагони! Встанови зв'язок зі своєю Тулою і збройними заводами. Після всього, що сталося в Петрограді, з Керенським можна говорити, лише тримаючи в руках гвинтівку...

— Рятуйте! Наших б'ють! — почулося з вулиці.

Розлючена банда п'яних хуліганів вела закривавлену дівчину. Руднев одразу впізнав її. Ліза Репельська, студентка медінституту. Він не раз зустрічався з нею на засіданнях комітету, зборах, мітингах. Прийшла в партію ще в перші дні імперіалістичної війни й була популярним агітатором міського комітету партії.

Артема з Миколою вітром винесло на вулицю.

— Назад! — вихопив кольта Сергеев і кинувся до банди.— Ватагою на жінку? Герої!

Караул солдат 30-го полку, що проходив мимо, пізнав Артема й Рудневу, зупинився. Руднев подав команду:

— Заряджай!

Холодно клацнули затвори: серед п'яної компанії хтось злякано крикнув. І банда кинулась навтікача.

Ліза стояла, мовчазна і сувора. Очі її палали. Чорна коса важко впала на плече.

— Ну, як же ви так необережно, Лізо, сама, без провожатого в казарми? — докірливо спитав Руднев. — Ми ж твердо домовлялися в комітеті...

— А що мала робити, коли ваші провожаті побоялися йти? — випалила Ліза, з цікавістю розглядаючи Артема. Так близько бачила його вперше. — Я не могла ждати, товаришу прапорщик!

— Молодчина! — засміявся Сергеев. — Вогонь-дівка! Даруйте за експресію, Лізо.

Ліза зашарілася, блиснула чорними очима.

— Я з вогнем не граюся. І вам не раджу, товаришу Артем...

— Пробачте, — зніяковів Артем. — Зайдемо в комітет, у вас кров на чолі...

Приготувавши воду і чистого рушника, Артем з Миколою збиралися залишити кімнату, щоб Ліза спокійно вмилася. З вулиці долинули слова команди. Потім високий тенор затяг:

Нам в бой итти приказано:
«За землю станьте честно».
За землю — чью? Не сказано,
Помещичью, известно!

Всі троє спантеличено перезирнулися.

Руднев навстіж розчинив вікно:

— Відставить!

Пісня обірвалася.

— Збожеволіли! Командуючий округом ще в Харкові, а ви таку пісню!

Руднев з Артемом вискочили на вулицю. Караульна рота даленіла, виспівуючи стару солдатську пісню: «Соловей, соловей, пташечка!»

— Ах, друже, нам би один такий полк! — мрійно вимовив Сергеев і зітхнув. — Скоріше б Рухимович перетяг на наш бік саперів... А хто ця дівчина?

Микола пояснив, проводжаючи очима роту, доки вона не сховалася за рогом.

Ліза спускалася сходами легко й красиво. Артем милувався. Поки йшли до її дому, кілька разів скося

дивився на супутницю: дівчина була на диво приваблива, гостра на язик. Біля дому вона подякувала проводжачим і, затримуючи Артемову руку в своїй, сказала:

— Ви вже даруйте, товаришу Артем, але рушника вашого я забрала. Виперу і тоді поверну.

Вже з паровоза, на котрий його влаштував Руднев, Сергеев раптом закричав Миколі, дивуючись зі своєї цікавості:

— В якій вона організації?

Прапорщик усміхнувся:

— Медінститут! Кафедра професора Воробйова. Там або вдома... Я б, на твоєму місці, зайшов додому...

— Слухай, ну що ти мене сватаєш, га? — зніяковів Артем.

— А тебе не засватаєш, сам і не зберешся.

— Ну, це ти загнув. Я ж людина одружена, Миколо. Ось яка штука...

— Одружений, одружений, а телеграму все ж дай, коли тебе зустрічати...

VII

Привітання Артема VI з'їздові РСДРП(б):

«Вітаю з'їзд від конференції, що зібралася в Катеринославі. Поряд з цим конференція висловлює протест проти зрадницької поведінки офіційних керівників революції* і заявляє, що ті, хто залишився на волі, будуть продовжувати ту справу, за яку товариші сидять за залізними ґратами.

Пропоную вшанувати пам'ять загиблих».

VIII

— Зброя! — вбігаючи, радісно повідомив Руднев. — Корніловський заколот розчавлено — це раз, зброя в наших руках — два.

— Прошу точніше, — спокійно сказав Артем, підсу-

* Маються на увазі меншовики й есери, переважаючі в ЦВК Рад першого складу.

ваючи прапорщику стільця. — Корнілова розгромили під Петроградом, а тут Харків. Прошу точніше: скільки дістали зброї?

— П'ятнадцять вагонів! Гвинтівки, патрони, кулемети. Я дав явки в Тулу й точні адреси. Все було, як ми задумали!

Артем брязнув мідним чайником, який стояв на вікні, і налив Рудневу кварту чаю з сахарином. Таке частування ждало на кожного.

— Пий, генерале, бо скоро нам і вгору глянути буде ніколи...

— Який з мене генерал? — усміхнувся Микола.

— А такий, друже, що їхнім царським генералам до тебе й не дістати. На котру годину призначено мітинг?

Руднев глянув на наручного годинника в шкіряному футлярі.

— Та вже пора! Моя рота стоїть напоготові!

— Не будемо гратися з вогнем, Миколо! Вільна дискусія, — ось наша програма. Рота хай буде десь напихваті, а очей петлюрівцям мозолити не треба. Так безпечніше. Ти читав Винниченка? Ні. Зараз із нами заговорять його герої...

Другий український полк під командуванням отамана Центральної ради полковника Петренка вже вирував на стройовому плацу. Солдати тісно обступили дощану трибуну, з якої, несамовито жестикулюючи, промовляв Петренко. Натовп гув, і оратора не було чути. Помітивши, що Артем і Руднев зайшли на плац самі та без зброї, Петренко збадьорився, ще рвучкіше замахав руками:

— Ось вони йдуть! Відомий вам Артем, що в окопах ніколи не був та пороху не нюхав. І другий — прапорщик Руднев. Кацапи!

Мітинг гойднувся і завмер. Солдати раптово, наче по команді, повернулися кругом і з цікавістю роздивлялися прибулих. Руднев помітно хвилювався. Артем же й бровою не повів, спокійно йдучи по утвореному за мить коридору.

— Дивитесь, які птиці до вас прилетіли, товариші солдати? Подивіться, подивіться, — заговорив він добродушно. І хоча голосу не підвищував, на лункому плацу, де карбувався кожен крок, його слова долинули до кожного.

Петренко, прискаливши очі, лото викрикнув знову:

— Послухаємо, якої вони заспівають!

— На чиему возі їдеш, того й пісню співаєш,— весело озвався Артем, сходячи на трибуну.

Біла косоворотка, суконні штани і не наші, ковані, черевики. Жваві, трохи насмішкуваті очі. А шкіра — мов запеклась на сонці. Справді — червоношкірий.

— Перед тим, як надати їм слово, я повторюю те, чого ми вимагаємо, — сказав Петренко. — Тезами, коротко і ясно, бо тепер боротьба за владу іде під точними гаслами. Більшовики — це зайді з Росії, москалі, й тому вони не можуть бути захисниками трудячого люду України. Вони душили нас за царя, хочуть душили й тепер. Не вийде! Наша ненька Україна буде щасливою без них! А всім, хто хоче нашу чисту горницю перетворити на брудну хату, ми скажемо: геть з України! Ненька Україна наша, тому й влада в ній скрізь має бути наша, українська. І якщо більшовики добром не домовляться з нами про владу, доведеться братися до зброї. І коли настане час, я покличу вас до зброї, вільні добродії, славні сини неньки України!

Полковий оркестр одразу після його слів загравав «Заповіт», а потім, без паузи, «Ще не вмерла Україна». Солдати, поскидавши картузи, завмерли. Офіцери, що товпились біля трибуни, співали під оркестр. Артем спокійно дождався, поки юрма вгамується і на плацу стане тихо.

— Перед тим, як розповісти вам про причину нашого приходу, хочу поспитати вашого отамана, — трохи підвищив голос Артем. — Більшовиків — геть, кричить він, більшовики, мовляв, вороги ваші і москалі. Чого ж ви, Петренко, наукою ворогів своїх, пришельців з Росії, користуєтеся? Тезами, кажете, коротко і ясно буду вам доводити, бо боротьба за владу йде тепер під точними гаслами. Адже це ленінські слова, більшовика з більшовиків. А ви, як людина не дурна, знаєте, що переконливіших слів, ніж ленінські, вам не знайти. От і вирішили слова ворога свого взяти на озброєння. Чи ж личить це вам, вільному синові самостійної України? Ой не личить, не личить!

Артем відчув, що солдати слухають його напружено й уважно. Після останніх слів над натовпом ніби прошелестів вітер.

— Ми прийшли як представники Ради робітничих і солдатських депутатів Харкова,— продовжував спокійно й чітко Сергєєв.— Ми — депутати. Мене обрали робітники Русько-французького заводу на Основі, де я працюю слюсарем. Прапорщика Руднева послали в Раду ваші колеги й сусіди — солдати тридцятого полку.

— Кінь свині — не товариш! — перебив його Петренко.

— Я сказав — колеги, а не товариші. Колеги по зброї. Навіщо ж так перекручувати слова?

Хтось засміявся. Потім ще хтось, і знову запала тиша.

— В Раду депутатів надійшов протест на незаконні дії вашого полкового комітету. Протест підписали майже сто ваших офіцерів. Вони протестують ось проти чого. Ваш полковий комітет одержав наказ від Центральної ради відправити на фронт нове поповнення. Але зі списку офіцерів, котрі повинні йти на фронт, полковий комітет викреслив усіх українців, замінивши їх людьми інших національностей.

Петренко зблід:

— Хто підписав протест? Зачитайте! Якщо правду пишуть, хай сюди вийдуть і все розкажуть!

— От саме такого я і не зроблю. Коли б хотів просто словами відмахнутися, збрехав би, що дуже довго зачитувати сто прізвищ. Справа не в цьому. Я не можу так зробити, не маю права,— твердо сказав Артем.— Рада доручила мені звернутися до вас з проханням. Після того, як ми вийдемо звідси, і ваша тридцятка не тарахне по нас, мов по горобцях...

Розкотистий регіт струсонув повітря і, покотившись плацом, вдарився об цегляний мур казарми.

— Тоді ви оберете комісію,— навіть бровою не повівши, продовжував Сергєєв,— до якої повинні увійти не лише українці, але й представники всіх національностей, що служать у полку. Ваша комісія прийде у військовий відділ Ради і там усе з'ясує. Там же покажемо комісії й прізвища тих офіцерів, котрі підписали протест. Правда не ховається — це ви вірно сказали, Петренко.

З натовпу долинуло:

— Правильно!

Петренко до половини вихопив з піхов шаблю і знову ривком засунув її:

— Полк, струнко! Припинить розмови!

Солдати загули глухіше. Петренко мовив уже цілком спокійно:

— Наш полк одночасно прийняв резолюцію, яка вимагає вислати за межі України всіх неукраїнців, що не бажають визнати владу Центральної ради. Така воля всіх солдатів і офіцерів полку!

— Хвилиночку, хвилиночку, Петренко! — зупинив його Артем.— Ви трохи перебріхуете. Силою зброї, ви хотіли сказати, силою зброї прийнято одностайне рішення. Про те, що я не помилився, звинувачуючи вас, промовляє такий факт. Солдати про нього, напевно, й не чули. В Києві за наказом Центральної ради обеззброїли солдатів авіаційного парку, які були проти Центральної ради. Їх силоміць роззували, зривали гімнастюрки. І всіх шістсот майже голими вивезли за Дніпро, як ви кажете, за межі України. Але до нас потрапив формулярний список на цих солдатів: так ось, товариші, точно встановлено, що серед них було чотириста українців і лише двісті неукраїнців.

Коли натовп, шаленіючи, почав голосно кричати, Сергеев підняв руку, попросив уваги:

— Нащо ви так галасуете? Хіба криком допоможеш? Всі, хто цікавиться цією справою, нехай зайдуть у Раду до прапорщика Руднева, ось до нього, і він покаже вам ці списки. Може, серед них виявляться ваші родичі чи земляки, а може, знайомі? Покажеш списки, товаришу Руднев?

— Так точно! — козирнув той.

— А тепер про владу, — продовжував Артем.— Так! Ми, більшовики, хочемо взяти владу, щоб зразу й передати її. Кому? Вам, товариші! Робітникам, солдатам і селянам. І більше нікому! На білому світі можуть бути лише дві влади. Влада капіталістів, за яку ви й далі проливаєте кров, і влада робітників та селян. Влада народна, котра одразу роздасть селянам землю без викупу, а робітникам — заводи. І негайно припинить війну. Третьої влади не може бути.

Артем пильно вдивлявся в солдатські обличчя: його слухали з цікавістю. Правда вгамовувала пристрасті.

— І останнє. Дозвольте сказати про особисте, яке тут зачепив ваш депутат Петренко. Так. Я не був на війні, в окопах, але я побував у царській тюрмі. Разом зі мною сиділи там росіяни, українці, білоруси, поляки, латиші, грузини. Ми не питали один одного, хто з нас якої національності чи релігії, а всі гуртом, як один, рвалися на волю, щоб скинути царизм. І все ж скинули його. Я не був на фронті, але я пізнав арештантські роти...

Петренко, збагнувши, що Артем все більше переко-
нує солдатів у правоті більшовиків, перебиваючи, за-
кричав:

— Геть з наших тюрем жидів і кацапів!

— Геть! Геть! — загорлали хорунжі та осаули, що
стояли біля трибуни, стримуючи насторожену й мовчаз-
ну солдатську юрбу.

І тут Артем несподівано засміявся:

— Ну що ж, товариші, — сказав він, витираючи
очі, — якщо комусь із вас більше подобаються україн-
ські тюрми, то й сидіть у них собі на здоров'я. А мені
й царські набридли. Не хочу! Досить! До побачення,
товариші!

Солдати мовчки розступилися і безборонно пропус-
тили Артема та Руднева.

Вогкої жовтневої ночі на терміновий виклик ЦК
Сергеев виїхав у Петроград.

Потерта шкірянка, а під нею — теплий вовняний
джерпер, вив'язаний Міною. Він добре затуляв горло.
За плечима незмінний, як завжди, напівпорожній рюк-
зак. За вокзалом, де кінчався перон, Валерій Межлаук,
лише сьогодні на міській партійній конференції разом
з Мусієм Рухимовичем уведений до складу комітету, та
Микола Руднев міцно потиснули Артему руку.

— Рушили! — визирнув машиніст.

— Тримайте зв'язок з центральним телеграфом про
всяк випадок, — шепнув Сергеев і зник у клубах білої
пари, що вдарила з-під паровоза.

IX

В приміщенні Лесновсько-Удельнинської думи, головою якої був Калінін, з ранку до вечора відбувалися мітинги й збори. Але вони нічого спільного не мали зі справжньою роботою цієї, на перший погляд, лояльної установи.

Калінін радо привітав Сергеева. Тут же до них підійшов заклопотаний Свердлов, помітив Артема і, схопивши його обома руками, теж гаряче поздоровкався. Зінов'єв і Каменев з'явилися разом, вони трималися відчужено, багатозначно презиралися. Увійшли Сталін та Фелікс Дзержинський. Калінін підійшов до входних дверей, замкнув.

Несподівано двері, що вели до сусідніх кімнат, безшумно відчинилися, і на порозі з'явився Ленін. Більшість присутніх не бачили його з часу липневих подій. Артем не бачив Ілліча одинадцять років — аж від Стокгольма.

Ленін зробився невпізнаним! Не було ні вусів, ні борідки. На великій голові щільно сидів сивий паричок. До нього Ілліч не міг звикнути і час від часу пригладжував обома руками.

Основним питанням, яке обговорювалося, було збройне повстання. Проти нього категорично виступили Зінов'єв і Каменев.

За резолюцію, що підтримувала думку ЦК про необхідність збройного повстання, проголосувало дев'ятнадцять чоловік. Проти — двоє. Четверо — утрималось. Тут же відбулось засідання ЦК, на якому прийняли рішення організувати Військово-революційний центр у складі Свердлова, Сталіна, Урицького й Дзержинського. Він входить у революційний Радянський комітет.

Артемові, як і всім членам ЦК, визначили район дій. В Петроградській Раді він зустрівся зі своїм на диво здібним федорівським учнем Власиком Чубарем. Вони міцно обнялися, ревниво оглянули один одного. І розійшлись, не встигнувши поговорити. Артем час від часу шукав очима Власа. Як він прожив ці роки? Що поробляв? Чи вивчився? Чи пройшов ту ж школу, що і його вчитель? Тільки пізнього вечора знайшли хвилинку, щоб згадати минуле.

— А твій брат церкву тоді добудував? — спитав Власик.

— Добудувати він добудував, але попи грошей не заплатили! — відповів Сергеев, дивуючись, чому Власика цікавить це, і запитав у свою чергу: — Ти в Пітері давно?

— Ага. На гарматному, токарем. Обрали головою завкому, а тепер сюди — в Раду... Як пішов з Катеринослава по твоїх слідах, так відтоді весь час на заводах. Краматорськ, Маріуполь, Москва. Ти де зупинився? А то ходімо до мене? Тут близенько, наговоримось доскочу...

— Ні, я — в Смольному...

Артем не знав ні ночі, ні дня. В ніч проти 25 жовтня його, вкрай заклопотаного, виснаженого безсонням, терміново викликали до апаратної.

— Товаришу Артем, дзвонили з Харкова, питали, що їм робити, але зв'язок перервався,— зажурено доповів телефоніст.

Сергеев розплився в усмішці:

— Там такі хлопці, й без мене знають, що треба робити!

А через кілька годин вони з Чубарем стояли в переповненому залі Смольного, де відбувався II з'їзд Рад. Приймали перші декрети Радянської держави.

Ще не стихли овації, коли до Артема підійшов матрос.

— Товариш Артем? Вас просять до товариша Леніна...

Вранці Артем попрощався з Чубарем. Мали надію зустрітись на Україні. Там назрівали важливі події. Ситуація була дуже складна.

Якщо в Харкові легко роззброїли український полк і бронедивізіон та придушили повстання чугуївських юнкерів, то в Києві все було набагато складніше. Центральна рада продовжувала пропускати на Дон, до Каледіна, контрреволюційні війська, а революційні роззброювала і висилала з України. Вона по-зрадницькому зірвала Перший Всеукраїнський з'їзд Рад.

У Києві був один Затонський. Він вимагав допомоги. Артем радився з Леніним про проведення I Всеукраїнського з'їзду Рад. Київські делегати, демонстративно залишивши петлюрівське зборище, прибули до Харкова.

Вони, разом з посланцями Харківщини, Катеринославщини, Донбасу й Криворіжжя, і відкрили I Всеукраїнський з'їзд Рад. З'їзд проголосив Україну республікою робітничих, солдатських і селянських депутатів, визнав її федеративною частиною Російської Радянської Республіки та закликав до рішучої боротьби з контрреволюційною політикою Центральної ради. З'їзд обрав Центральний виконавчий комітет Рад України, в якому з 41 депутата 35 були більшовики. Артема призначили народним секретарем торгівлі й промисловості, Скрипника — народним секретарем праці, Затонського — народним секретарем освіти.

Затонський на з'їзд не приїхав. Якись невідкладні справи затримали його в Києві. Артем, дізнавшись, що Затонського нема, не знаходив собі місця: жарти з розлютованою Центральною радою кепські, тут треба бути дуже обережним.

Володимир Петрович з'явився лише за кілька день. Артем дуже зрадів його приїздові і одразу повів гостя до себе, запросивши й Руднева. Кілька місяців тому комітет поселив Сергеева в квартирі, де жила Ліза. Раніше це було викликано потребою конспірації. Тепер же... Тепер інша справа.

— Прошу, моя наречена...— Відчув, як здивовано блимнув очима Руднев. — Прошу любити й поважати.

Ліза намочила солоних житніх сухарів, подала чай з сахарином, зітхнула.

— Не клопочіться, Лізо, у нас те ж саме,— пожартував Затонський,— від Києва до Кракова — всюди біда однакова...

— Але ж ви — комісари. Тобто міністри! — усміхнулась Ліза.

— Ми, Лізуньо, не міністри, а секретарі, народні секретарі,— суворо вимовив Артем.— Що народ їсть, те й ми. Он петроградці й такого не мають.— І, показавши очима на Руднева, додав: — А ось Микола в нас тепер командир полку. Перший виборний командир...

— Миколо, це ваш полк взяв у Харкові владу? — Затонський зняв окуляри в тонкій сталевій оправі й тепер, обзброєний, по-дитячому довірливо дивився на Руднева.

— Так, наш тридцятий,— коротко відповів Микола.

— Та ти похвалися, чого так скупю? Адже молодці. Дуже швидко зорієнтувалися.

— Та що тут хвалитися,— стенов плечима Руднев.— Все було просто. Вночі мене розбудив вістовий: «Скинули!» Я все зрозумів і підняв полк по тривозі. Привів його до Ради. Що робити далі — не знаємо. Викликали Смольний, але зв'язок перервався. Тоді Павло Кін...

— Це голова нашої Ради, — пояснив гостю Артем.— Бойовий! Організатор Червоної гвардії. Сам з робітників. Ось побачиш завтра. Давай, Колю, пробач, що перебив...

— Тоді Павло Кін подзвонив у Москву, в Раду. Відповідав нам Смідович. Сказав, що в Петербурзі владу вже захопили робітники, а в Москві ще йде бій з кадетами. Беріть владу і в Харкові та негайно повідомте про це сусідні міста. От і все.

— Все, та не все, Колю, а чугуївські юнкери? — втрутився Артем.— Ти розумієш, Володимире Петровичу, юнкери викинули з санітарного ешелону поранених солдатів і зібрались рушати на Харків. А наші машиністи не дали їм паровоза...

— А тепер? — схопився Руднев.— Харків набитий білогвардійцями, котрі прямують на Дон, до Каледіна. Петлюрівці готові кожної миті повстати проти нас. А виконком досі зволікає—не може винести рішення про передачу всієї влади в Харкові Радам. Павло Кін р'ється-б'ється, і нічого не виходить. У меншовиків серед депутатів знову більшість.

Артем зітхнув.

— Так, братці, важко! І влада тепер наша, а горішка ще розгризти треба. Міцний, братці, горішок,— пригладив долонею коротке волосся.— Гляди, й лисина виросте, поки розгризеш...

X

Артем геть вибився з сил, грузнучи по коліна в снігу. Московський поїзд мав прибути до Петрограда о десятій, але вночі зірвалась хуртовина, а дороги не розчищали, і паровоз, важко чачкаючи, зупинився в полі. Машиніст безпорадно показав на топку: «Нема шамовки!» А роздратований провідник м'якого вагона люто додав: «Доїздились!» Пасажири, голосно лаучись, вилізли з вагонів у глибокий сніг. Брели й падали, вгадуючи колію по телефонних стовпах. Кляли все на світі.

Артемові набридло те скигління. До того ж міг запізнитися. І, кинувши речового мішка за плечі, рвонувся прямо на тьмяну заграву вогнів, що ледве жевріли над Петроградом. Вітер валив з ніг, забивав дух, снігом заліплювало очі. Та не спинився. І таки вибився на пристанційні розчищені колії.

Чорнів німий і порожній Миколаївський вокзал. Двері — навстіж. В холодних залах виє вітер, женучи сміття й шматочки недопаленого паперу. На розі Невського осиротіло похилився ліхтарний стовп. Поруч — засипаний снігом трамвай. І раптом всю широчінь проспекту затопили густі лави солдатів. Артемові здалося, що військо йде на фронт, і він затримався на високих сходах вокзалу. Поруч виринув дідок у потертому пальті, підперезаний солдатським паском.

— З фронту йдуть, до Леніна в Смольний,— пояснив він.— Усі хочуть знати, що він скаже. Головне! Рушай і ти, чоловіче, за ними, бо тут, як стемніє, бандити шурують...

— Дякую! — весело кивнув Сергеев і швидко рушив за солдатами.

Солодко стислося серце перед залізною брамою Смольного, де при кулеметах стояли робітники й матроси. Глянувши на мандат Сергеева, тепло сказали: «Проходь, товаришу!» Впустили на широку, старанно розчищену алею, що бігла сквером до знайомих йому гранітних сходів та високих колон.

Тут, здається, й досі віяло буремним духом жовтневих ночей. Крізь високі двері швидко снували робітничі й солдатські посланці. Міцно відгонило махоркою, дьогтем, йодом та ефіром, хоча поранених, як тоді, так і тепер не було.

На другому поверсі, у великій залі, переповненій солдатами й робітниками, по-давньому вирував безперервний мітинг. Одна хвиля слухачів відкочувалась,— інша — приливала.

На третьому поверсі Артема огорнула раптова тиша, яку іноді порушували лише телефонні дзвінки. Навіть двері тут відчинялися якимось тихіше. Зняв заплічного мішка, озираючись, де б його приткнути. Не йти ж з ним до Ілліча!

— Товаришу Артеме! — почувся радісний жіночий голос.— Федоре Андрійовичу! Ну де ж ви так довго?

Озирнувся. У дверях, які проминув, посміхалася Марія Скрипник. Знав її ще з тих, жовтневих, днів.

— День добрий,— привітався Сергєєв. — Щось маєте нове для мене?

— Поки що — ні. Але Володимир Ілліч турбується... Снігові замети кругом, а вас і досі нема. Ідїть же, йдїть, не роздумуйте, — ввела його до приймальні.

Помітив у кутку вішалку і закинув на неї мішка, прикривши його своїм латаним кожушком. Побачив на столі скляну вазочку з водою, а в ній — ясно-зелену гілку ялини. І якось по-дитячому, наче крізь сон, усміхнувся. Кому? Вічнозеленій гілочці чи Марії? І одразу забув про сніги в полі, про засипані колії. І про мокрі чоботи забув. І про старенького піджака, що прикривав давно вицвілу косоворотку.

Ленін сидів не на своєму звичному місці, а за приставним столиком. Нахилившись до Затонського, про щось з ним радився. Певно, щось важливе запитав у гостя, бо Затонський зняв окуляри і марудно тер перенісся.

Ілліч рвучко встав і, простягнувши назустріч Сергєєву руки, радісно вимовив:

— А от і наш Артем! Добрий вечір, Федоре Андрійовичу. Як же ви добралися в таку заметіль?

Тисне гостеві руку, веде до столика, гостинно підсуває стільця, щоб усі троє були разом.

— Нормально, — тихо пояснює Артем.

— Ви чуєте, Володимире Петровичу? — засміявся Ленін. — Петроград одрізано снігами, жоден ешелон з хлібом і вугіллям не прибав. Усі засіли в полі. А він пробився і каже — нормально! Пітерські робітники вже рушили на розчистку залізниці, а буржуазію примусили розчищати місто. Нагулялася за триста років романовського престолу, час і до роботи... То як же ви добралися?

— Довелось на батьківських. Паровоз заснув... Вугілля скінчилось, а дров не було, — глухо сказав Артем.

— Отак скрізь! — зітхнув Ленін. — Хліб! Вугілля! Дрова! Хоча, при вашій спритності, Федоре Андрійовичу, безвихідного становища не існує. Скільки кілометрів пройшли ви тайгою, тікаючи з каторги? Сімсот?

— Мабуть, з гаком...

— А гак великий? — стримуючи усмішку, поцікавився Ілліч.

— Я не міряв, а верстових стовпів там не було, — мало не засміявся й Артем.

— Зрозуміло — не міряв! Ніколи було. Дуже гарячий, даруйте на слові. Таким і досі зостався, гарячим, — легенько торкнувся руки Затонського. — От якого робітника, Володимире Петровичу, ви маєте на Україні. Міцніше ж беріться з такими за руки українського робітника та селянина, і ніяка сила вас не розірве...

— Так. Але ж на Україні двовладдя. Центральна рада й досі в Києві, — зауважив Артем.

Ілліч тепло глянув на Затонського, Сергєєву сказав:

— Перед вашим приходом думали над цим. Київ сам не здолає її. А скільки полків проти Центральної ради може дати Харків? Скільки Донбас? У вас, Федоре Андрійовичу, Рудольф Сіверс і його загін балтійських матросів... Штаб армії Антонова-Овсеєнка уже в Харкові. А скільки своїх штиків зможете виставити йому в поміч?

Артем назвав революційні полки України. Ленін швидко записав загальне число бійців, різко окресливши його червоним олівцем:

— А окремі загони? Комуністичні, регулярні — із старої армії, партизанські?

Артем задумався, плюсуючи різні цифри.

Ленін зупинив:

— Завтра будемо все уточнювати з Реввійськрадою. Прошу, Федоре Андрійовичу, на десять ранку мати точні дані — війська, артилерія, кулемети, бронепоезди і боезапаси. Головні сили підуть на Київ з півночі. Ви — через Полтаву, вздовж залізниці. Як до цього ставитесь?

Артем глянув на стіл і лише тепер помітив на ньому військову карту України.

— Коротшої дороги на Київ нам нема.

Ленін підсунувся до нього ближче:

— Але прошу зважити на одну обставину. Володимир Петрович щойно розповідав: у деяких селах люди бояться слова «більшовик». Петлюрівці й поли, виявляється, так настрахали селян цим словом, що вони при наближенні червоних одягають чисті сорочки, мов на смерть, і моляться богу. Отже, коли нема нагальної по-

треби, зброї не застосовуйте. Ідіть до них з оркестрами! З прапорами! Співайте! Грайте! А вже потім розкажіть популярно, хто ми такі, більшовики. Найпростіша, найбільш масова, найдохідливіша агітація. І скрізь зберігайте такт. Я б сказав навіть, архітакт національний... Пам'ятайте про велике право всіх націй на самовизначення...

І пильно подивився на обох, наче шукав у їхніх очах заперечення. Але Затонський і Артем, на знак згоди, схвально кивнули.

— А тепер слухаю вас, Федоре Андрійовичу. Що вам болить? Які маєте вимоги, на що скаржитесь? — перегорнув чисту сторінку блокнота Ленін.

— Донецькі шахтарі третій місяць не одержують платні, а йде різдво... Харкову ми виплатили, але в Донбасі й досі концесії. Там локаути. Наші банки поки що безсилі.

— Маєте офіційне прохання шахтарів?

Артем подав сторінку машинопису з підписом і печаткою.

Ленін окреслив на ній суму і окремо записав її до свого блокнота. Тихо зітхнув:

— Скрутно, Федоре Андрійовичу, але шахтарі свої гроші повинні одержати. Сьогодні ж ставимо на Раднарком. Але надалі вишукуйте кошти самі... У вас — чорне золото!

І знову запитливо глянув на Сергеева, ждав.

— У нас не вистачає досвідчених працівників. Багато товаришів загинули на каторзі й на фронті. А з тих, що zostалися, не кожен готовий до державної роботи.

Ленін кинув на співрозмовника меткий погляд:

— Я теж ніколи не керував державою, але партія і народ доручили мені цю роботу, і я повинен виправдати їхнє довір'я. Рекомендую і вам, Федоре Андрійовичу...

Потім швидко підсунув свого стільця, сів поруч.

— Друже наш, милий, колись давно, в листах з Австралії, ви часто вживали таку фразу — «ми не спимо на трояндах...» Пам'ятаєте? То скажіть-но, чи не забулися ви цієї фрази тепер, у наші дні? Чи повторюєте її так часто, як тоді?

— Повторюю і буду повторювати, — тихо вимовив Артем. — Я хочу, щоб наші діти і внуки їхні, які вирос-

туть... Щоб ніхто навіть у думці не посмів безтурботно спати на постелі з трояндових пелюсток. Особливо тоді, коли соціалізм принесе їм волю і щедрий достаток. Щоб не послули вони, бо то буде смерть.

Ленін тихо підвівся і одійшов до дверей. Схиливши голову, якусь мить пильно роздивлявся Артема. Його стоптани й поруділі у воді чоботи. Потрісканого ремінного паска, під який було старанно загнано збрижену косоворотку. І неслухняного чубчика. Й русяві вуса. Та ще — очі. Глибокі, повні живого блиску, колючі очі. І руки. Затиснуті в кулаки, вони лежали на колінах, міцні й жиливі руки шахтаря, машиніста, землекопа.

Ілліч тихо мовив:

— А в цьому, знаєте, є доля правди... Щоб не заснули, не заспокоїлись на успіхах прийдешні покоління, бо інакше — смерть... Ви, думається мені, маєте рацію, Федоре Андрійовичу... Історичний прогрес багатьох держав і народів...

Але двері тихо прочинилися, і Марія Скрипник сказала, що всі запрошені на засідання малого Раднаркому прибули.

Показавши очима на гостей, Ленін звелів:

— Прошу вас, Маріє Миколаївно, влаштуйте наших товаришів у кімнату для приїжджих. І, звичайно ж, до їдальні.

Вибачливо потиснув обом руки.

— Дякую за новини. На добраніч. Завтра побачимось...

У великій і порожній кімнаті першого поверху, де вони мали ночувати, стояв такий холод, що за кожним словом з рота виривалися клуби білої пари. Крізь шпари у вікнах люто посвистував вітер. Їдальня була вже закрита. Напившись у караульній кімнаті окропу з власним цукром та мерзлим хлібом, вони зсунули під глуху стіну двоє ліжок і вкрились поверх солдатських ковдр пальтом Затонського та Артемовим кожушком.

Сергеев спитав:

— А що вам Ілліч говорив перед моїм приходом?

— Розказував про вашу підпільну роботу в Харкові й на Уралі. Він, виявляється, пам'ятає вас і по Стокгольму... Ну й, звичайно, Австралія... Оскільки я зрозумів, Ленін високо цінує вашу партійну принципиовість. І ставиться з великою любов'ю і повагою...

— Так уже й з любов'ю? — недовіжливо перепитав Артем.

— Не вірите? Прошу! Він дзвонив на вокзал, шукав вашого поїзда. Потім доручив Марії Миколаївні негайно запросити графік руху всіх вугільних і продовольчих ешелонів, а серед них — і вашого... Я навіть не знав, що він такий...

— А вас про що питався?

— Майже про все. Почав з Києва, потім — про класове становище українського селянства, ще розпитував про членів нашого уряду та видатних комуністів України. Ну й, звичайно, про моє особисте: де дружина, син? Але мені здалося, багато з того, що я говорив, Ілліч давно і добре знає. Він просто хотів ще раз себе звирити...

За високими вікнами гули балтійські вітри. В коридорі лунокو гримкотіли матроські кроки, холодно побрязкувала зброя. А вони все гомоніли й гомоніли, ждучи того часу, коли почнуть розходитися люди після засідання Раднаркому. Але так і поснули не дочекавшись.

Артема розбудив Затонський, коли вже було видно. Пюбiг до вікна, мало не прикипів до шибки. Пальтечко — наопашки, під окулярами — вогкий блиск очей. Вимахує рукою, кличе Сергеева. Скоріше йди! Скоріше! Артем підбіг до вікна.

Вікно виходило в сад. Повільно кружляли й падали великі сніжинки. Деревата тонули в пухнастому інеї. Але після нічної хуртовини уже хтось старанно розчистив, замів усі доріжки. На алеях безтурботно бігали, кидалися снігом і дзвінко сміялися дівчатка. Мов казкові феї в якомусь дивному сні. Всі в білих смушкових шубках, біленьких шапочках...

— Що це, Федоре Андрійовичу? — ковтаючи давку слину, обняв Артема за плечі Затонський.

— Володимир Ілліч заборонив виселяти з Смольного малюків, поки для них не підготують гарного приміщення. Дорослі дівиці самі порозбігалися, а малечу Ленін залишив...

— Так ось він який! — тамуючи хвилювання, ледве вимовив Затонський.

— А такий, як бачите, — спокійно додав Сергеев.

А за місяць, 26 січня 1918 року, Київ було визволено. Центральна рада втекла на Волинь. Український уряд переїхав до Києва.

ХІ

Перед від'їздом на вокзал несподівано прибїгла Марія Скрипник. Артем знав, що вона вже не працює в секретаріаті Леніна, бо переїхала для роботи на Україну, але в пам'яті ще були свіжі ті незабутні дні й вечори, коли Марія кликала його до кабінету Ілліча. Іноді бувала присутня при розмовах Сергеева з Леніним.

Артем лагідно всадив гостю біля бляшаної «буржуйки», що палахкотїла жаром. Познайомивши її з Лізою, найперше, звичайно, запитав про своє, наболїле:

— Маєте щось новеньке про наш Донкривбас?

Марія заперечливо хитнула головою:

— Ви ж добре знаєте, що ваша Донецька республіка — пряме заперечення прав націй на самовизначення. А Володимир Ілліч заперечення кордонів для національних держав засуджує і називає імперіалістичним економізмом. На телеграму, в якій ви повідомляли про утворення Донецької республіки і про виділення її зі складу України, товариш Свердлов вам відповів ще в лютому: «Виділення вважаємо шкідливим».

— Відповідь, — глухо кинув Сергеев. — Але ж вона вже утворена, живе й бореться, наша Донецька республіка. Бореться проти інтервентів і загарбників...

— Я не за цим прийшла, Федоре Андрійовичу, — тихо мовила Марія. — Микола Скрипник мене не посилав. Я сама прийшла. Йдеться-бо про життя Леніна. Прошу вас, сядьте ближче. У мене горло болить...

Ліза, що збиралася винести в коридор чемодана, відразу опустила його серед кімнати і сіла зверху. Артем раптом забув про свій поїзд і перестав позирати на годинника. Його натовлене обличчя то бліднуло, то поймалося жаром. Вступив погляд у підлогу, навіть на Лізу не дивився. А Марія оповідала:

— Торік, після вашого від'їзду, до мене підійшов чоловік у студентській формі й попросив провести його до Леніна. Послався на те, що допіру був у Володимира Ілліча з листом від Артема. І пояснив, що Ленін попросив його прийти о сьомій вечора. Зовнішній вигляд студента — не знаю чому — справив на мене неприємне враження. Все ж я доповіла. Ленін стенив плечима і сказав: «Я його не просив до мене приходити. Справді він привіз листа від Артема». Коли я зібралася вийти,

Володимир Ілліч сказав: «До речі, цей студент голодує, влаштуйте його на роботу, і дайте допомогу карбованців двадцять п'ять. Дайте рекомендацію в Наркомпрод».

Я не могла заперечувати Іллічу, хоча блукаючі очі студента викликали в мене якусь неясну тривогу. «А раптом Артем десь загубив того листа, і його перехопила стороння людина?» — подумала я, але зборолала в собі цю підозру і вручила студентові рекомендаційну записку, запропонувавши йому також допомогу. Від допомоги відмовився, а рекомендацію взяв. За кілька хвилин я пішла в секретаріат і зовсім несподівано побачила студента, котрий проник туди невідомо як. «Я погано роздивився Леніна, пропустіть мене до нього!» — наполегливо вимагав він.

Пола його пальта стовбурчилась. Я категорично відмовила, але студент вперто сів на стілець і втупив очі на двері кабінету Леніна. Я боялася, що Володимир Ілліч може несподівано вийти. Подала знак матросу, що стояв тут. Матрос узяв студента під руку, повів до виходу.

Не минули й півгодини, як у дверях виріс Бонч-Бруевич. Обличчя його було бліде й стурбоване. Не пояснюючи, в чому справа, він підійшов до мене і накинувся, що я роздаю направо й наліво рекомендації і що допіру дала рекомендацію людині, яка прийшла до Леніна із зведеним курком револьвера...

Артем відсахнувся, одбіг до вікна і, обхопивши руками голову, крізь стиснуті зуби застогнав...

— Сядьте, прошу. Я не можу говорити голосно, — покликкала Марія, і він покірно сів, важко опершись ліктями на коліна.

— Бонч-Бруевич пішов до Ілліча, потім вернувся і розповів докладніше. Студент стояв біля головного підїзду Смольного і пильно придивлявся до всіх, хто сідав у автомобілі. Раптом він заклав руку за полу пальта. Тієї ж миті пролунав постріл. Охорона схопила студента. Воєнні експерти встановили, що постріл не міг статися від необережного поводження. Все свідчило: студент приходив до Леніна із зведеним курком нагана.

Я пояснила, що студента пустили до Леніна в мою відсутність, а рекомендацію я дала за дорученням Ілліча. Але Володимир Дмитрович вперто докоряв мене

в необачності. Його докори здалися мені несправедливими. А в кого ж було шукати захисту, як не в Леніна? Я зайшла до кабінету. Володимир Ілліч мовчки вислуховував доповідь Бонч-Бруевича. Обличчя Леніна було ясне і водночас тривожно зосереджене. Бонч-Бруевич хвилювався, застерігаючи, що треба бути надто обережним щодо прийомів і виїздів вождя зі Смольного...

Все щасливо минуло. Тільки мені й досі не ясно, як ви могли отак? Хто він вам, той студент?

— Ніхто,— заговорив сам до себе Артем.— Тепер я згадав, дурень... Син харківського лікаря, котрого я знав ще в п'ятому році... Проліз навіть до партії. Нещодавно виключили... Все добивався командировки в Петроград. Але ж тоді я нічого цього не знав. І дав йому листа...

— Як можна?! Хіба ж ви не знаєте, що кожен ваш лист, навіть записка завжди були і є найкращою перепусткою до Леніна?

— Мої листи служать перепусткою? — підхопився Сергєєв.

— Так. Хіба Володимир Ілліч вам не казав? Жаль. А нам казав. Вам час на поїзд. Щасливої дороги!— сказала Марія і швидко вийшла.

Коли у вагоні Ліза завела було про все те мову, Артем з серцем кинув:

— Мовчи вже хоч ти!..

ХІІ

ВИСТУП АРТЕМА НА VII З'ЇЗДІ РКП(б) 7 БЕРЕЗНЯ 1918 РОКУ В ПИТАННІ ПРО РАТИФІКАЦІЮ БРЕСТСЬКОГО МИРУ

— Товариш Свердлов вам щойно говорив про те, що в даний момент розходження між нами зводяться до питання про те, чи [треба]* ратифікувати мир, котрий уже підписаний, чи ні. Від наших противників ми перш над усе хотіли б дізнатися, що вони [практично] нам пропонують. Адже суть суперечки саме в цих практичних кроках, котрі треба зараз зробити. Нам говорять

* В квадратні скобки взято слова й частини тексту, внесені Істпартком при ЦК ВКП(б) на основі протокольних записів, котрі вельсь на з'їзді, у виданні протоколів VII з'їзду партії в 1928 р., звідки взято його виступ для преси.

про те, що мир дуже поганий,— хай так, але чи треба його ратифікувати, чи ні, коли він уже підписаний. Якщо наша партія, котра вже взяла на себе відповідальність за підписання цього миру, відмовиться нині його ратифікувати, якщо наша партія прийде на з'їзд Рад і скаже: «Ні, ні в якому разі його ратифікувати не треба», то це значить, що наша партія повинна оголосити зараз війну Німеччині. В такому випадку необхідно навести аргументи, чому ми зараз оголошуємо війну Німеччині. Чи оголошуємо ми її тому, що вона запропонувала занадто ганебний мир [чи тому, що хочемо поторгуватися], щоб вона щось скинула. Коли б наші товариші говорили таким чином, я б зрозумів, що з усієї обстановки нашої революційної боротьби за мир видно, що ми на це не підемо, не можемо піти. Можливо, в них будуть інші аргументи, котрі дадуть змогу спокійніше висвітлити існуюче становище, можливо, вони бажають оголосити війну Німеччині тому, що Німеччина надто сильна і що тому Німеччина буде на нас тиснути. Добре, це дійсно мотив, що Німеччина занадто сильна і може робити зараз все, що завгодно, і тому ми повинні оголосити війну, але я боюся, що наші маси не підуть з цим гаслом. Єдине, що ми можемо сказати, це — що Німеччина країна імперіалістична і капіталістична. [Але чому ми не оголошуємо війни, наприклад, Японії], не менш імперіалістичній країні, ніж Німеччина? Якщо ми зараз прийдемо на з'їзд Рад, прийдемо представниками робітників та селян і будемо пояснювати широким масам населення, що треба оголосити війну Німеччині в силу цієї умови, то ніхто нас не зрозуміє. Я боюся, що товариші прибічники революційної війни врешті-решт не зможуть поставити так питання, як вони ставили його тут.

Нащо нам говорити, що становище наше жахливе, що в нас одбирають Донецький басейн з вугіллям, Україну з хлібом. Якщо ми оголосимо зараз війну, ми їх не одержимо; навпаки, якраз втратимо. Як один з представників Донецького басейну, скажу, що коли Петроград і Москва оголосять війну, то перш за все заберуть нашу Червону гвардію, те, що в нас є, з чим ми можемо воювати проти Петлюри, чим ми били на другому боці Каледіна. Заберуть її сюди відстоювати Петроград, а що залишиться нам? [Ми втратимо революційні і промислові центри]. Товариші прибічники револю-

ційної війни повинні зрозуміти, що ми почнемо війну в умовах довготривалої господарчої розрухи, коли вона майже вбила Донецький басейн, коли наші краші робітники пішли звідтіля воювать. На шахтах майже не можна працювати, тому що дисципліновані елементи пішли на фронт і остання робітнича маса перестала бути революційною й дисциплінованою. В неї нема розуміння необхідності працювати більше, посиленіше, впертіше, щоб врятувати країну підвищенням продуктивності праці на шахтах. Продуктивність упала головним чином тому, що пішли найсвідоміші робітники.

Якщо нам пропонують, як вихід з господарчої розрухи, війну з Німеччиною і надіються цим врятувати Донецький басейн, то я думаю, товариші, що таким чином підходять до питання зовсім не з того боку. [Оголошуючи війну Німеччині — а нічого іншого, крім оголошення, нам не лишається, якщо ми відмовимося ратифікувати договір,— ми не рятуємось від розрухи, а подесятьеряємо її. Звичайно, можна заперечити проти того, що взагалі в нас нема виходу, як сказав т. Бухарін, котрий упевнений в тому, що світовий імперіалізм договориться і що має бути тільки поділ. Раз має бути поділ взагалі, то ним скористається не одна Німеччина, а візьмуть участь в поділі Японія, Англія та ін. Тому доведеться волею-неволею оголосити війну не одній лише Німеччині, а всім імперіалістичним державам, всьому світу].

Я пам'ятаю, що один з товаришів на зборах партії пропонував цей вихід, але перед широкими масами робітників і селян це річ зовсім неможлива. Нам кажуть, що коли ми зараз при умовах, в котрих ми перебуваємо, ратифікуємо мир, то це буде зрадництво по відношенню до робітників Латвії, України й ін., але я вас питаю: хіба, коли ми зараз оголосимо війну, вони будуть в кращому становищі?

Нарешті, останній, найпереконливіший аргумент — це той, що нема жодної можливості вести війну з Німеччиною. Нам докоряли тим, що, кажучи так, ми вбиваємо революційну енергію мас; нам, очевидно, хочуть сказати, що, коли ми будемо бити в бубон і кричати «ура», революційна енергія мас виросте. Я боюся, що таким шляхом нічого, крім обману, котрий буде швидко викритий, ми не створимо і лише внесемо деморалізацію в лави найсвідомішої частини пролетаріату. У нас був

один досвід, коли було дано нсобачний наказ наступати, не рахуючись з тим, що перемога була неможливою, і коли треба було відступати, наслідком чого в нас розбили кращий революційний загін. Це — в одному місці, а візьміть у всеросійському масштабі — це буде катастрофа. Нічого, крім цього, нам не пропонують. Я думаю, що в нас не декласовані банди пролетаріату, котрий внаслідок господарчої розрухи, коли безробіття шаленіє повсюди, став люмпен-пролетаріатом, що такого розкладу в лавах пролетаріату в нас нема. Коли ми нашому пролетаріатові пояснюємо, що для того, щоб воювати, треба мати відповідні технічні засоби, ми його не розкладаємо, і коли в момент найвищої небезпеки ми закликаємо його захищати революцію, що б там не сталося, і пояснюємо, за яких умов захист можливий, то я думаю, що ми виконуємо свій обов'язок. Ми маємо справу не з немовлятами, а з дорослими людьми. Дозвольте нам говорити з широкими масами трудового пролетаріату, як з дорослими людьми.

Нас обвинувачують, далі, в тому, що ми рахуємося з селянством, що ми прикриваємо навіть селянство і міщеників. Дозвольте, товариші, адже зараз пролетаріат Росії, утворивши Радянську владу, став на шлях соціалістичної революції. Ми проголосили соціальну революцію, спираючись на широкі верстви селянства. Що ж ви нам пропонуєте? В умовах, коли широкі верстви ще не зрозуміли свого становища, ви пропонуєте, щоб передові верстви пролетаріату — зважте, не весь робітничий клас, а лише його передові верстви — оголосили селянство просто несвідомими людьми, дрібною буржуазією і щоб тільки ця невелика група пролетаріату ринулась в бій. Цим ми скажемо, що для пролетарської диктатури нема більше елементів, що пролетаріат на даному щаблі розвитку не може вести за собою бідніші верстви селянства і решту верств робітничого класу. В цих умовах, очевидно, багато хто з вас думає, що цієї ж миті нам треба піти у відставку; з іншого боку, здається, є й такі товариші, котрих чомусь називають лівими і котрі пропонують благородний жест—вийняти шпагу й загнути, лишивши по собі добру пам'ять. Я думаю, що в лавах пролетаріату такий вчинок може лишити дуже погану пам'ять. (О п л е с к и).

ХІІІ

Так і не пояснивши Лізі, чому він всю дорогу був мовчазний, похмурий і навіть злий, Артем лишив її в холодному номері готелю і поспішив у Кремль, пробираючись до Спаської вежі протоптаними в кучугурах вузькими стежками. Там, у Донбасі, вже пробивалася перша зелень, співали жайворонки, а тут, куди не кинь оком, влеглий, брудний сніг. У думках знову випливало все те ж тривожне: чи потрібна тепер його республіка, коли німці не визнали її самостійності?

Вартовий, глянувши на свідоцтво члена ЦК, голосно й виразно сказав:

— Проходьте, товаришу Артем!

І раптом хтось збоку загукав:

— Кого я бачу? Добрий день, товаришу Артем! А тепер ви на що скаржитесь? Я ж тоді так і не вислухав вашого серця.

Артем оглянувся. Перед ним стояв повний чоловік в білих валянках, довгій купецькій шубі, з потертим лікарським чемоданчиком. Він. Той самий, хто приходив на квартиру Мечникових, коли Артем прибув до Москви за підмогою для Уралу. Тільки ж як до нього звернутися?

— Я Обух, Володимир Олександрович Обух,— весело пояснив лікар, одразу вивівши Сергеева з незручного становища.— То на що ви скаржитесь?

— На очі!— серйозно відповів Артем.— Останнім часом доводиться лише на Донбас і Криворіжжя зиркати, а далі вже не бачиш...

— Ой-ой-ой! Голова Раднаркому Донецької республіки і раптом — короткозорість. В окуліста були? Не допомагає, звичайно? Що ж,— розвів руками Обух,— доведеться до Володимира Ілліча...

— Вгадали, Володимире Олександровичу,— невесело погодився Артем.— І скаржитися не люблю, але щось здорово мене закрутило...

Обух взяв Артема за лікоть і конфіденційно сказав:

— Нам теж часом буває важкувато. Володимир Ілліч все жартує, коли про його здоров'я заходить мова, а одного разу каже мені й Семашку: серед нас, мовляв, більшовиків, добрячого лікаря зараз бути не може.

Звідкіля він візьметься, коли в підпіллі доводилося виконувати партійну роботу, а не займатися лікарською практикою. Одне з двох — або ти хороший лікар, або досвідчений підпільник. Ну, що ви скажете?

— Володимир Ілліч, напевне, жартував. А може, й ні. Я, далекі, профан в медицині. Володимире Олександровичу, ви не знаєте, як поживає Катерина Феліксівна?

— Кепсько. Хворіє: серце, ревматизм. Допомагаємо їй медикаментами й цукром. Шура й досі ще не вернулася. Париж, Париж, мені так жалко,— проспівав тихо Обух.— Зайдіть до неї. Вона буде рада...

— Обов'язково! Я так давно, з тих пір, не бачив її. Самі лишень листи. А що листи?..— Артем запнувся, пильно приглядаючись до заклопотаного бородатого чоловіка, що швидко йшов мимо. Пізнав. Затонський.— Володимире Петровичу!

— Його щойно приймав Володимир Ілліч,— шепнув лікар.— Не буду вам заважати. Прощайте! І не забудьте, де мене шукати. Відділ охорони здоров'я Мосради...

Від Затонського Артем дізнався, що Ленін приймав його на квартирі, бо після Брестського миру як офіційного представника України прийняти не міг.

— Живе просто,— збуджено розповідав Затонський.— Сиділи в невеличкій кімнаті за круглим столиком, застеленим білою скатеркою. На блюдечці, замість цукру, кілька маленьких квадратиків гіркуватого шоколаду. На другому — тоненькі скибочки чорного хліба. Це до чаю. За столом з нами Надія Костянтинівна і Яків Михайлович. Тільки я увійшов, питає: «Ну, що українці? За зрадників нас не мають?» Ні, кажу. Навпаки, привіз офіційний наказ українського уряду голосувати за ратифікацію. Не встиг сказати, а Ілліч уже питає, який наказ, розкажіть докладніше. Я йому подаю цей наказ. Ти, мабуть, не бачив?

Розстебнувши полтавського козушка, Затонський витягнув з нагрудної кишені піджака складені вчетверо сторінки машинописного тексту, подав Артему.

— Чесно кажучи, ні. Так забігався зі своїм хазяйством, що не встиг.

— От візьми й прочитай. Твою думку я вгадую. Адже не перемінив її за тиждень — від з'їзду партії до з'їзду Рад?

— Щодо ратифікації — ні, а ось про Кривдон — доведеться, напевно, порадитись у ЦК.— Артем швидко пробіг очима по наказу ЦВК України й ствердно закивав. Тоді схопив Затонського за руку, палко потиснув її.

— Згоден! Я цілком згоден!

— А я й не сумнівався, Федоре Андрійовичу! — стиснув той плечима.— Такий досвідчений партпрацівник, як ти, не може помилятися у вирішенні великих, складних питань. У дрібницях — інша справа. Буваємо й ми грішні.

— Володимире Петровичу, ти б зайшов до нас у готель ввечером. Ліза зрадіє. Погломонимо про українські партсправи докладніше, обміркуємо дещо, зважимо ще раз, га?

— Перекажи дружині, хай чай готує. Прийду.

Більшовицька фракція затвердила ратифікацію Брестського договору, проект резолюції, яку написав Ленін, доручила зачитати на з'їзді Артему. Але, перш ніж оголосили резолюцію, Сергєєв кілька разів виступав на з'їзді, даючи гострого одкоша есерам, анархістам і меншовикам, які з піною коло рота репетували проти ратифікації.

15 березня, на другий день роботи IV Надзвичайного з'їзду Рад, коли делегати обговорювали доповідь Володимира Ілліча про необхідність ратифікації, відбулася нарада ЦК РКП(б), в якій взяли участь Ленін і Свердлов. Нарада розглянула питання «Про становище партійної роботи і стан радянських органів на Україні». Рішення ЦК було просте й коротке: «Утворити один уряд для України. Всім партійним працівникам поставити за обов'язок працювати разом над утворенням єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України». Скільки роздумів стояло за цими лаконічними словами!

Задумливо поскубуючи русявого вуса, Артем під час перерви одвів Лізу в буфет і почастивав чаєм: крутим окропом, що його наливали з великих «тиганів».

— Увечері, дружино, підемо до однієї з найчудесніших жінок, яких я тільки знав. До другої моєї мами. Ти знаєш, про кого я. Підемо до Катерини Феліксівни. А потім я тебе познайомлю з лікарем Обухом. По доро-

зі прихопимо Затонського. І, якщо Бонч-Бруевич дасть автомобіля, ми за якусь годину всю Москву об'їдемо.

Ліза притгулилася до чоловіка. В цей час хтось ви-могливо покликав його:

— Товаришу Артем! Федоре Андрійовичу! А я вас скрізь шукаю...

До них, як завжди, стрімко наближався Ленін. Він і кликав Артема...

Побачивши Лізу, Володимир Ілліч на якусь мить зупинився, наче вагався, чи підходити. Вклонившись жінці, звернувся до Сергеева:

— Україні важко, Федоре Андрійовичу. Треба негайно туди їхати!

— Поїду негайно.

Ленін подав Федорові руку, знову вклонився до Лізи і швидко пішов назустріч Бонч-Бруевичу, який тут же почав показувати йому свіжі газетні шпальти.

Скоро вони загубилися в натовпі делегатів.

— Ленін! — наполохано прошепотіла Ліза.

— Ах ти, боягузка. Прокинься, Лізуньо. Нас з тобою тут уже нема. На хвилиночку до готелю — і на вокзал...

XIV

З листа В. І. Леніна до Серго Орджонікідзе:

«...Що стосується Донецької республіки, передайте товаришам Васильченку, Жакові й іншим, що, як би вони не хитрували одірвати від України свою область, вона, судячи з географії Винниченка, все одно буде включена в Україну, і німці будуть її завойовувати. Через це зовсім безглуздо з боку Донецької республіки відмовлятися від єдиного з усією іншою Україною фронту оборони. Межлаук був у Пітері, і він погодився визнати Донецький басейн автономною частиною України; Артем також згоден з цим; тому впертість кількох товаришів з Донецького басейну схожа на шкідливий, зовсім не допустимий в нашому партійному середовищі каприз, який нічим не можна пояснити».

XV

До Харкова прибули серед ночі.

Боляче лягла на серце зловісна тиша темного міста. Навіть військовий комендант вокзалу розмовляв з Артемом пошепки, час від часу озираючись на спорожнілий перон. Лише військові патрулі тривожили ніч: «Стій! Хто йде?» До Харкова наближався ворог. Після Києва наші війська залишили Чернігів, Одесу, Херсон, Миколаїв. З боями здали Полтаву. Німці й гайдамаки наближалися до Донбасу, загрожували Харкову. Уряд Радянської України переїхав з Полтави в Катеринослав, де 17 березня мав почати роботу Другий Всеукраїнський з'їзд Рад.

Комендантський автомобіль котився поволі, бо на кожному розі його зупиняли патрулі, перевіряли документи шофера й пасажирів.

Одвізши Лізу додому, Артем негайно помчав у обком партії. Телефонем скликав усіх членів бюро, комісарів Донецької республіки.

Питання про Донецьку республіку вирішилося просто. Лише Васильченко відмовився підписувати відозву про те, що віднині Донецька республіка об'єднує свої зусилля з Радянською Україною в боротьбі проти німецьких окупантів та Центральної ради, і заявив, що виходить з Раднаркому республіки. Пішов, грюкнувши дверима.

Вранці 17 березня (Артем у поїзді піймав себе на думці, що ще позавчора, 15 березня, він був у Москві) харків'яни прибули в Катеринослав.

Найбільший театральний зал міста був переповнений. Депутати розтривожено гули, сперечалися між собою. Есери, меншовики й націоналісти, що становили майже половину з'їзду, були настроєні войовничі.

Сергеев стояв біля входу в партер, спостерігав за публікою в залі. Багато хто здоровкався з ним. Приглядаючись пильніше, він з подивом пізнавав серед немолодих, посічених зморшками облич тих безвусих парубчаків, з якими колись починав свою партроботу. Якийсь дядько кинувся цілувати Артема.

— Сину дорогий! Федоре Андрійовичу! А я вже думав...

— А-а-а...— непевно протягнув Сергеев.— Остап Ми-

трофанович! Старосту михайлівського, виявляється, маю честь бачити?

— Ні! — запротестував старий.— Не старосту, а члена партії.

— Якої ж такої партії? Чи не есер часом?

— Берн вище! Центральної, котра всіх вас хлібом і салом годує, зодягає! Та ще й цукор до чаю дає, щоб унакладку пили чай, а не вприкуску... Я — соціаліст-революціонер. Земля і воля! У кого земля, у того й воля. Я проживу без робочого класу, без його сірників і гасу. Вогню кресалом добуду, засвічу лойового каганця. І полотна витчу. І сукна на свиту зваляю. І шкіру вичиню на чоботи. Я проживу без робочого класу. От нехай він без мене проживе, без мого хліба й сала.

— Робітники революцію зробили, землю селянам роздали. А тепер війну хочуть прикінчити. І прикінчать. Яка користь від вашої землі, коли війна буде? Хіба вам хочеться воювати?

— А мені все одно. Я за правду! Щоб чесним хліборобам не тільки земля та воля була, а й своя, селянська, влада. Я не хочу пролетарської! Дайте мені свою, селянську, диктатуру.

— А пообіцяє вам Центральна рада земельки зайвої десятину, ви й підете в кабалу до буржуїв знову. Та ще коли корівкою поманять...

— А ви хіба не дали нам землі?

— Ось ми й дали і дали не за викуп, а буржуї тільки обіцяють.

— Це ти хитро загнув. Обіцяють, кажеш? — Остап Митрофанович розгладив бороду.— Ти мені ось іще що скажи, Федоре Андрійовичу.— Німець іде. Невже й нашу землю заграбастає?

— Давай подождемо, Остапе Митрофановичу, до засідання. Якщо й потім незрозуміло буде, спитаєш—відповім. А тепер, бачиш...— він показав рукою на сцену.

Коли Микола Скрипник вийшов на трибуну, ворожі вигуки, уїдливі репліки, що досі летіли з усіх боків, почали затихати. Глухо покашлюючи, він заговорив у цілковитій тиші:

— Ми, українські комуністи, стоїмо на крайньому рубежі боротьби із світовим імперіалізмом. Погані ми б були комуністи, коли б відмовилися від тої долі, яка випала нам, як випадає часом солдатіві йти попереду

в бойовому дозорі, першим схрещувати меч з ворогом. Українці ніколи не були боягузами і не ховалися за спинами інших.

Ми усвідомлюємо, що мирний договір, насильно нав'язаний Російській Федерації, формально розриває федеративний зв'язок України з усією Російською Федерацією, але ми залишимося вірними попередній дружбі і сподіваємося в майбутньому пліч-о-пліч з нашими братами російськими битися проти загального ворога. Німці посиють вітер на Україні, а пожнуть бурю!

Його дружно підтримали Артем, Ян Гамарник, Андрій Іванов, Володимир Затонський.

Артем з президії спостерігав за михайлівським старостою. Той прилаштувався в третьому ряду серед меншовиків і рішуче, сміливо, незважаючи на сусідів, підіймав руку за ратифікацію мирного договору, за утворення Червоної Армії і за восьмигодинний робочий день. Ну й, звичайно, за соціалізацію землі! Поговорити з ним більше не довелося. А хотілося, щоб староста пояснив ті внутрішні мотиви, котрі змусили його голосувати за Радянську владу.

До 8 квітня не було ні днів, ні ночей. Евакуація з Харкова всіх цінностей, запасів кольорових металів, сировини й головного устаткування заводів забирала весь час і сили. Відступати з міста довелося під обстрілом німецької артилерії, котра вже стояла на Холодній горі. В першому бою зіткнулися з ворогом на станції Зміїв—проривалися на Донбас, де з п'ятьма революційними загонами перебував Микола Руднев. У цьому бою Ліза стала Артемові ще дорожча. Як хлопчисько, боявся за її життя: дружина повзла поруч з червоноармійцями і перев'язувала поранених...

XVI

Коли ж смертельний похід, котрий тривав усього два місяці, а видався за вічність, закінчився, Ліза лишилася сама. Вона лякалася цієї самотності, втратила сон і ночами сторожко прислухалася, як за Волгою захлинаються кулемети, сухо рвуть тишу залпи гвинтівки. Три-вочно, терпляче ждала.

Вдень було не так важко. Стогін поранених не давав навіть згадати про особисте. Правда, присутність

Артема відчувала постійно. Інколи Ліза непевно озиралася навколо, особливо коли санітарки з ординаторської кликали її: «Сергеєва-Артем! Єлизавето Львівно!» Ще й досі з подивом слухала своє нове прізвище.

З більшовицького агітатора й підпільника у військового медика Ліза почала перетворюватися відтоді, коли останній загін зав'язав бій з ворогом на станції Зміїв. Антонов-Овсеєнко разом з штабом встиг проскочити, а їм німці перегородили шлях.

На світанку командна п'ятірка, в котрій, крім Артема, були Ворошилов, Руднев, Рухимович і есер Первухін, послала у ворожий тил велосипедний загін Локатоша. На допомогу йому рушив бронепоїзд «Черепаха». Артем повів у атаку червоноармійців. Таким Ліза ще не бачила свого чоловіка. З гвинтівкою наперевіс, він, мов шалений, кидався туди, де найнебезпечніше: «Дайош міст! Дайош!» Падали перші вбиті. Ліза ледве встигала перев'язувати поранених, намагаючись не згубити з очей Сергеєва.

Коли бій, що тривав більше трьох годин, закінчився перемогою червоних, Микола Руднев почав дорікати Артемові за безоглядну, позбавлену тактики сміливість: «Там, де ворога не можна перемогти силою, його слід перемагати рішучим натиском на вузькій ділянці фронту. Велосипедисти й були тим натиском з тилу. А ти що зробив? Поліз на рожен!» Артем, витираючи ще не охололе після бою лице, просвітлів: «Хвилиночку, Колю! Одну хвилиночку! Це ж і був наш другий натиск на вузькій ділянці фронту! Велосипедисти вдарили з тилу. Ми — вздовж залізничного насипу. Ти ж сам недавно вчив своїх солдатів: «Ініціативу держи міцно!» Вчив? От я й запам'ятав. І потім, Колю, я ж не один ішов, а з цілим загоном. І не просто — загоном, а харківським, комуністичним! Тут, Колю, була військова тактика. Твоя, друже, тактика...»

В дорозі наздогнали останні ешелони з евакуйованими цінностями харківських заводів. Меншовики саботували на чім світ стоїть, не давали вивозити цінні матеріали, особливо мідь. Артем пригрозив: «За саботаж — до трибуналу!» Допомогло. В ті дні Ліза не бачила чоловіка, а тільки іноді чула його хрипкий голос: «Потерпи, Лізонько. Скоро стане легше, тоді й вирвуся на годинку-другу...» Звичайно, вирватися він не

зумів. У Донбасі меншовики теж саботували. Знову вдень і вночі евакуював заводи, з головою поринув у справи. Побував у Ростові, допомагаючи евакуації, й навіть ще далі, в Нахічевані, відбивав білокозачі атаки.

Ешелони в Луганську росли. Крім снарядів, патронів і зброї, цінної сировини й устаткування, треба було вивозити армію й населення.

Ліза в той перший день походу раділа. Тепер Артем зовсім близько, хоч, як і колись, не зазирає до свого купе. Лише надвечір прийшов разом з Ворошиловим та Рудневим.

— Чайку б нам, Лізуньо,— попросив, легенько обнімаючи її за плечі.— І пошвидше, коли ласка.

Коли вона принесла чай, в купе було накурено так, що не дихнеш. Всі трое схилилися над розгорнутою картою.

— Пізно! Я тобі кажу, пізно! Дорогу одрізали,— різким тоном вимовив Руднев.— Станцію Чортково окупували німці. Вони насуваються із заходу. Йдуть з півдня. На сході — білокозачі банди.

Ліза зіщулилась, тісніше запнувши госпітальний халат. З язика зірвалося:

— А скільки ж їх, німців і білокозаків?

— Хвилиночку, Лізо,— суворо подивився на неї Артем.— Довідайся, прошу, відкіля найбільше вчора привезли поранених. З якої ділянки фронту? Телефонним питати про це незручно,— говорив повільно, потроху червоніючи.

Ліза кивнула й вийшла, почувши уривчасті слова Руднева:

— Царицин, товариші! Єдиний шлях до центру Росії.

По дорозі в госпітальний вагон Лізі зустрівся Пархоменко. Певно, теж поспішав до них...

До себе жінка вернулася нескоро: допомагала робити перев'язки. Біля самого вагона зіткнулася з Рудневим.

— Даруйте, Лізо! — пробачився Микола.— Але він і сам точно не знав, скільки проти нас ворогів. Щоб вас не мучила образа і жіноча цікавість, можу сказати. В П'ятій армії, Лізочко, три тисячі бійців, а німців — сорок тисяч. Плюс білокозаки на Дону...

— Ой! Невже стільки?

— Як на сповіді. Штабна розвідка. Злякалася?

— Лякайся не лякайся, а воювати треба, Колю. Адже так? Тим більше, що нам не звикати. Ленін з більшовиками частенько лишався в меншості... А що з того виходило?

— Ну й роботу, дивлюся я, провів чоловік! Жартую. Ви розумнице, Лізо. А на Артема не гнівайтесь... Спокійної ночі!

Ліза вже хотіла було пожартувати, що тепер час військовий і можна наврочити, як з темряви вискочив Артем.

— Ви тут. От здорово,— помітно хвилюючись, сказав він.— Ленін, братці, нас підтримав. Гляньте! А чорт, нічого не видно! Ти вгадав, Миколо! Царицин!...

Вже запівніч, а Сергеев усе сидів за картою в душному, накуреному купе, затуливши тремтливе полум'я свічки газетою, щоб дружина нарешті спокійно заснула. А вона все переверталася, зітхала.

— Спи, Лізуньо. Завтра рано вставати,— не одриваючись від карти, стомлено мовив Артем і з хрускотом потягнувся.

— А може, ти відкладеш роботу на завтра? Адже ледь на ногах тримаєшся?

Тепло глянувши на подругу, мов просив пробачення, підійшов, погладив по голові, поцілував, ледь торкаючись губами щоки.

— Що вдієш, Лізонько мила? Те, що треба зробити сьогодні, то й роби сьогодні, а те, що повинен з'їсти сьогодні, з'їж завтра. Спокійної ночі, рідна. Спи міцно...

Ліза й досі не може забути бою коло Лихої, завивання бомб, що їх німці вперше сипонули на ешелони. І свист куль. І вибухи. І крики «ура». Знову вибухи, знову свист. Вона не може забути свого страху, коли побачила розпластаного Артема на солдатській шинелі. Не стримавшись, заридала. Артем, прийшовши до пам'яті, побачив її червоні очі, похитав головою.

— Чого плакати, Лізонько? Адже ми їх відбили... Скажи спасибі Колі, що він врятував усю справу...

— Ну як ти міг? Без військової освіти, без тактики, яку знає Микола...

— Хвилиночку, Лізо, не гарячкуй. А хіба є така школа, де навчають робити революцію? Мовчиш.

— Ти не повинен! — не вгавала Ліза.

— Лізо, я не хочу, щоб ти потім соромилась своїх слів. Заспокойся. Я повинен і я буду намагатися стояти серед тих, хто першим іде проти ворога. Інакше я не вмю, Лізонько. А тепер давай-но попрацюємо. Нема часу без діла вилежуватись. Газету «Ешелонец» задумав, а видавати ніколи. От я тепер і візьмуся за це.

Ліза зітхнула. І справді: хіба він може хоч хвилину побути без діла?

І так усі два місяці — не встигали відбудувати один зірваний міст і перебраться на другий берег річки, як попереду злітав у повітря ще один міст, а залізничне полотно перед ешелонами виявлялося зірваним. Доводилося знімати шпали й колії позаду ешелонів і заново вкладати їх. Доводилося іноді за кілька кілометрів привозити воду, а в спаленому степу дітей і поранених особливо мучила спрага. Та й кулемети перегрівались за одну мить. Скільки всього надивилася Ліза! Але страшнішого, ніж розправа білокозаків над пораненими червоноармійцями біля станції Суровикіно, не могла собі уявити. Жінки ходили кілька день опухлі від сліз, а Артем уві сні почав скрипіти зубами. Він ще більше почорнів, її Артем. Гостро випнулися вилиці.

А попереду був ще один важливий рубіж, шестисотметровий міст через Дон. Правда, там стояли частини Царицинського фронту. Але важка дорога не дозволяла робити в день більше чотирьох кілометрів. Безперервні важкі бої, постійні наскоки білокозачих банд тримали усіх у тривожній напрузі. Лізі здавалося, що один необережний крок може коштувати життя тисячам людей. Скоріше б міст! Але замість моста були знову зірвані прольоти!

Наступного дня вранці Ліза схопилася ледь засіріло й взялася прати. А до них в купе вже поспішали Ворошилов, Руднев, Пархоменко і Щаденко.

— Спить? — кивнув замість привітання Ворошилов і, не зупиняючись, пройшов мимо.

— Сплю, сплю, з вами виспишся, — долинув голос Сергеева. — Щось ви проспали, начальнички, — жартував, як завжди, і Ліза усміхнулась. — Які вісті несете?

— Не до жартів, Артеме, — перервав його Руднев. — Мало того, що Мінін *, злякавшись нас, революційної

* Мінін — голова Царицинської управи, троцькіст.

армії, наказав червоноармійцям відійти, й білокозаки зірвали міст, мало того, що він тебе прийняв, наче ти борог якийсь,— специ стверджують, Артеме, що ремонт мосту займе не менше, ніж півтора місяця...

Артем так круто лайнувся, що Ліза мало не скрикнула. Ніколи, в найтяжчі хвилини, він не дозволяв собі цього.

Серед тиші, що впала, почулося легке зітхання і на-смішуватий голос Ворошилова:

— А в нас, на Кам'яному броді, шахтарі ще не так уміють! Бувало, як запустять на штейгера, то вище Ейфелевої башти...

Артем мовчав.

— Може, ти все ж оглянеш того моста, бо ляяться ми всі вміємо, а от моста звести — діло мудре,— знову заговорив Ворошилов.— По-моєму, специ перебільшують... Нам ніяк не можна півтора місяця, Артеме!

І знову чоловік пропав, навіть зрідка не заглядав додому. Та й Лізі не було коли. Почали прибувати поранені. Штабна розвідка донесла Рудневу, що їх оточує армія генерала Мамонтова. І, поки будували міст, П'ята армія пішла в наступ на Нижне-Чирську, де містився штаб Мамонтова. Два тижні кипіли криваві бої в голому степу, що палав. Не затихли вони й тоді, коли міст було закінчено й ешелони рушили через Дон. Останній ешелон переправився 30 червня, а за два дні біля станції Кривомузгинської П'ята армія з'єдналася нарешті з військами Царицинського фронту.

Ліза полегшено зітхнула, радісно подумала: найважче лишилося позаду! Такого походу, напевно, в історії вже ніколи не буде. Не може бути. Не повинно. Навіть Руднев каже, що це безумство, що це поза будь-якими законами військової тактики й стратегії. Артем же доводить, що революція перевернула традиції, закони, тактику й стратегію. І приклад цьому — їхній похід на Царицин: три тисячі пролетарів прорвалися через сорок тисяч вишколених військ...

Жінка раділа марно. Навіть не передихнувши в Царицині, чоловік кинувся до нової прірви. На прощання сказав:

— Спочивай, Лізуньо, набирайся сили і не скучай за мною дуже. А я знову в дорогу. Володимир Іллєч наказує. Завдання ЦК. Пам'ятаєш, як тоді: «На Укра-

їні важко, негайно виїжджайте!» Так і тепер. Якщо звідцїля починається єдиний шлях до центру Росїї, то повинні ж нарешті піти цим шляхом хлїб і нафта! От мене й посилають по хлїб та нафту. Коли затримаюсь, не тривожся. Мене куля не візьме.

Кільце круг Царицина стискалося все більше. Як у Харкові й Луганську, Артем почав евакуацію фабрик, заводів, цінних матеріалів. Коли Ліза скаржилась, що зовсім не бачить його, жартував, пропонуючи полічити на дозвіллі, поки його нема, скільки годин він пробув удома за все їхнє спільне життя. Червона Армія зірвала генеральний наступ Краснова, й Сергєєв припинив евакуацію. Але скоро він знову щез.

Поїхав у Москву, на доповідь до Леїна. Потім провадив з'їзд Рад в Орлі. Одразу ж спішив до Астрахані, щоб розгромити заколот отамана Фролова. Вернувшись звідти, пішов у вагон до Сталїна й лише потім забїг додому.

— Лізуньо,— покликав обережно. У жінки впало серце. Тихий голос чоловік мав, коли збирався, за його словами, «до чорта в зуби». — Іду на Закавказзя.

— Навіщо?

— Англїйці захопили наших комісарів у Баку. Шаумян! Джапарїдзе! Двадцять шість. Завдання Ленїна, Лізуньо...

— Ленїна?

— Так. Я йду, Лізо, речей не треба складати. Візьму лише англїйський паспорт,— винувато сказав, побачивши, як дружина почала метушитись навколо речового мішка.

— Не цілуй,— жалїбно попросила Ліза і подала руку.

— Пробач,— Артем відповїв, міцно потиснувши руку. Потім підніс її до вуст, поцілував.

В автомобїлі Сергєєва ждали Руднев і якийсь цивільний у пенсне та пом'ятому котелку, схожий на провінційного провізора.

На свїтанку повернувся Руднев, переказав Лізі через ад'ютанта, що Артем щасливо перейшов лінію фронту. Саме в цей момент біляки почали новий наступ на Царицин. У районї Бекетовки стався несподіваний прорив,

бо частина бійців першого та другого селянських полків з трьома гарматами відкрили фронт і перейшли до кадетів. Руднев кинувся рятувати становище.

Врятував... Увірвався в прорив з групою червоноармійців, наздогнав першу гармату і на повнім ходу обрубав шаблею посторонки. Гармату знову повернули на біляків. Тут Руднева і поранили в живіт. Але він і знаку не подав, не зліз з коня, керував боєм, поки прорив не було ліквідовано.

Операцію робили фельдшер польового госпіталю та санітар... Головний хірург госпіталю і Ліза, що приїхали незабаром, не могли нічим допомогти. Микола вмирав.

Прийшов до тями і, побачивши поруч Лізу, ворухнувся обпаленими губами:

— Артема...

Повільно підніс до губів свою руку... Ліза збагнула: просить поцілувати Артема. І згадала прощання з чоловіком. Чи повернеться він?

Руднев помер, не прийшовши до свідомості, о четвертій ранку, 16 жовтня. Ліза задерев'яніла. Ні говорити, ні плакати не могла. Крізь силу розціплювала губи, коли треба було відповідати. Вона не залишала Миколу до самого кінця: коли клали в труну, везли на лафеті, опускали в могилу. Грому залпів, котрі оглушили всіх, жінка не почувала... Її підхопив Артем, що ледве встиг на похорон. Він так і не добрався до Баку — в дорозі прийшла страшна звістка, що комісарів розстріляли англійські інтервенти...

XVII

Наступного дня, після похорону Миколи Руднева, Артем разом із Лізою вже були в Москві. Там почав роботу II з'їзд Комуністичної партії більшовиків України. Напередодні першої річниці Жовтня в Німеччині спалахнула революція. 13 листопада ВЦВК анулював Брестський мир. 17 листопада ЦК РКП(б) і РНК утворили Реввійськграду групи військ Курського напрямку. То була вагома і невідкладна допомога Україні, котра підіймалася на боротьбу з окупантами. 20 листопада було утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд

України. Почала формуватися й Українська радянська армія.

Вирує рідна Курщина, посилає нові формування, зброю, одяг, на допомогу повсталій Україні. Ленін просить: негайно повідомте німецькі війська, що в них на батьківщині революція. І знову безсонні дні та ночі, сила-силенна люду, виступи. І виходять одна за одною дивізії на бій за визволення України. Перша дивізія — на Чернігів — Київ. Друга — на Белгород — Харків. У німецькому тилу орудують партизанські загони. Через фронт проривається давній друг Сергеева ще з Уралу — Шварц. Його залишили в Харкові на підпільну роботу, й Артем вже має добрі вісті про харківські справи.

— Руднева! Як же ви Колю не вберегли? — перше, про що запитав Шварц.

Артем не відповів. Що скажеш на це?

— У нас усе нормально, — доповідав Шварц. — Одна явка завалилась, але я знайшов твою стару знайому — Докію Забайрачну, і вона знову відкрила свій салон, як у п'ятому. Тільки тепер плісе-гофре. Наші Кіркиж і Покко не могли нарадуватись, так здорово працювала.

— Спасибі, друже. Я її шукав, коли повернувся з Австралії, та не знайшов, — наче виправдувався Сергеев.

— Вона на селі була. Харків можна взяти легко, якщо німці вийдуть з війни. Вони згодні на нейтралітет. Більше того, вони можуть продати нам зброю. І навіть — за царські гроші! Але вимагають офіційного представника Радянського уряду України. Нам, підпільникам, не довіряють. І бажано, щоб представник знав німецьку мову...

— Квірінг! Тільки Еммануїл Іонович! — схопився Артем. — Німець з Поволжя. Єдиний німець серед нас, в уряді.

— Але ж він перший секретар ЦК Компартії України, — заперечив Шварц.

— Таж німці хочуть зустрічі на вищому рівні! — в тон йому сказав Артем і, помовчавши, додав: — Треба, у всякому разі, порадитись. А які в них гарантії, що з Квірінгом нічого не станеться? Ти казав їм про це?

— Казав. Довелося каву пити з їхніми вищими офіцерами в салоні мадам Забайрачної...

Тієї ж ночі Артем проводжав за лінію фронту Квірінга, допомагав нести набиті царськими грішми чемодани.

17 грудня харківські підпільники зустріли Еммануїла Іоновича на Південному вокзалі. Він привіз їм кілька мільйонів карбованців. Це була ризикована подорож, бо окупанти гарантували безпеку більшовицького посланця лише «словом честі офіцера». Все ж у салоні мадам Забайрачної з німецьким командуванням було підписано угоду про нейтралітет і евакуацію німецьких військ з Харкова. Закупили в них, за царські таки ж гроші, й зброю.

Лінію фронту Квірінг перейшов місячної ночі, по коліна в снігу, і все кричав до наших солдатів, що раптом почали обстрілювати його: «Товариші, не стріляйте, це свій! Я — Квірінг!» Стрілянина вщухла. Назустріч йому біг Артем.

Тієї ж ночі український уряд асигнував додаткові кошти для підпільного Харкова.

На світанку Артем прибіг до свого купе і тихо розбудив дружину:

— Що тобі снилося, дівчинко? — ніжно спитав. — Може, дальня дорога?

— Ні, — протираючи очі, хитнула головою Ліза.

— От і гаразд. Одягайся скоріше! Поїдеш до Харкова...

Ліза відсахнулася, схрестивши на грудях білі руки, збентежено мовила:

— Я? В Харків?!

— Ти, Лізуньо! Ти — більше ніхто. Повезеш підпільникам гроші. Багато грошей! Не все ж і мені до дідька в пекло. Пора вже й тобі, дівчинко. Хоча й війна, а поїзди через фронт потроху курсують. Еммануїл недавно їздив. Іншого виходу немає! Краще тепер грішми заплатимо, аніж потім — кров'ю наших людей.

Ліза мовчки одягалася, а чоловік говорив і говорив, пильно позираючи на неї, мов хотів побачити, піймати в поведінці дружини хоч крапельку вагання. Нема. Одягалася спокійно, впевнено, мов на чергування в госпіталь.

І, пірнувши в розбурханий натовп перекупок, молочниць та спекулянтів, зникла в одній з теплушок.

Того ж дня наші війська визволили Белгород, і Ліза

прибула до Харкова в натовпі базарної братії, як уті-
качка з більшовицького пекла.

А незабаром Друга дивізія зав'язала з петлюрівця-
ми жорстокі бої в Козачій Лопані, з ходу увірвалася
на Холодну гору. 3 січня 1919 року над Харковом зама-
йоріли червоні прапори.

Через тиждень відбувся похорон останків Миколи
Руднева, привезених з Царицина. Труну винесли з Пів-
денного вокзалу й до самого Скобелевського майдану
за нею йшли Ворошилов, Артем, Пархоменко.

Ліза не могла проштовхатись до могили. Загуби-
лась у натовпі. Голос Артема полинув над майданом —
гнівний, тривожний, вимогливий. Ліза слухала й не
пізнавала його.

— ...Радянська Росія буде Червону Армію, про
яку мріяв Коля і для створення якої поклав одну
з перших підвалин.

...Ворожа куля забрала тебе в нас, живого, але ти
й мертвий з нами. Ти помер, але ти будеш жити як
образ, як символ, як ідея...

І раптом серед морозної, лункої тиші над майданом
розітнувся відчайний крик:

— Сину! Синочку!

Сергеев, весь підібравшись, почав швидко сходити
з трибуни. Натовп враз розступився, наче його розру-
бали шаблею. Ліза опинилася з самого краю живого
довгого коридора й побачила стареньку жінку в потер-
тій кожушанці, що дріботіла назустріч Артему. Її під-
тримував худорлявий панотець в сукняній рясі з масив-
ним срібним хрестом на грудях. Він був дивно схожий
на Колю Руднева.

Артем низько вклонився їм.

Над майданом несподівано різко вдарили залпи.
Тривожно і сумно заспівали заводські та паровозні
гудки. А в чистому небі над білими снігами майоріли
вогністі прапори...

XVIII

Під червоним прапором, що гордо полум'янів восени
1920 року на грот-щоглі невеликого пароплава «Суб-
ботник» біля скельних берегів Норвегії, несподівано
з'явився Артем. Він очолював делегацію радянських

профспілок, яка пливла з Мурманська до Англії на запрошення британських тред-юніонів.

Делегати, як і команда корабля, були без зброї, хоч Англія воювала проти Росії (таємно чи відверто — це не мало значення). Делегати звикли до важкого патронташа і трилінійки, порваних черевиків і тісно забинтованих обмоток.

Тепер вони стояли на хиткій палубі в новеньких пальтах, старанно випрасуваних костюмах, до блиску наваксованих черевиках, у фетрових капелюхах або кепочках, як Артем.

Після фронтоних шинелей і шкірянок, солдатських чобіт чи латаних черевиків цивільний одяг здавався незатишним. Ногам було незручно, в плечах — тіснувато, тверді комірці муляли горло, та ще й шторм вивертав кожного зсередини.

Артем не журився.

— Якщо англійці не повірять, хто ми такі, жартував він, — будемо показувати їм руки. Кожен робітник, француз він чи німець, глянувши на твої руки, одразу збагне, що ти не лорд! Не бійся, показуй долоню сміливо, це буде твій найкращий документ. Скрізь показуй — на вулиці, в кав'ярні, серед натовпу, на мітингах... А про те, відкіля ми прибули, їм скаже наш прапор на щоглі. Прапор, корабельна палуба та ми з вами — оце і шматочок рідної землі! Жива краплинка нашої країни...

Наймолодший з делегатів, донецький шахтар Микола Тризна, якого Артем знав ще по важких боях з денікінцями, почувши ці слова, задьорливо спитав:

— А коли, трапиться, лорд і не пізнає мене по долоні? То я можу показати йому нашу, шахтарську, з маком?

— Ти про що? — вдаючи, що не розуміє, спитав Артем.

— А про ту, яка з трьох пальців? — зареготав шахтар.

— Миколо, не дражни псів! — обірвав його Артем.

— Чому?! — шахтар люто блиснув очима. — Скажених псів споконвіку убивали, щоб не кусали людей! А їхні лорди ще гірші! Денікіна з голови до п'ят одягнули, до зубів озброїли. І — Врангеля! А не помогло, то самі десантом з моря полізли... Аякже! Британія, володарка морів, бодай тобі...

— Хвилиночку! — Сергеев взяв його під руку, боляче стиснув лікоть і одвів його набік під холодну рубку!

— Плутаєш, хлопче. Шахтаря і лорда ставиш на одну ногу. Жирно! А може, ти взагалі не знаєш, чого ми пливемо в Англію і яка наша місія?

Микола виструнчився перед Артемом, випалив:

— Пролетарі всіх країн, станьте грудьми, як один, на захист революційної Росії! Не давайте буржуазії задушити першу в світі державу робітників і селян! Руки геть від Росії! Володимир Ілліч просить! Другий конгрес Комінтерну закликає вас! Його відозви випущено на всіх мовах світу. Ми теж повинні розказати про це всім, всім, всім!

— Чого ж ти дулю тичеш?

— А що робити, коли під рукою нема ні кулемета, ні трілінійки. Паршивенької гранати і тієї чортма, га! — зітхнув Микола.

Артем підштовхнув товариша до ляди:

— На койку!

І хитро усміхнувся:

— Не баламуть мені делегацію!

— Гаразд! Але спитай кожного, і він тобі те саме скаже. Усі скажуть. Лордам кулі треба, а не переговрів...

І, махнувши рукою, наче в ній була шабля, Микола пірнув у трюми...

Артем це передбачав ще в Москві, але все ж домігся, щоб Миколу включили до складу делегації.

Вони познайомилися минулої весни в Харкові, на Третньому Всеукраїнському з'їзді Рад, куди Микола Тризна прибув як шахтарський делегат від Луганська. Артем був головою комісії по підготовці цього з'їзду, двічі приїздив у Луганськ, але там з Миколою не довелося зустрітися. Лише на з'їзді, коли шахтар вийшов на трибуну, Сергеев почув його вперше:

— Я бачив самостійну Україну дуже близько, як бачу ось вас, товариші делегати! — рубав рукою повітря Микола. — Гайдамаки та німці скрутили дротом мого батька і кинули в шурф. І не одного його. Десять шахтарів розстріляли та кинули. За що? А за те, виявляється, що вони поклялися: «Для революції, для Москви й Петрограда нарубаємо вуглику, а Петлюрі — дулю з

маком!» Батька видав провокатор. То чого ж меншовики пащекують про самзстійну Україну? Чого вони бояться записувати в першу нашу конституцію святі слова про те, що віднині Україна стала рідною сестрою Росії? Я не знаю, хто такий Г. П'ятаков, але якщо він хоче одірвати Україну від Росії, а українських більшовиків від російських, то нехай спочатку вийде сюди і одрубає мені праву руку. Хай вийде!

Він підняв зчорнілий від вугільного пилу кулак і побіг з трибуни. Зал гримнув оплесками.

Сонце і вугілля зробили Миколу чорним, схожим на циганчука. Але глибиною очей і манерою говорити він нагадував Колю Руднева. Напевно, це й привернуло увагу Артема...

Але події розгорталися несподівано, блискавично, і в їхньому вирі Сергеев не скоро зустрівся з Миколою.

Влітку 1919 року Денікін упав, як чорна хмара, позначивши свій кривавий шлях шибеницями. Прадавнім шляхом відступав Артем, голова Донецького губвиконкому, разом з шахтарською армією, виринаючи знову там, де було найважче. В одному бою примітив вогонь якогось шаленого кулемета, що відкрито бив з терикона, пригнувши до землі денікінський авангард. Надвечір до штабу привели Миколу Тризну. «Шахта — моя! На ній батько й дід починали, — похмуро говорив він Артемові. — А біляки лізуть! Думав, накладу їх цілу гору під териконом, а тоді що буде, те й буде. Один раз помирати...»

Сергеев познайомив Миколу з комбригом Пархоменком. Той, почувши Миколину історію, мовчки зняв свою шаблю із срібним ефесом і одягнув хлопцеві через плече.

А потім довелося евакуювати харківські заводи, готувати оборону міста. І вони знову надовго загубили один одного. Зустрілися випадково. Власне, Артем і не пам'ятає тієї зустрічі. Все тіло горіло, він намагався утриматися в сідлі, і все настирливіше твердив Пархоменку думку, яка не давала спокою:

— Сашко, жалій полонених навіть тоді, коли наперед знаєш, що вони негідники. Серед полонених і перебіжчиків буде немало й таких, котрі по темноті, чи з-під батога вступили до денікінської армії. Вони — наші. Не відрубуй, Сашко, нам цю здорову руку. Я вже

попередив командирів і комісарів, але ти проконтролюй, Сашко! Чуєш, жалій полонених!

Потім привалився до кінської гриви, гойдаючись з боку на бік.

Пархоменко завернув кулеметну тачанку, господарем якої виявився Микола Тризна. Лишивши свого коня ординарцю, комбриг привіз Артема в польовий шпиталь, що розташувався в зруйнованій школі, серед спорожнілого села. Вибігла Ліза, але Артем уже нікого не пізнавав. Тиф.

Усю дорогу, і на Миколиній тачанці, і в московському поїзді, він кидався в палу, вигукуючи: «Не рубайте рук! Не рубайте!» Прийшов до тям через десять днів...

Слячий, веселий, Сергеев вийшов з Кремля і побачив тривожні очі. Раптом відчув себе без краю винним за всі хвилювання дружиши.

— Лізуньо, кохана. — Підійшов, обняв її, хотів підняти і здивовано помітив, що не вистачає сил. — Ну й висмоктала мене хвороба. І треба ж, — скурушно похитав головою.

— Що, Федю, там?

— Володимир Ілліч, Лізуньо, доручає мені досить складну штуку. Башкирія! Пам'ятаєш, тоді, на з'їзді, він підійшов до нас: «На Україні дуже важко, негайно їдьте». Там теж національне безладдя. Потрібен архітакт національний. Він прямо не сказав про Донецьку республіку, але знову нагадав про такт. Тепер — Башкирія, город Стерлітамак... Чула? Їхати треба негайно.

— Яким чином?

— Володимир Ілліч давав санітарний вагон, та я відмовився. Подумаєш, комісар приїхав, та ще в окремому вагоні. Що люди подумають? Вистачить нам і кунє в санітарному поїзді, який везе поранених у Сибір.

П'ять місяців пролетіли мов один день і так здружили Лізу й Артема з башкирами, що вже не хотілося залишати їх. Але треба. Партійна організація Башкирії одностайно обрала Артема своїм делегатом на IX з'їзд РКП(б). На чергу стала відбудова народного господарства. Партія знову послала Сергеева на Україну, в Донбас, бо вугілля — то хліб промисловості й транспорту. Шахтарський край обрав його головою Доне-

цького губвиконкому. Поруч були рідні й друзі. Голова промбюро — Влас Чубар. Секретар губкому партії — Емануїл Квірінг. Завідуюча відділом агітації й пропаганди губкому — Серафима Гопнер. Країні потрібне вугілля. Багато вугілля!

Артем кинувся на одну шахту, на іншу, а потім — на дрібненькі, прозвані мишоловками. Тут йому знову зустрівся Микола Тризна, який давно замінив кулемет на обушок і рубав вугілля, а після зміни працював головою шахткому саме таких ось мишоловок. Він поскаржився Артемові, як важко буває зібрати шахтарів з оцих ось шахточок на збори. От коли б усі вони працювали на одній шахті!

Артем схопився за цю думку, відчуваючи, що вихід знайдено.

— Ідея, Миколо! А що, як ми зробимо ставку лише на великі шахти? І пустимо в Донбас хоча б п'ять левіафанів? І за рахунок мишоловок забезпечимо ці крупні шахти всім необхідним? Га? Знімемо машини, вагонетки, вентиляцію, електрику з усіх мишоловок і кинемо на левіафани. І одразу закриємо всі дрібні хазяйські шахточки...

— Ура! Крий їх у душу-бога! — підстрибнув Микола.

— Кого?

— Як то кого? Та ти ж, голубе, наче в чисту воду подивився! Хазяїни дрібненьких шахт продають вугілля по спекулятивних цінах і переманюють до себе вибійників з великих шахт. І шахтарі йдуть, бо там більше платять. Ось де вони мені сидять, оці перебіжчики! — лягнув себе по потилиці Микола.

— Ну що ж, ти й берися за це діло! — сказав Артем.

— Як це я?

-- Та дуже просто! Бери своїх шахтарів та гайда з ними он туди, на свіжий терикон, на другу-біс! Голова шахткому, тобі й карти в руки.

— А закон? А бамага з гербовою печаткою? Поки не буде, пальцем не ворухну. Мені вже раз нагоріло від комбрига Пархоменка за самоправство на фронті. На волосинці од трибуналу висів...

— Забувай про фронт, Миколо! Будьонний білополяків на Варшаву жене. Йому патронів подавай, снарядів і підків. Без вугілля, як і без вівса, його кавалерія

далеко не зайде... Буде тобі закон! Перший левіафан тут стоятиме, в тебе...

Увечері план Артема затвердила партконференція Луганського району, і незабаром, за рішенням губкому партії, весь Донбас гарячково взявся його здійснювати. Артем же поїхав до Москви, на Другий конгрес Комінтерну в складі делегації КП(б)У. Саме тоді велика Миколина шахта почала видавати перше вугілля, і його викликали в столицю для звіту. Тут вони зустрілися. Уже як старі друзі. Готуючи делегацію до Англії, Артем розповів Володимирі Іллічу про Тризну. Микола опинився на борту «Субботника» в далекому чужому морі...

Шторм улігся, на заході задимів туман, провіщаючи наближення британського берега.

Ось туман здригнувся і виштовхнув сторожового корабля під британським прапором. Його сирена скажено заревіла. Замиготіли сигнальні прапорці.

«Стій! Хто такі? Куди йдете?»

«Субботник» відповів: «На борту — делегація радянських профспілок. Очолює її депутат радянського парламенту Федір Андрійович Сергєєв, почесний гість шахтарів вашого Уельсу».

У відповідь знову замиготіли прапорці:

«Іменем короля вам забороняється йти на острови Великобританії. Ідіть за мною! За непослух — відкриваю вогонь без попередження».

Іх висадили на кам'янистому острові. Делегати збилися круг Артема.

— Свобода слова, свобода зборів, свобода совісті й недоторканність особи, — весело розсміявся Артем. — Все, що записано у вільній та на всі лади розхваленій конституції королівства. Наполохались, кажучи просто...

Кволе світло місяця тьмяно освітлювало голе прибережне каміння. Тоскно завивав вітер. Оглушливо билися в скелясті береги хвилі. А сторожовик усе ходив навколо острова, безперестанку освітлював небо ракетами і час від часу сліпив делегатів прожекторами. Вдень його змінював новий, а вночі все починалося спочатку! Артем болісно шукав виходу з становища. І вагався: чи писати дружині? Ліза ж вагітна... Писати офіційного листа він не міг, не мав права. Написав дружині, пам'ятаючи, що та не злякалася ні походу на Царицин, ні Врангеля: «Сидимо на Крайній Півночі, у Вардо, в нор-

везькому сільці, самопочуття безглузде. Одрізані від усього світу. Іноземні газети одержуємо пізніше, ніж вони приходять до Москви. На моє глибоке переконання, соціал-угодовці ведуть з нами підлу гру. Вони роблять усе можливе, щоб утруднити наш доступ у Європу... Ми думаємо діяти, набрати вугілля і пробиватися на маленькому пароходику в Христіанію, Копенгаген, Лондон...».

Коли лист прийшов у Москву, Сергеев разом з делегатами був уже в Тронхеймі. Встановити зв'язок з докерами Норвегії допомогли рибалки. Вони привезли на шаландах вугілля, і росіяни стали офіційними гостями норвезьких профспілок. Тихий, холоднуватий, добропорядний Тронхейм враз завирував, збентежився. Цьому сприяла й буржуазна преса. Як же! «Панове, будьте обережні! В Тронхеймі — агент Леніна, видатний більшовицький оратор Артем! Вільно володіє англійською, а також французькою мовами. Освічений російський більшовик у Норвегії. Він розірвав англійське підданство ще в Австралії! Остерігайтеся, панове!» Реклама несподівано обернулася бумерангом. На мітинг прийшло дуже багато люду.

Спочатку слухали насторожено. У великому залі стояла холоднувата тиша. Артем говорив не поспішаючи. Ніби задушевно бесідував. Ділився з слухачами своїми думами, розповідав про злигодні, лихо, що звалилося на його країну, наче питав у слухачів поради, — як краще зараяти біді.

— Я міг би вам розказати про наші перемоги, про те, чого досягла наша країна. Але в народі нашо-му живе прислів'я: дурень сам себе хвалить. Ось тому я й не буду говорити про наші добрі діла. Приїздіть, подивіться та розкажіть про нас правду. Я ж хочу розказати вам ось про що. Нещодавно мені довелося працювати в Башкирії. Від Волги до Уралу простягнулися її землі. Ви знаєте, що ми спадкували в цьому краю? — Артем помовчав, питання завжди насторожує, викликає у слухачів цікавість. — У хатинці-розвалюсі живе сім'я башкира. Я сказав, живе і сам не повірив цьому слову. Мати, жінка і дочки хазяїна сидять цілісінький день у бочках. Ви не розумієте, що це значить? Ви, може, думаєте, що це місцевий звичай. Насправді, у них нема одягу. Нема чим прикрити тіло. У них немає

хліба — посуха за посухою: хліб горить в цьому краю. Більшовики, Ленін не дали загинути, врятували народ башкирський, допомогли йому, як тільки могли. Ось бачите, казав, що не хвалитимуся, а самому так і кортить розказувати про успіхи...

Почулися оплески. Вловивши переміну в людях, у їхньому ставленні до нього, посланця революційної республіки, Сергеев стулив на край сцени.

— Ми проливаємо кров на фронтах, терпимо злидні. Голодуємо! У нас пуд хліба коштує сотні карбованців. А голодна людина за шматок хліба, вам це повинно бути теж відомо, здатна віддати все. Але ми не віддали революції і не віддамо! Чому? А тому, що живемо і боремося для кращого майбутнього наших...— Він зупинився і схилився до немолодої жінки, що тримала на руках маленьку дівчинку: — Можна? — простяг руки.

Та кивнула, несміливо передала йому дитину.

Артем підняв дівчинку на руках.

— ...І не тільки наших дітей, але й ваших. Для дітей усього світу. Для щасливого майбуття всіх народів, дорогі друзі, леді й джентльмени, брати наші, товариші!

Коли затихли довгі оплески, із зали передали записку. Артем пробіг її очима, усміхнувся, прочитав угорос:

— «Що дорожче для вашої революції — робітник чи селянин? І хто з них більше зробив для неї?»

Артем оглянув людей, що насторожилися, чекаючи відповіді. Згадав: там, у Росії, теж питали про це Калініна.

— А що людині дорожче, скажіть ви мені: права чи ліва рука? Ось так і наша революція! Сказати, хто їй дорожчий — робітник чи селянин, це значить відрубати, як людині, одну з рук. Ну, кому такого захочеться?

Загуркотіли селяни. Зал підвівся, вдарив у долоні. Артемова відповідь сподобалась. Це остаточно визначило успіх першого мітингу делегації.

Добра слава про Артема полетіла в Христіанію, столицю Норвегії, потім до Німеччини і, нарешті, в Прагу, куди Сергеев, Микола Тризна і ще кілька товаришів з делегації прибули на запрошення чеських друзів. Вже перед від'їздом додому на останньому мітингу, який став справжнім тріумфом гостей, погляд Артема раптом пі-

ймав серед маси осяйних лиць чийсь похмурі жорстокі очі. Так ось де опинився ти, петлюрівський полковник Петренко, командир Другого Українського полку Центральної ради в Харкові!

Сергєєву передали записку.

— Тут ось питають мене, друзі, як я себе почуваю в Європі. Відповім коротко: я почуваю себе як вільний негр, котрий приїхав у країну, де його чорні брати — раби!..

Повернувшись до Москви, Артем побачив на руках у Лізи дитину. Син... Син голосно закричав. Сергєєв стурбувався.

— Ну що ти, Федю,— усміхнулась дружина.— Він просто хоче їсти. Ось зараз ми його перепов'ємо...

Поклала дитину в ліжечко, потім звела очі й уважно подивилася на чоловіка.

— Як ми назовемо його, батьку?

— Як? — Артем глянув на сина. — А давай, Лізуньо, назовем його іменем, яке подарувала мені революція, — Артемом. Хай буде синові в спадок. Артемко! — засміявся радісно, обняв дружину.— А я вже й кума найшов! Пам'ятаєш безстрашного кулеметника Миколу? Я з ним, Лізонько, мало не всю Європу об'їздив! Ось повернемося на Донбас...

Але сталося так, що до старої роботи, в Донбас, Артем уже не вернувся.

XIX

Чому?

Насторожились шахтарі, що близько знали Артема. А найдужче — Микола Тризна. Артем водив їх на перші суботники, разом з усіма розбирав завали в шахтах і одкачував воду. Радів з ними, мов дитина, коли оживав новий забій і вугілля знову йшло на-гора. По всьому Донбасу линули його кличні слова: «Ми маємо всі фабрики, заводи, залізниці, всі джерела існування в руках нашого народу. Наша праця — спільна праця — перестала бути каторжною. Наша праця стала працею спасіння. Наша праця піднесена до недосяжної висоти

поваги, і це дає нам впевненість, що ми вирвемося з цієї розрухи... Донбас тримає зараз світовий екзамєн. Робітники Донбасу завоювали владу, вони повинні довести, що зуміють використати її і в інтересах робітничого класу. Донбас уже вийшов на цей шлях...»

Він починався на Миколиній шахті, коли в забій спустили першу врубову машину, монтували не бачений досі транспортер. То була справжня революція під землею. З'явилися врубові машини й по інших шахтах. Миколу викликали в Підмосковний вугільний басейн... Механізація шахтарської праці, за яку так завзято брався Артем, то — не жарт...

От би якраз і бути Артемові в Донбасі, та він не вернувся.

Чому? Тризна подзвонив у Москву, сказав, хто він, де працює і яке має відношення до товариша Артема. «То ви з Донбасу? — перепитав жіночий голос і одразу потеплів. — Федір Андрійович був за відрядженням ЦК на Уралі та в Іжевську, лише вчора вернувся. Приїздить, прошу! Правда, він знову виїхав, але це тут, близько. Хіба ви не читали газети, товаришу Тризна? Що ви сказали? Не чую! Так, так. Товариш Артем хоч і секретар Московського комітету партії, але завжди приймає всіх, хто приїздить з Донбасу...»

Миколі одлягло від серця. Артем їх не забув! Але що ж там було в газеті? Стаття. Туляки знайшли йому ту статтю, і Микола уважно читав Артемові слова. Особливо, одне місце: «Волею долі й постановою ЦК мені довелося цими днями відвідати місто Іжевськ. Тільки поживши з іжевцями, починаеш не лише розуміти, але й відчувати, що пролетаріат — правлячий клас, що вирвати у нього владу не можна, не вбивши його. Іжевці недаремно пишуться своїм заводом. Недаремно називають його червоною кузнею. Недаремно також рядовий безпартійний іжевець-робітник пишається своїми комуністами. Зроблені вони з гарного металу. Викувані в гарній кузні... Одразу видно господарів життя, які будують міцно й упевнено. В своїй роботі вони виявили й художнє відчуття, і нові звички... Як легко і вільно дихається!»

Тризна одіклав газету. Легко дихається! То чого ж Артем не вертається? Дещо пояснили тульські друзі. З їхнього оповідання зрозумів, що в Москві не так уже

й легко дихається. Поки Артем з Тризною їздили по Європі, троцькісти пролізли в серце Московської організації й, прикриваючись дискусією про профспілки, намагалися заволодіти нею. В листопаді минулого року відбулася губернська партконференція Московської організації, на якій з доповіддю виступив Ленін. Московські більшовики дали рішучу відсіч троцькістам, позбавили їх керівних посад, зміцнили бюро організації вірними ленинцями. Тоді ж ЦК РКП(б) затвердив Артема секретарем Московського комітету більшовиків, де він працює ось уже третій місяць. А зовсім недавно ЦК поклав на нього ще й організацію та проведення Другого Всеросійського з'їзду гірників...

«Ось як йому дихається!» — гірко усміхнувся Микола, прибувши тульським поїздом до Москви.

Завіяло снігами столицю, завалило кучугурами, що височать, мов білі терикони. Маневрує Микола по вузькій стежинці, де часто й розминутися з людиною не можна. Через плече перекинув зашиті наглухо важкі сакви. Руку відтягує шахтарська скринька під замком. Поверх слегантого демісезона, в якому їздив до Європи, — латаний кожушок. На ногах — валянки. Голову закутав старим офіцерським башликом...

Геть упрів, поки добрався. А там — шторм! Нічаче колись у штабі Пархоменка, на фронті. Все гуде, кипить і вирує. Комендант уже знав про Миколин приїзд і провів його до приймальні. Сива жінка гостинно розкрила перед Тризною порожній Артемів кабінет («Чекайте, прошу!») і знову кинулася до своїх телефонів...

Микола склав у куточку кабінету сакви та скриньку, накрив кожушком і вийшов у пальті назад. Тихо примостився на табуретці біля дверей у приймальні. Поволі оговтався, звик, почав розуміти: в тому вирі панувала чітка система, був свій порядок. Раз по раз дзвонили залізничники, доповідали про графік просування хлібних та вугільних ешелонів до Москви й Петрограда. Сива жінка час від часу передавала всі дані в Кремль. Двічі дзвонив Дзержинський, але Артема й досі не було. Райони Москви прислалі списки робітничих сімей, котрих мали переселяти в комфортабельні квартири капіталістів і сановників. Саме цією справою й цікавився по телефону Дзержинський. На робітничі й партійні збори та мітинги вимагали доповідачів, а ті,

в свою чергу, просили копію якогось Артемового листа-заяви. Що за лист? Усі його конче хотіли мати. Вже озивалися й повіти Московської губернії, вимагали партійних представників у Клин, Коломну, Серпухов, Богородськ. І знову йшлося про Артемів лист. Микола кілька разів поривався спитати про нього, але то дзвонив телефон, то секретарка приймала якогось посланця з району чи заводу...

Так і ніч зайшла, і він, знеможений, задрімав, примостившись на диванчику біля своїх торб та скриньки в кабінеті Артема... Слав солодко, навіть не чув морозу.

Артем влетів опівночі й схопив сонного гостя в обійми.

— Ой Миколо! Пробач, друже. Я не міг раніше... Поїхали, брате! Сина покажу! Ліза жде нас. Ніч довга. Хоч наговоримось, бо тут не дадуть...

— А певно! — усміхнувся заспаний Микола. — Всі дзвонять, вимагають, кричать... Кожному хочеться мати копію якогось твого листа. Що воно за лист, Федоре Андрійовичу?

Сергеев раптом спохмурнів. Микола зрозумів це по своєму і швидко додав:

— Ти не сумнівайся, Федоре, я вже член партії. Одну рекомендацію начдив Пархоменко з фронту прислав. Решту — свої дали, на шахті. Приймали одногolosно...

Артем сяйнув очима, міцно потиснув йому руку.

— У мене від шахтарів нема секрету. Був такий лист, Миколо, був... Я терміново виїхав з Москви, а проводирі опозиції облудним шляхом хотіли нав'язати партійним масам столиці антиленінську платформу. На засіданні, де була відсутня значна частина членів МК партії, вони намагалися протягти троцькістську резолюцію. Я вернувся з командировки і тієї ж ночі написав листа-заяву. Треба ж було зупинити негідників. І зупинили. Піймали за руку на гарячому...

— Покажи! — рішуче сказав Микола і пішов за Артемом у куток, де стояв сталений сейф. Навіть зазирнув до нього, коли Сергеев відчинив. Досі був певний, що по таких сейфах лежать паки грошей і навіть золото, а тут — самі папери. Грошей — ні копійчки. Порожньо, як і в цьому кабінеті: чистий стіл, три старих стільці, облізлий диванчик...

Тризна уважно читав заяву: «Цим доводжу до ві-

дома МК і членів Московської організації, що жодної відповідальності за винесення цієї резолюції взяти на себе не могу. По-перше, тому, що вона була, по-моєму, неправильно видана за резолюцію Московського комітету. За цю резолюцію в надрукованому вигляді голосувало 14, проти ж голосувало 13. Були відсутніми 11 членів комітету... По-друге, тому, що надрукована резолюція 14 членів МК за несправедливістю звинувачень, які вони кидають Петроградській організації, не відбиває думки Московської організації і неминуче викличе обурення в районах. Я вимагаю персональної, а не колективної відповідальності членів МК за цю резолюцію. Інакше кажучи, я вимагаю поіменного голосування резолюції і заявляю, що голосую проти. Сподіваюсь, що більшість тоді відсутніх членів комітету зробить те ж саме. Член МК — Артем».

— І зробили так, як оце ти написав?

— Зробили, Миколо! Все зробили. На дискусійних зборах із захистом ленінської платформи про профспілку виступали Калінін, Куйбишев, Сталін...

— А ти? — ревниво спитав Микола.

— І я. Не буде, Миколо, в наших профспілках військової диктатури і голого командування. Широка воля всім буде. Школа комунізму. Чув? От і добре. Ну, поїхали, друже. Поїхали!

Микола розгублено зупинився над саквами і скринькою.

— А це що? — здивувався Артем.

— Житні сухарі. Але ось тут є трохи й білих, — показав на скриньку. — І рафінаду фунтів з п'ять...

— Кому?

— Леніну, — зітхнув шахтар.

Артем пильно глянув йому в очі:

— Скажи, Миколо, ти маєш до Леніна ще якусь невідкладну справу? Може, скаргу чи негайну вимогу донецьких шахтарів? Значить, не маєш! От і гаразд. Я тільки-но був у Володимира Ілліча. Він дуже зайнятий, Миколо. Так заклопотаний, що й сказати боюся. І взагалі не візьме він собі твоїх сухарів і рафінаду. Не візьме. Чуєш? Подякує і одразу пошле сиротам у дитячий будинок. Факт! То нащо ж йому голову морочити? Завтра здамо самі в дитбудинок і скажемо — Ленін прислав. Згоден?

Микола непевно здвигнув плечима. Артем спитав:

— Хто їх сушив?

— Жінка моя... Ну, й сусіди, звичайно... Вся шахта...

— Розумію, Миколо. Буде тобі й документ на них по всій формі. Бонч-Бруєвич напише. З печаткою Раднаркому... Поїхали... Хай вони полежать тут до ранку... Не бійся...

Микола сумно глянув на сакви та скриньку і, зітхнувши, поволі рушив у довгий коридор.

— А все ж жалко, що не Леніну особисто я їх передам,— проказав Артему в спину і знову зітхнув.

Поки їхали, на питання відповідав нехотя, не маючи сили збороть досаду. Біля дверей у квартири Артем примовк, стає обережно вставляти ключа.

— Сплять,— сказав тихо.

— Спимо, спимо,— розкриваючи настіж двері, проказала Ліза,— давно і міцно спимо.— Вона усміхнулась до Артема, потім перевела погляд на Миколу.— Ви Тризна Микола, так?

— Так,— оторопів той.

— Ви не дивуйтесь. Я дзвонила до Артема в міськком, і мені сказали про вас.

— Лізонько, ти знову не дотримуєшся умови,— сердито мовив Артем, заводячи Миколу в кімнату.— Я ж просив тебе ділити турботи про Артемку нарівні. А ти вже все зробила.

— А якби ти до ранку не вернувся? У що б я тоді сповивала його? — весело проказала Ліза.

— Ти ж знала, що повернусь.

— Навіщо про такі дрібниці говорити? Поки син у пелюшках — твої турботи не потрібні. Своїх маєш по горло.

— Ні, Миколо, ти тільки-но подивись на цю жінку. Ніяк не хоче зрозуміти, що я відповідаю за сина. Хіба ж буде він мені вдячний за одне ідейне керівництво, якщо дізнається, що мати надривалася вдень і вночі, колихала його, крикливого, прала йому, а батько лише дивився на нього ночами та милувався?

— Федю, тобі ж і спати нема коли.

— Ну, почала — спати, спати. У мене, якщо хочеш знати,— Миколо, підтвердь,— природне безсоння.

Микола слухав розмову подружжя, помічав, як ласкаво і по-доброму дивляться вони одне на одного, ди-

увався Артему: усякого його бачив, але такого — ні разу.

Бачив, що їм хочеться залишитись на самоті, злився, що погодився їхати уночі до Сергеева. Наче відчувши його думки, Ліза враз зашарілася, стала похапцем накрити на стіл. Хліб, склянки. Побігла ставити чайник.

— Невчасно я, Федір Андрійович.

— Вчасно, Миколо. Ти завжди до мене прибуваєш вчасно.

— Та ні, ти не заспокоюй. Нескладно все вийшло. І Леніна не побачу.

— Ну, тепер не побачиш, пізніше трапиться нагода. Чи тобі обов'язково тепер?

— Характер, як каже моя жінка, дурний: коли щось вирішив — не відступлюся.

Він замовк. Мовчав і Артем. За вікном сіріло. Неспіхом підкрадався зимовий ранок. У лозовім плетеному ліжечку завовтузився Артемка.

— Будильник,— показуючи на нього рукою, пошепки проказав Артем.— Зараз він задзвонить.

XX

Пізньої ночі 24 липня 1921 року аеромотовігон, в якому, крім іноземних гостей, членів Третього конгресу Комінтерну і Першого конгресу Профінтерну, був ще й його винахідник інженер Абаковський, мчав по залізниці, повертаючись з Тули в Москву.

Артем радів: усе, про що просив Володимир Ілліч, виконано. Поїздка вдалася на славу. Але своєї радості гостям не виказував, навіть не хвалився аеровагоном. Хто не робив на паровозі кочегаром, той відразу й не збагне, яка розкіш такий вагон. Серед гостей нема кочегарів, а все шахтарі, гірники.

Сергеев усміхнувся, згадавши, як на урочистому засіданні в Тульському міському театрі він сторопів, коли англійський шахтар Х'юлетт, взявши слово, раптом почав читати перед присутніми його, Артема, виступ на конгресі Профінтерну. Сергеев зніяковіло перекладав.

— Основним моментом, що розділяє нас на цьому з'їзді, є питання про форми тієї організації, яку ми тут збираємося створити. Чи буде це масова організація революційної частини пролетаріату, яка намагається

вирвати широкі пролетарські маси з-під впливу реакційних вождів і, організувавши їх, зробити здатними перемогти буржуазію. Або ж це буде тільки невеличка організація, секта людей, які бояться змішуватися з грішними масами. Ці дві речі вималювалися тут перед нами особливо ясно. Тому, підходячи до вирішення питання про взаємовідносини між Комінтерном і Профінтерном, ми це питання примушені розглядати під кутом зору вказаної розбіжності. В залежності від того, на яку точку зору ми станемо, на точку зору авангарду класу, чи на точку зору секти,— в залежності від цього визначиться й те чи інше ставлення до Комінтерну...

Тут англієць примовк, вказав присутнім на Артема і заговорив:

— Це не мої слова! Їх сказав на конгресі в Москві ось він ваш, а тепер і наш друг Том Сергеев! І ми стали на позиції Комуністичного Інтернаціоналу — колективного вождя робітників усього світу. Ми не будемо сектою! Ми рішуче засудили тих, хто намагався увігнати клин між комуністами і профспілковим рухом. За це проголосувала абсолютна більшість делегатів! І я, шахтар з Уельсу, від імені гірників Королівства Великобританії теж проголосував!

Зал дружно аплодував. Усі встали. Англієць обняв Артема. Вони поцілувались. А в залі вже звучав «Інтернаціонал»...

Летить аеромотовагон, розсікаючи темну ніч. Натомлені делегати дримають у м'яких кріслах і на диванах. Лише Сергеев та його австралійський друг Поль Фрімен з міста Брісбена, радіючи, що змогли нарешті лишитися удвох, не сплять.

— Том! А ти вгадав. Ми так і зробили, як ти радив. Соціалістичну партію організували одразу, шойно ти виїхав у Росію...

— Я не вгадував, друже. Це історична закономірність, вона підштовхнула вас. Робітничий рух примусив вас зробити саме так, а не інакше. Я тут ні до чого...

— Слухай, Томе! — подався до нього Поль. — Розкажи нарешті про Леніна! Який він буває, коли до нього вперше приходять люди. Незнайомі люди.

— Незнайомі? — здивувався Артем. — Ну що ж! Тоді доведеться починати з нашого Миколі. Сідай-но ближче...

Вагон мчить, наче буря в степу. Артем оповідає, підбирає найточніші слова, задумується. І слова нижуться одне до одного...

В той день скаженіла хурделиця, засипала снігом голодну, нетоплену Москву. Делегати Всесоюзного з'їзду гірників зібралися на засідання комфракції в невеликому залі Будинку Спілок і слухали Леніна.

Гранично коротко, але напрочуд ясно й зрозуміло Ілліч розповідав про профспілкову опозицію, дискусії.

А за вікном — сніги, сніги. Раптом Ленін глянув у вікно на хурделицю, що розгулялась, і за одну мить зв'язав оті сніги з думками про опозицію:

— По суті тут наметено, як хуртовина зараз мете, навігадувано, наплетено. Але в цьому, товариші, треба розібратися і взяти суть.

І сніги, про які згадав Ленін, на здивування делегатів, раптом зігріли їх. Шахтарі усміхнулися. Їм не звикати. Вони ще й не такі сніги бачили, пробираючись з Уралу та Донбасу до Москви. Розчистять і московські замети.

На перерву всі вийшли в коридор, закурили.

Ленін лишився в залі. Він сидів біля столика, щось записував у блокнот.

— Володимире Іллічу! Я до вас...

Це був Микола Тризна. Ленін підвів голову, потиснув йому руку і посадовив поруч себе.

— Ви з якого району? Як вас величати?

— Я — Микола Тризна, з Донбасу. Тризна, значить... Володимир Ілліч злегка відхилився:

— То це ви прислали мені листа, що на суботниках та недільниках нарубали тридцять тисяч пудів вугілля і посилаєте їх на ім'я Леніна для московського пролетаріату?

— Ми, — тихо шепнув Микола і почервонів. — Вся шахта, значить...

Ленін почав розпитувати про видобуток вугілля, про стаповище донецьких шахтарів. Навіть спитав, чи є в них мило, коли йдуть після зміни в душ. А спецодяг? Взуття?

— Я прочитав листа шахтарів вашого рудника. Головному й іншим організаціям дано настанову покращити постачання Донбасу продовольством, технічними

матеріалами, спецодягом і взуттям. Дякую вам, товаришу Тризна, за листа і за вугілля. Особливо за вугілля...

Більше їм порозмовляти не пощастило, голосний дзвінок запрошував усіх до зали, і Микола, попрощавшись, розтанув у шахтарському натовпі.

По закінченні з'їзду відбувся пленум, на якому шахтарі обрали Артема головою ЦК Всеросійської спілки гірників, і Микола, на правах давнього приятеля, виклав йому прохання делегатів.

Сергеев зняв телефонну трубку:

— Володимире Іллічу. Делегати з'їзду просять вас сфотографуватися з ними.

Микола розгублено стежив за Артемом.

Вранці не встигли делегати увійти в Кремль, як назустріч їм вийшов Володимир Ілліч. Поки розбиралися, хто в якій групі буде фотографуватися, Ленін підкликав Миколу.

— Федоре Андрійовичу, знайомтеся, це мій давній знайомий. Ми давно з ним листуємося, думаємо, як скоріше завезти вугілля для московських робітників...

— Володимире Іллічу, на додаток до всього він ще й наймолодший член президії нашого з'їзду. Делегати обрали Миколу до нового складу ЦК Спілки...

— Ну, якщо він наймолодший, ми його не відпустимо,— Володимир Ілліч взяв Миколу за руку і рішуче посадовив коло себе.

Фотограф звелів не рухатись.

Коли першу групу сфотографували, Микола підходився з лави, але Ленін притримав його:

— Куди ж ви, наймолодший член президії? Делегати образяться. З однією групою фотографувалися, а з другою — не хочете!..

Знову сіли поруч. І тоді Микола, вказавши очима на високий будинок, біля якого вони фотографувалися, несподівано спитав:

— Так оце ви тут і живете?

— Тут і живу,— усміхнувся Ленін.

— А котрі ж будуть ваші вікна? — пошепки запитав Микола.— Як мені їх пізнати здала?

— Нащо? — так само таємничо-довірливо мовив Володимир Ілліч.— Ви заходьте до мене, як і всі, у двері. Заходьте, Миколо..

— Ні! — закрутив головою шахтар. — Ні! Коли всі почнуть заходити, то що ж тоді буде? Гляньте, яка нас юрма! Я хочу так, здалеку! Подивлюся собі, постою трохи, та й піду далі... Аби вікна світилися...

Ленін зітхнув і, взявши Миколу за лікоть, вказав очима на свій поверх. Ще й пальцями поворухнув, мов перелічив вікна. Одне, друге, третє...

Вихор освітленої куряви шугає за вікном.

— Отакий у нас Микола, — сміється Артем. — Ми поїхали під Тулу, а Микола — в Баку до Кірова, на відбудову нафтопромислів... Кірову дуже потрібні такі хлопці.

— Стільки їх, цікавих, кругом тебе. Я заздрю тобі, Том. Ти така велика державна людина і такий ще молодий.

— Ну, яка там молодість. Часом мені здається, що її ніколи й не було. Було багато-багато роботи, від якої лише прибувало сили. І ще, Поль, десь глибоко в душі таїться давнє уральське бажання, хоч один раз добре виспатися.

— Ти так рідко бачиш сім'ю, сина, та чи й буваєш ти вдома взагалі? Адже це теж потрібно людині.

— Звичайно, Поль, дуже потрібно, і часто мені дуже цього не вистачає. Але зрозумій: бути професіоналом-революціонером нелегко.

— Твоє життя таке незвичайне і майже недосяжне для мене.

— Хвилиночку, хвилиночку, друже. Ти перебільшуєш. Звичайнісіньке життя. У кожного іншого з нас воно таке ж. От історія Росії — справа незвичайна. Ти уявляєш, якою скоро стане наша країна? Ось тоді вже я, напевно, зможу виспатись.

— Мабуть, Томе, нічого в тебе не вийде, не той характер.

— Так, можливо, ти маєш рацію. Без діла не можу всидіти. Ось і тепер рвуся в Москву, знову у вир. Але ти не забудь мене навістити. Я тебе з москвичами познайомлю. Звикай до нас, друженьку! Звикай! — Артем заговорив голосніше. — А скоро, якщо не ти, то діти твої обов'язково прийдуть до нас по науку. В університети, академії, наукові інститути. До цього йдеться. І буде в нас хліб та сіль. Наїдяться наші люди вдосталь

і зодягнуться, як і належить громадянам вільної Радянської країни. Але ми повинні полегшити родові муки нового суспільства. Поглянь на Володимира Ілліча! Телер я особливо часто його бачу і слухаю... Ленін трактує всі проблеми революції і визначає їх кінцеву мету як повне розкріпачення людини від матеріального і духовного рабства. Ленін одного разу так мені й сказав...

Під ногами до болю різко заскреготіла колія. Важка темрява блискавично впала на обох...

Це сталося неподалік станції Свимська, на 104-му кілометрі від Москви...

XXI

Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу, Міжнародна Рада Червоних Професійних Спілок, Центральний Комітет Російської Комуністичної партії, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, Московський Комітет Російської Комуністичної партії, Московська Рада робітничих і червоноармійських депутатів, Всеросійський центральний комітет професійних спілок і Центральний комітет Всеросійської Спілки гірників з глибоким сумом повідомляють про трагічну смерть члена ЦК РКП(б), ВЦВК і голови ЦК гірників тов. Артема Ф. А. (Сергеева), членів конгресу Комінтерну представників Німеччини — тт. Отто Струпат, Гельбрик, Англії — т. Х'юлетт, Болгарії — т. Константинова і винахідника аеровагона тов. Абаковського.

Винос тіл з Колонного залу Будинку Спілок о третій годині дня в четвер 28 липня. Похорони на Красній площі.

«Правда», № 164, 28 липня 1921 р.

XXII

Тризна почув страшну звістку, не доїхавши до Баку. Почув і, припавши головою до товарного вагона, важко застогнав. Давився гарячими сльозами.

...Прибувши разом з Кіровим до Москви, Микола Тризна одразу пішов до Кремлівської... й зазірнув перед могилою Артема.

В узголів'ї могили стояла виснажена жінка, тримаючи в руці пучечок шовкової трави. І вогонь у Миколиних очах одразу потух, бо жінка підвела голову, шукаючи, де б краще покласти свою траву. Микола згадав фотографію, котру в Донбасі показував йому Артем: Даринка... Але підійти не осмілювався.

Потім підійшла жінка, схожа на вчительку, і, знявши пенсне, затулила хусточкою очі. «Вона! — подумав Тризна.— Марія Загуменних, з Уралу!» Жінка тихо плакала. До неї підступили два чоловіки. Обережно взяли жінку під руки, й Микола почув, як вона тихо схлипнула: «Братове! Ой братове мої Бассалиго!»

Єдиною, кого відразу мав пізнати Тризна, але не пізнав, була Ліза. Ліза ж, певно, не була знайома з тими, хто тут стояв, і зупинилася з протилежного боку могили. Опустила на землю дитину.

Над могилою затріпотів білий метелик. Хлопчик замахав рученятами, кинувся його ловити. І першою вивралася з оціпеніння Даринка. Скрикнула:

— Артемочку-у!

Усі мимоволі підійшли до Даринки. І віч-на-віч зустрілися. І про все здогадалися. Зрозуміли. Лише Тризна й досі був осторонь. Вагався: «Вони ближчі до нього були, та й то незнайомі. Куди ж мені? Що ж мені? Йти до них чи не йти?»

Але не встиг і рушити з місця, коли на Красній площі велично й урочисто гримнули духові оркестри. Тисячі людей оточили могилу. Замовкли чи й досі грають? Хіба почувеш, коли вони всі, мов якийсь велетенський хор, співають «Інтернаціонал»?

— Хто ж ви такі? — тихо ойкнувши, спитав Микола.

— Делегати!

— Які делегати?

— Третього Всеросійського з'їзду гірників. Ми з'їхалися на свій з'їзд, але не почали його, а спершу прийшли сюди. Артем був наш...

Київ—Москва—Харків
1966 р.

ВУЧЕР ВАСИЛИЙ СТЕПАНОВИЧ

Мы не спим на розах

Р о м а н

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор *В. Г. Дрозд*

Художник *А. М. Іовлев*

Художній редактор *Г. С. Ковпаненко*

Технічний редактор *Л. М. Бобир*

Коректор *Л. К. Джулай*

Здано на виробництво 14/VI 1967 р. Під-
писано до друку 7/Х 1967 р. Формат
84X108 1/32. 8 1/2 фіз.-друк. арк., 14,28
ум.-друк. арк., 14,24 обл.-вид. арк.
БФ 36598. Тираж 65 000. Зам. № 948.
Ціна в оправі 57 коп.

Радянський письменник,

Київ, бульвар Лесі Українки, 20.

Друкоffsetна фабрика «Атлас»

Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.

Львів, Зелена, 20.